

**Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»
(ПУЕТ)**

**Кафедра документознавства та інформаційної
діяльності в економічних системах**

Т. В. Онінко

**ЕКСПОРТНО-ЗБУТОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ:
ДОСВІД 1920-Х РОКІВ**

**З нагоди 150-річного ювілею
споживчої кооперації України (1866–2016)**

МОНОГРАФІЯ

**Полтава
ПУЕТ
2016**

УДК [334.735/(477):339.564]«1920»
ББК 65.422.8
О-58

Рекомендувала до видання, розміщення в електронній бібліотеці та використання в навчальному процесі вчена рада Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», протокол № 7 від 21 вересня 2016 року.

Автор:

Т. В. Оніпко

Рецензенти:

І. Г. Передерій, д. і. н., професор, завідувач кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка;

І. А. Фареній, д. і. н., професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Л. І. Шаповал, к. і. н., доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Оніпко Т. В.

О-58 Експортно-збутова діяльність споживчої кооперації України: досвід 1920-х років : з нагоди 150-річного ювілею споживчої кооперації України (1866–2016) : монографія / Т. В. Оніпко. – Полтава : ПУЕТ, 2016. – 333 с.

ISBN 978-966-184-245-7

Монографію присвячено узагальненню історичного досвіду експортно-збутової діяльності споживчої кооперації України впродовж 1920-х років. Значну увагу приділено з'ясуванню внеску споживчих товариств та їх спілок в організацію збуту широкого асортименту сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках і забезпечення селян-виробників імпортованими товарами, яких бракувало на внутрішньому ринку.

Працю розраховано на дослідників історії кооперативного руху, працівників кооперативного сектора виробництва, студентів вищих навчальних закладів.

УДК [334.735/(477):339.564]«1920»
ББК 65.422.8

© Т. В. Оніпко, 2016
© Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі», 2016

ISBN 978-966-184-245-7

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	5
Вступ.....	8
РОЗДІЛ 1. Історіографічний аналіз та джерельна база досліджуваної проблеми	14
1.1. Історіографічний огляд проблеми.....	14
1.2. Джерельна база дослідження.....	49
<i>Висновки до розділу.....</i>	<i>65</i>
РОЗДІЛ 2. Відновлення експортно-збутової діяльності споживчої кооперації у перші роки непу.....	68
2.1. Створення закордонних представництв Вукопспілки та налагодження їх діяльності	68
2.2. Відновлення експортно-збутових операцій споживчих товариств і їх спілок	91
<i>Висновки до розділу.....</i>	<i>120</i>
РОЗДІЛ 3. Державна політика підпорядкування експортно-заготівельної діяльності споживчої кооперації	122
3. 1. Місце споживчої кооперації у зовнішньоекономічній доктрині радянської України.....	122
3.2. Особливості діяльності закордонних представництв Вукопспілки в середині та наприкінці 1920-х рр.....	145
<i>Висновки до розділу.....</i>	<i>156</i>
РОЗДІЛ 4. Хлібоекспортна діяльність споживчих товариств та їх спілок у 20-ті рр. XX ст.	160
4.1. Експорт споживчою кооперацією збіжжя в середині 1920-х рр.	160

4.2. Хлібоекспортна діяльність споживчої кооперації в другій половині 1920-х рр.	171
<i>Висновки до розділу</i>	189
РОЗДІЛ 5. Участь вітчизняної споживчої кооперації в експорті продуктів тваринництва (1923–1928 рр.)	191
5.1. Експорт м'ясної продукції Вукопспілкою та її місцевими організаціями	191
5.2. Особливості збуту за кордоном продукції «Кооптаху»	214
5.3. Участь вітчизняної споживчої кооперації в експорті вершкового масла	242
<i>Висновки до розділу</i>	257
РОЗДІЛ 6. Внесок організацій споживчої кооперації у розширення експорту рослинних продуктів і промислової сировини у середині та наприкінці 1920-х рр.	260
6.1. Реалізація споживчою кооперацією за кордоном овочів і насіння	260
6.2. Налагодження кооперативного експорту фруктів	282
6.3. Внесок споживчої кооперації у розширення експорту промислової сировини	292
<i>Висновки до розділу</i>	313
Висновки	316
Світлини	321
Додатки	328

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Внуторг	Місцевий відділ Народного комісаріату внутрішньої торгівлі
ВРНГ	Вища рада народного господарства
Вукопспілка (ВУКС)	Всеукраїнська центральна спілка споживчих товариств України (знаходилась у Харкові)
ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
Губвиконком	Губернський виконавчий комітет
Губкоопернарада	Губернська кооперативна нарада
Губробкооп	Губернський робітничий кооператив
Губспілка	Губернська спілка споживчих товариств
Губфінвідділ	Губернський фінансовий відділ
Добробут	Всеукраїнська скотарсько-молочарська спілка сільськогосподарської кооперації
ДПУ	Державне політичне управління
Експортхліб	Акціонерне товариство, яке здійснювало експортні заготівлі та збут зернохліба за кордон (знаходилось у Москві)
ЄСТ	Єдине споживче товариство
Кооператнарада	Кооперативна нарада
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
Кооптах	Спеціалізоване пайове товариство із заготівлі та експорту яєць і птиці (співзасновниками були споживча та сільськогосподарська кооперація)
Коопукр	Представництво Вукопспілки у Лондоні
МКА	Міжнародний кооперативний альянс
Наркомпрод	Народний комісаріат продовольства
УСРР	УСРР
Наркомфін УСРР	Народний комісаріат фінансів УСРР

НКЗТ (Зовнішторг)	Народний комісаріат зовнішньої торгівлі
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКВТ	Народний комісаріат внутрішньої торгівлі
НК РСІ	Народний комісаріат Робітничо-Селянської інспекції
Окрвиконком	Окружний виконавчий комітет
Окрвнуторг	Окружний відділ Народного комісаріату внутрішньої торгівлі
Окрспілка	Окружна спілка споживчих товариств
Опродкомгуби	Губернські комітети продовольства – відділення Наркомпроду УСРР
Плодоспілка	Спеціалізоване об'єднання сільськогосподарської кооперації, яке займалося заготівлею та експортом овочів та фруктів
Раднарком УСРР	Рада Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
Райспілка	Районна спілка споживчих товариств
РГАЭ	Российский государственный архив экономики
РНК УСРР	Рада Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
РПО	Рада праці й оборони
Робкооп	Робітничий кооператив
Сільський господар	Робітничо-селянська інспекція Центральна спілка сільськогосподарської кооперації України
Соробкооп	Київський центральний робітничий кооператив
УЕР	Українська економічна рада

УП НКВТ	Уповноважений Народного комісаріату внутрішньої торгівлі
УРНГ	Українська рада народного господарства
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
Уцербкооп	Український центральний робітничий кооператив
Хлібопродукт	Акціонерне товариство торгівлі хлібними та іншими сільськогосподарськими продуктами
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
Центроспілка РСФРР (СРСР)	Центральна спілка споживчих товариств РСФРР (СРСР) (знаходилась у Москві).

ВСТУП

Актуальність теми. Зміцнення продовольчої безпеки країни залежить від ефективної діяльності всіх ланок інфраструктури національного продовольчого ринку, де вагоме місце належить системі споживчої кооперації України. Із цього приводу Генеральний Директор Міжнародного кооперативного альянсу Чарльз Гульд у привітальному адресі на ім'я українських кооператорів з нагоди Міжнародного дня кооперації (2016 р.) зазначав: «Кооперація України робить істотний внесок у добробут суспільства в цей важливий історичний період та демонструє важливу роль кооперативного руху у всьому світі»¹. Розвиваючи та вдосконалюючи заготівельно-збутову діяльність споживчої кооперації, кооператори на сучасному етапі роблять вагомий внесок у розвиток економіки України. Не підлягає сумніву, що заготівельні підприємства споживчої кооперації виступають посередниками на продовольчому ринку і є сполучною ланкою між виробниками та споживачами сільськогосподарської продукції, що сприяє подальшому розвитку аграрного сектора країни і поліпшенню якості життя сільського населення.

Історичний досвід України періоду непу щодо заготівельної діяльності споживчої кооперації як важливої складової народногосподарського комплексу має велике значення для здійснення ефективної сучасної економічної політики. Принагідно зазначимо, що закупівлю у селян сільгосппродуктів для наступної реалізації її своїм пайовикам чи іншим покупцям споживчі товариства практикували ще на початковому етапі діяльності у другій половині XIX – на початку XX ст. Політика «воєнного комунізму» мала руйнівний вплив на систему споживчої кооперації в Україні. Кооперативний апарат було перетворено на розподільний механізм, який повністю підпорядкували державному управлінню. Заготівля обмежувалася тільки тією продукцією, на яку не розповсюджувалася державна монополія. У результаті

¹ Гульд Ч. Діяльність в ім'я майбутнього / Ч. Гульд // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2016. – № 26 (30.06. 2016 р.). – С. 2.

споживча кооперація практично втратила свої кооперативні принципи. Цей досвід став переконливим свідченням того, що існування ринкових відносин є необхідною умовою функціонування і розвитку заготівельної галузі кооперативних організацій.

Формування ж широкомасштабної мережі заготівельної галузі споживчої кооперації відбулося впродовж 1920-х рр. Необхідність поглибленого вивчення різних аспектів діяльності споживчої кооперації, у тому числі й у 20-ті рр. ХХ ст., коли були задіяні ринкові механізми, нині має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Саме тоді, впродовж короткого часового проміжку, споживчій кооперації вдалося задіяти свій потенціал і стати потужною заготівельно-збутовою структурою, яка посідала значне місце на внутрішньому й закордонному ринках. Експорт кооперативними організаціями зернових та інших статей сільськогосподарської продукції, як-от: яєць, м'яса, сала, вершкового масла, овочів, фруктів, насіння, технічної сировини тощо – був організований таким чином, що не лише забезпечував валютні надходження державі, але й був економічно вигідний членам споживчої кооперації, оскільки суттєво підвищував прибутковість їх господарств.

Система споживчої кооперації мала тривалу історію різнобічної діяльності на зовнішніх ринках. У роки нової економічної політики з метою відбудови народного господарства споживчі товариства та їх спілки, заготовляючи експортну сировину, здійснювали конкретні кроки для поліпшення зовнішньоекономічної діяльності УСРР. Завдяки Вукопспілці, яка пропонувала широкий асортимент сільгосппродукції, налагоджувалися постійні ділові зв'язки із зарубіжними партнерами. Отримані валютні кошти використовувалися як для закупівлі членам споживчих товариств дефіцитних промислових товарів і потрібного для кооперативних організацій обладнання, так і для мобілізації валютних надходжень з метою підтримки індустріалізації країни. Загалом заготівельно-збутова діяльність споживчої кооперації в період непу займала провідне місце в господарській системі країни, отримала високу оцінку в Україні й за її межами.

Досвід експортно-збутової діяльності, нагромаджений вітчизняною споживчою кооперацією на всіх етапах її розвитку, на нашу думку, може бути корисним у сучасних умовах для успішного входження України у світовий економічний простір.

У сучасних умовах актуальність дослідження багатогранного досвіду становлення системи споживчої кооперації як важливої складової господарства є очевидною. За умови врахування кращих традицій минулого споживча кооперація України може відіграти важливу роль у насиченні внутрішнього ринку якісними продуктами харчування, відродженні харчової галузі, зміцненні продовольчої безпеки країни, створенні нових робочих місць на переробних підприємствах, збільшенні товарності аграрного сектора, розширенні експортного потенціалу України.

З огляду на це *метою монографії* є аналіз напрямів і специфіки експортно-збутової діяльності вітчизняної споживчої кооперації у 20-ті рр. ХХ ст. у контексті міжнародного кооперативного руху.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1921–1928 роки, тобто період існування непівських ринкових відносин. Із середини 1920-х рр. споживча кооперація УСРР паралельно із сільськогосподарською кооперацією стала однією з найбільш потужних збутових організацій селянства. Не підлягає сумніву, що завдяки експортно-збутовій діяльності споживчої кооперації більшовики вже в перші роки непу налагодили торговельні зв'язки зі світовим ринком.

Нині на заготівельному ринку України існують певні аналогії з 1920-ми роками. Якщо на початку 1920-х рр. монопольне становище у справі заготівель та збуту вирощеної селянами продукції намагалися відстояти приватні посередники, то із середини 1920-х рр. намітилася тенденція, коли радянська держава прагнула перебрати на себе монопольне право заготівельника й експортера вирощених селянами та заготовлених споживчою кооперацією продуктів з тим, щоб мати із цього зиск у вигляді валютних коштів для спорудження промислових гігантів. У сучасних ринкових умовах окреслилася тенденція до

монополізації заготівель і збуту сільгосппродукції окремими приватними структурами-монополістами з метою особистого збагачення. Отже, звернення до досвіду господарювання споживчої кооперації в ринкових умовах непу потрібне для мінімізації монополізму у справі нинішніх заготівель і експорту сільгосппродукції. Водночас уроки непівської практики потрібні для того, щоб констатувати успіхи чи прорахунки заготівельно-збутової галузі споживчої кооперації у вирішенні питання задоволення продовольчих потреб населення, а також творчо осмислити місце заготівельної галузі споживчої кооперації в соціально-економічній структурі 1920-х рр. і виробити державну програму її оптимізації в умовах нинішньої жорсткої конкурентної боротьби за продовольчі ресурси.

Об'єктом дослідження є споживча кооперація України в контексті зовнішньоекономічних зв'язків упродовж 1920-х років.

Предметом дослідження постає експортно-збутова діяльність вітчизняної споживчої кооперації в ринкових умовах нової економічної політики.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію УСРР, яка на початку 1920-х рр. складалася з 12 губерній, а з 1925 р. адміністративно поділялася на 41 округу.

Досягнення окресленої вище мети передбачає розв'язання таких *дослідницьких завдань*:

- визначити рівень наукового розроблення проблеми й перспективи для подальших досліджень історичного досвіду експортно-збутової діяльності споживчої кооперації УСРР у ринковій економіці 1920-х років;
- виявити та проаналізувати джерельну базу досліджуваної проблеми;
- узагальнити досвід залучення організацій споживчої кооперації до експортно-збутових операцій УСРР у добу непу;
- з'ясувати причини підпорядкування експортно-заготівельної діяльності споживчої кооперації УСРР державним регулюючим структурам наприкінці 1920-х рр.;

– оцінити значення хлібоекспортної діяльності споживчих товариств та їх спілок для фінансового забезпечення індустріалізації країни;

– висвітлити участь вітчизняної споживчої кооперації в експорті продуктів тваринництва, включаючи м'ясо, яйця та вершкове масло, і відповідно завоювання європейського м'ясо-молочного ринку;

– обґрунтувати внесок споживчої кооперації України у розширення експорту овочів та насіння в останні роки непу;

– проаналізувати досвід налагодження кооперативного експорту фруктів;

– розкрити внесок організацій споживчої кооперації у розширення експорту технічної сировини;

– сформулювати практичні рекомендації щодо оптимізації експортно-збутової діяльності споживчої кооперації України в сучасних умовах.

Наукова новизна монографічного дослідження полягає в тому, що:

– *уперше* в українській історіографії *узагальнено та проаналізовано* історіографічну базу окресленої проблеми із залученням праць вітчизняних і закордонних авторів;

– *систематизовано* джерельну базу досліджуваної проблеми, включаючи раніше невідомі чи маловідомі в наукових колах архівні документи;

– *поглиблено* аналіз проблеми взаємодії заготівельної галузі вітчизняної споживчої кооперації з державними регулюючими інстанціями УСРР;

– *усебічно розглянуто* як основні, так і другорядні статті експортних сільськогосподарських заготівель споживчої кооперації УСРР, включаючи збіжжя, м'ясо-молочні продукти, продукцію птахівництва, продукцію рослинництва, сільськогосподарську технічну сировину;

– *окреслено* можливості подальшого розвитку споживчої кооперації України шляхом удосконалення форм і методів її заготівельної та експортно-збутової діяльності в сучасних умовах.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами і темами. Вивчення історичного досвіду господарювання споживчої кооперації УСРР від зародження до сьогодення є одним із напрямів дослідницьких пошуків колективу науковців вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». З огляду на це монографія виконана в рамках концепції Полтавського регіонального центру досліджень і сприяння розвитку кооперації, що діє на базі вказаного ВНЗ. Працюючи над монографією, ми виходили з того, що останнім часом споживча кооперація, на жаль, втрачає свій вплив на експортно-збутову справу України. Тому серед інших однією з умов активізації заготівельно-збутової діяльності споживчої кооперації вважаємо поширення знань про історичні здобутки кооперативних заготівель у країнах світу й Україні зокрема. Цьому має сприяти монографія, у якій зроблено спробу узагальнити досвід експортної діяльності вітчизняної споживчої кооперації у 20-ті рр. ХХ ст., запропоновано шляхи її оптимізації у нинішніх соціально-економічних умовах.

Практичне значення одержаних результатів. На основі аналізу заготівельної й експортно-збутової діяльності споживчої кооперації України впродовж 20-х рр. ХХ ст. у дослідженні розкрито її значення як посередницької ланки між виробником та споживачем і водночас значиме місце кооперативних організацій у системі непівських ринкових відносин. Основні наукові положення та висновки дослідження автором доведено до рівня рекомендацій, які цілком можна використати у процесі економічного реформування країни і, звісно, сучасній практиці господарювання вітчизняних споживчих товариств та їх спілок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографічний огляд проблеми

Дослідження експортно-збутової діяльності споживчої кооперації України в добу непу були започатковані ще в 1920-ті рр. і тривають донині. На підставі проведеного історіографічного аналізу розглянутої проблеми умовно можна виділити чотири якісно відмінні етапи її осмислення: 1) 1920-ті рр.; 2) 1930-ті – перша половина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – початок 1990-х рр.; 4) 90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст. Спільним для перших трьох етапів є причетність до радянської історіографії, яка розглядала експортну діяльність споживчої кооперації як надійне джерело фінансування індустріалізації країни. Останній етап історіографії досвіду експортно-збутової практики споживчої кооперації в ринкових умовах непу акумулює наукові напрацювання незалежної України та інших країн, котрі здебільшого позбулися ідеологічних нашарувань.

Перший етап дослідження зовнішньоекономічної діяльності споживчої кооперації УСРР у період непу охоплює 1920-ті рр., коли про результати непу писали партійно-державні діячі, теоретики кооперації, економісти, статистики, працівники кооперації, які в переважній більшості через тодішні більшовицькі установки прагнули або були змушені акцентувати на перевагах радянської кооперації над кооперацією капіталістичних країн.

Певну цінність мають виступи й аналітичні огляди партійно-радянських очільників, більшовицьких теоретиків і практиків зовнішньоекономічної справи, котрі, обіймаючи державні посади, визначали основні напрями заготівельної та експортно-збутової діяльності кооперативних організацій СРСР, у тому числі УСРР. Серед них слід виділити праці тих, хто безпосередньо був причетний до кооперативних заготівель, у тому числі експортних,

зокрема наркома зовнішньої торгівлі РСФРР (СРСР) Л. Б. Красіна² і заступника наркома Зовнішторгу радянської Росії М. І. Фрумкіна³. Автори з класових позицій прагнули якнайкраще висвітлити досвід державного регулювання закордонної діяльності кооператорів. Не випадково один із розділів праці М. І. Фрумкіна має назву «Монополія зовнішньої торгівлі й експорт», у якому автор намагався обґрунтувати доцільність зосередження експортної справи виключно в руках держави. Відповідно він зробив висновок: «Централізація всієї експортної роботи в руках народного комісаріату зовнішньої торгівлі була економічною необхідністю». Автор зазначав, що експорт, особливо на початку 1920-х рр., коли відбулося визнання радянської держави, мав політичне значення. Прикметно: М. І. Фрумкін не приховував того факту, що західна преса різко критикувала більшовиків за те, що державна монополія зовнішньої торгівлі заважала нормальному експорту⁴. Підтримка та обґрунтування керівниками радянських зовнішньоекономічних структур, у тому числі Л. Б. Красіним та М. І. Фрумкіним, державної політики монополії зовнішньої торгівлі позначилися на низці публікацій, які вийшли впродовж 1920-х рр. і намагалися переконати читача в доцільності подібного курсу⁵.

² Красин Л. Б. Ближайшие перспективы русского экспорта / Л. Б. Красин. – М. : Изд-во РИО НКВТ, 1923. – 68 с.; Красин Л. Б. Вопросы об экспорте хлеба за границу / Л. Б. Красин. – М. : Изд-во НКВТ, 1923. – 22 с.; Красин Л. Б. Основные цифры внешней торговли / Л. Б. Красин. – М. : Изд-во Наркомвнешторга, 1925. – 35 с.; Красин Л. Б. Монополия внешней торговли и нэп / Л. Б. Красин. – Х. : Пролетарий, 1926. – 40 с.

³ Фрумкин М. И. Народное хозяйство и внешняя торговля СССР / М. И. Фрумкин. – М. : Л. : Госиздат, 1926. – 72 с.

⁴ Там само. – С. 19.

⁵ Фрей Л. И. Внешняя торговая политика Советского государства / Л. И. Фрей // Сборник статей по вопросам внешней торговли и экономики, 7 ноября 1917 – 7 ноября 1922 г. – Х. : Статистический отдел Укрвнешторга, 1922. – 171 с.; Огановский // Союз потребителей. – 1922. – № 1–2. – С. 5–8; Колосов И. Всероссийская кооперация и внешняя торговля / И. Колосов // Союз потребителей. – 1922. – № 3–4. – С. 17–18; Каплан Д. А. Внешняя торговля и монополия внешней торговли / Д. А. Каплан. – Х. : Издание редиздата Укрвнешторга, 1924. – 37 с.; Светлов Ф. Ю. Внешняя торговля и ее значение для народного хозяйства Союза ССР / Ф. Ю. Светлов. – М. : Красная новь, 1924. – 59 с.; С.К. Внешняя торговля и кооперация / С.К. // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 11. – С. 21–22.

Донині зберігають науковий інтерес оглядово-аналітичні праці керівників та провідних працівників споживчої кооперації СРСР, зокрема Л. М. Хінчука (народився в Полтаві, у 1938 р. заарештований, помер в ув'язненні, у 1956 р. реабілітований), котрий упродовж 1920–1926 рр. був головою правління Центроспілки СРСР (Центральна спілка споживчих товариств колишнього Союзу РСР). Саме під час його керівництва радянською споживчою кооперацією відбувалося її господарське відродження, а також визнання Міжнародним кооперативним альянсом (МКА). Доробок Л. М. Хінчука містить цікаві дані про відродження кооперативних заготівель у роки непу, в ньому є інформація про заходи більшовицького керівництва країни, у тому числі очільників Центроспілки РСФРР, щодо включення останньої до складу МКА⁶. Попри те, що праці Л. М. Хінчука є інформацією з перших вуст, безперечно, вони написані з більшовицьких позицій, відтак потребують критичного аналізу й узгодження із сучасними дослідженнями.

Погляд на місце споживчої кооперації в радянській економіці в другій половині 1920-х рр. представлений у праці наступника Л. М. Хінчука на посаді голови правління Центроспілки СРСР І. Є. Любимова⁷. Привертає увагу спроба автора, шоправда з класових позицій, розкрити значення кооперації в радянській державі та за кордоном. Важливо, що він намагався аналізувати розвиток радянської споживчої кооперації в контексті міжнародного кооперативного руху. Вартими уваги вважаємо наведені І. Є. Любимовим порівняльні дані щодо динаміки розвитку радянської та західноєвропейської кооперації. І хоча ці дані в переважній більшості були взяті зі статистичних видань Міжнародного кооперативного альянсу, не варто забувати про те, що праця голови правління Центроспілки СРСР вийшла з нагоди 10-річного ювілею Жовтневої революції, а відтак мала класово-агітаційний підтекст на користь радянської кооперації.

⁶ Хинчук Л. М. Центросоюз в условиях новой экономической политики / Л. М. Хинчук. – М. : Центросоюз, 1922. – 147 с.; Хинчук Л. М. Потребительская кооперация в условиях новой экономической политики / Л. М. Хинчук. – М. : Центросоюз, 1925. – 181 с.

⁷ Любимов И. Е. Два направления в кооперации. I. Кооперация в системе народного хозяйства СССР. II. Кооперация в стране Советов и за границей / И. Е. Любимов. – М. : Центросоюз, 1927. – 28 с.

М. О. Чернов⁸, котрий упродовж другої половини 1925–1928 рр. обіймав посаду наркома торгівлі УСРР, не міг проігнорувати значення кооперативних заготівель для розширення експорту УСРР, оскільки кооперативний експорт тоді був одним з основних джерел фінансування індустріалізації. Характерно: автор не заперечував того, що з другої половини 1920-х років структура імпорту різко змінилася в бік зростання завозу промислового обладнання замість товарів народного споживання. Наприкінці 1920-х рр. з огляду на необхідність збільшення валютних надходжень М. О. Чернов звертав увагу кооператорів на доцільність розширення асортименту кооперативного експорту⁹. В одній із публікацій він навіть порівняльні дані щодо заготівель молока та збуту вершкового масла за кордон кооперативними спілками «Добробут» та Вукопспілкою і Держторгом УСРР. Прикметно, що головне місце на молочному ринку тоді займав «Добробут» (понад 80 %). Основна ж конкуренція розгорілася між державною заготівельно-збутовою структурою та споживчою кооперацією. Якщо в 1924 р. частка ВУКС на молочному ринку України становила 11,2 %, то в 1927 р. вона зросла до 16,5 %, натомість частка Держторгу впала із 7 до 2 %¹⁰, що свідчить про значні переваги кооперативних організацій над державними структурами.

Досвідчений теоретик і практик кооперативного руху В. М. Целларіус у 1920-х рр. неодноразово звертався до питання налагодження українською кооперацією експортно-збутової діяльності та проблеми встановлення міжнародних зв'язків Вукопспілки з міжнародним кооперативним рухом. Низка брошур В. М. Целларіуса присвячена проблемі активізації кооперативного руху й розширення експортно-імпоротної діяльності споживчої кооперації¹¹.

⁸ Чернов М. А. Торговля УССР. К X Всеукраинскому и XV Всесоюзному съездам партии / М. А. Чернов. – Х. : Пролетарий, 1927. – 79 с.

⁹ Чернов М. Шляхи розвитку хлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 10–19.

¹⁰ Чернов М. А. Участь с/г кооперації в реалізації продукції сільського господарства / М. А. Чернов // Коопероване село. – 1927. – № 7–8. – С. 13–17.

¹¹ Целларіус В. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток) / В. Целларіус. – Х. : Книгоспілка, 1926. – 77 с.; Целларіус В. Досягнення української радянської кооперації / В. Целларіус. – Х. : Книгоспілка, 1926. – 39 с.

Без сумніву, брошури В. М. Целларіуса дають можливість отримати цікаву інформацію про вихід української кооперації на європейські ринки у 1920-ті рр., однак потрібно враховувати їх партійно-класовий підтекст. До речі, автор, репрезентуючи споживчу кооперацію УСРР на міжнародних кооперативних форумах, мав можливість порівнювати вітчизняну і закордонну кооперативну практику. Однак через ідеологічні обмеження він не зміг зробити об'єктивні висновки.

Певним внеском в осмислення проблеми зовнішньоторговельних відносин споживчої кооперації, у тому числі УСРР, у роки непу стали соціально-економічні розвідки економістів, теоретиків і практиків кооперативного руху Н. М. Василевського, Е. Вар'яша, Ю. М. Кабалкіна й М. Шрага, яким доводилося з огляду на їх посади опікуватися питаннями заготівель та експорту. Наведені в них статистичні дані щодо експортно-імпортних операцій кооперативних організацій як СРСР, так і УСРР варті уваги, але в будь-якому разі доцільно їх узгоджувати з архівними джерелами та іншими працями, оскільки нерідко трапляються суттєві розбіжності у наведених цифрах. Водночас зауважимо, що регламентуючий вплив держави на міжнародні зв'язки споживчої кооперації вказаними авторами подавався як необхідний захід з боку радянської влади.

Зупинимося на працях провідних спеціалістів Центроспілки СРСР безпосередньо доводилося перейматися питаннями налагодження міжнародних зв'язків споживчої кооперації. До того ж вони мали можливість бути присутніми на міжнародних кооперативних форумах чи працювати в закордонних представництвах споживчої кооперації. Наприклад, таким, що містить цікавий цифровий та аналітичний матеріал, вважаємо здійснений Б. М. Кабалкіним¹² аналіз досвіду експортно-збутової діяльності Центроспілки СРСР упродовж першої половини 1920-х рр. Заслугує на увагу сучасних учених розкриття ним досвіду пошуку і розширення споживчою кооперацією асортименту експортної продукції. Дослідник цілком справедливо зауважував, що «безмір-

¹² Кабалкин Ю. М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю. М. Кабалкин. – М. : Из-во Центросоюза, 1926. – 95 с.

ному розширенню предметів кооперативного експорту була поставлена природня межа»¹³, а отже, йшлося про обмеження державою асортименту кооперативного експорту.

Ю. М. Кабалкін не приховував того факту, що лише у березні 1924 р. Рада праці та оборони (РПО) СРСР визнала за ВУКС право виходу на закордонні ринки «на тих засадах, на яких воно було надано Центроспілці», але на кілька років раніше¹⁴. Вартою уваги є теза про якість експортної продукції кооперації. Ю. М. Кабалкін зауважував, що радянським кооператорам доводилося рахуватися з тим, що закордонний ринок звик до високої якості товарів, до його певних стандартів. Усякий відступ радянських зовнішньоторговельних відомств від установленної якості та сортів продукції призводив до значного знецінення всієї партії експортних товарів. З огляду на це автор підкреслював важливість забезпечення як первинними кооперативами, так і центральними спілками споживчої кооперації стандартизації експортної продукції¹⁵.

Відомий дослідник міжнародного кооперативного руху, представник Центроспілки СРСР за кордоном Е. І. Вар'яш¹⁶ присвятив міжнародним контактам радянської кооперації низку брошур. В одній з них автор писав, що на кооперативному фронті радянським кооператорам довелося витримати важку, вперту і тривалу боротьбу проти кооператорів-емігрантів і проти керівництва МКА, яке не бажало визнавати радянську кооперацію¹⁷. Цікавою, на нашу думку, є інформація Е. І. Вар'яша про участь радянських кооператорів у кооперативній виставці в Генті в 1924 р. Автор, який сам безпосередньо був учасником

¹³ Кабалкин Ю. М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю. М. Кабалкин. – М. : Из-во Центросоюза, 1926. – С. 43–44.

¹⁴ Кабалкин Ю. М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю. М. Кабалкин. – М. : Из-во Центросоюза, 1926. – С. 30.

¹⁵ Кабалкин Ю. М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю. М. Кабалкин. – М. : Из-во Центросоюза, 1926. – С. 45.

¹⁶ Варьяш Э. Советская кооперация в международном кооперативном движении / Э. Варьяш // Союз потребителей. – 1925. – № 3. – С. 116–122; Варьяш Э. Международное кооперативное движение и советская кооперация / Э. Варьяш. – М. : Город и деревня, 1926. – 98 с.

¹⁷ Варьяш Э. Советская кооперация и международное кооперативное движение / Э. Варьяш // Международное кооперативное движение. Сборник статей. – М. : Издание Центросоюза, 1925. – 78 с.

цієї виставки, свідчив, що куточок радянської кооперації привертав особливу увагу відвідувачів своєю яскравістю і користувався надзвичайним успіхом¹⁸. В іншій розвідці Е. І. Вар'яш підкреслював, що західноєвропейські кооператори інформуванням про дійсний стан речей у радянській Росії зробили немало для відновлення не лише торговельних, але й політичних та дипломатичних зв'язків радянської держави з іншими країнами¹⁹.

Окремі дані щодо налагодження торговельних зв'язків радянської влади із закордонними партнерами в перші роки непу містять пропагандистські соціально-економічні брошури практиків кооперативного руху, наприклад М. Василевського²⁰ та М. Шрага²¹, проте глибокий аналіз експортно-збутових операцій вітчизняних кооперативних організацій у них відсутній.

С. Зарудний у брошурі «Міжнародний кооперативний союз»²², яка вийшла в 1926 р., указував на зацікавленість закордонних торгових фірм у контактах з радянською кооперацією, яка створила за кордоном свої представництва. Цікавим вважаємо те, що автор згадував про контакти українських кооператорів із закордонними кооперативними спілками, котрі були започатковані ще наприкінці ХІХ ст. Автор, звісно, з більшовицьких позицій переповів історію конфліктів між кооператорами-емігрантами та представниками ВУКС за право членства в МКА.

Один із провідних спеціалістів української споживчої кооперації А. Гречка²³ з нагоди 10-річчя жовтневих подій опублікував брошуру, присвячену порівнянню показників споживчої кооперації УСРР у галузі торгівлі й заготівель із кооперацією ряду

¹⁸ Вар'яш Э. Советская кооперация и международное кооперативное движение / Э. Вар'яш // Международное кооперативное движение. Сборник статей. – М. : Издание Центросоюза, 1925. – С. 65.

¹⁹ Вар'яш Э. Международное кооперативное движение / Э. Вар'яш // В сборнике : Достижения и недочеты советской кооперации. К Международному дню кооперации. – М. – Л. : Госиздат, 1926. – С. 27–32.

²⁰ Василевский Н. М. Наша торговля с границей / Н. М. Василевский. – М. : Госиздат, 1925. – 48 с.

²¹ Шраг М. Зовнішня торгівля УРСР та її ближні перспективи / М. Шраг. – Х. : Червоний шлях, 1924. – 42 с.

²² Зарудний С. Міжнародний кооперативний союз (Альянс) / С. Зарудний. – Х. : Книгоспілка, 1926. – 76 с.

²³ Гречка А. Кооперація за кордоном і в нас. Друге видання / А. Гречка. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 70 с.

провідних країн Європи та США. Звісно, що автор намагався акцентувати на досягненнях українських кооператорів щодо налагодження експортно-імпортних операцій. Позитивним моментом указаної розвідки є те, що дослідник навів статистичні дані щодо експорту Центроспілкою й Вукопспілкою сільгосппродукції та імпорту ними промислових товарів. А. Гречка цілком справедливо вказував на те, що відновлення експортно-імпортної діяльності споживчої кооперації СРСР, зокрема УСРР, у 20-ті рр. ХХ ст. відбувалося в контексті зростаючої конкурентної боротьби із закордонними кооперативними центрами. Передусім ідеться про Англійське товариство гуртових закупівель, яке прагнуло зберегти головну роль на міжнародному кооперативному ринку, а відтак розширювало свої заготівельно-закупівельні контори навіть у тих країнах, де існували місцеві кооперативні центри. Цікавими є дані про участь не лише ВУКС, але й таких спеціалізованих центрів сільськогосподарської кооперації, як «Добробут» та «Плодоспілка», а також пайового товариства «Кооптах» у заготівлях і збуті за кордоном тієї чи іншої сільськогосподарської продукції.

У низці публікацій у часописі «Коопероване життя», який видавала Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», акцентувалося на доцільності та важливості кооперативного експорту. Зокрема, в одній із статей (1927 р., № 21–22) йшлося про те, що «поширення експорту сільськогосподарської сировини є найголовнішим завданням кооперації». При цьому автором були вказані причини необхідності розширення кооперативного експорту. По-перше, розвиток сільського господарства потребував подальшого широкого збуту вирощеною селянами продукції. По-друге, здійснення індустріалізації країни потребувало збільшення імпорту устаткування за рахунок коштів від експорту. По-третє, справа індустріалізації сільського господарства та його машинізація значною мірою також залежали від масштабів експорту²⁴. Публікація

²⁴ Конусон. Ще про налагодження експорту / Конусон // Коопероване село. – 1927. – № 21–22. – С. 40–42.

Л. Гохмана у вище вказаному часописі мала характерну назву «Більше уваги справам експорту»²⁵. Автор переймався проблемою відставання українського експорту 1920-х рр. від довоєнного рівня. Він звертав увагу на велику конкуренцію в Європі за ринки збуту сільгосппродукції. Для того, щоб оволодіти цими ринками вітчизняним кооперативним структурам належало усунути причини відставання українського експорту, серед них: слабка технічна база для підготовки та реалізації експортної продукції, недостатній рівень підготовки заготівельників експортної сировини.

Тодішня історіографія заготівельної діяльності споживчої кооперації більшою мірою була присвячена хлібозаготівлям, оскільки хліб традиційно вважався стратегічним товаром і на внутрішньому, і на зовнішньому ринках. Не викликає подиву той факт, що про економічне та політичне значення хлібозаготівель систематично писали у зверненнях до місцевих кооперативних організацій очільники Вукопспілки (О. Б. Генкін, А. О. Венгер та інші)²⁶, хоча провести неупереджений аналіз досягнень і прорахунків хлібозаготівельної діяльності споживчої кооперації з огляду на партійну належність вони не змогли.

Особливо хлібозаготівельна тема стала важливою у період розгортання індустріалізації країни, бо від експорту зерна значною мірою залежали темпи спорудження промислових об'єктів²⁷. Публікації, в яких аналізувався хлібозаготівельний

²⁵ Гохман Л. Більше уваги справам експорту / Л. Гохман // Коопероване село. – 1927. – № 18. – С. 21–25.

²⁶ Генкин А. Б. Перед новой хлебозаготовительной кампанией / А. Б. Генкин // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 17. – С. 3–9; Венгер А. XIV Сесія Вукопспілки про хлібозаготовчу роботу споживкооперації / А. Венгер // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 4. – С. 12.

²⁷ Пивоваров Л. Принципы построения хлебной работы в потребительских обществах / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 18–19. – С. 25–30; Пивоваров Л. Вукопспілка в новій хлібній кампанії / Л. Пивоваров // Кооперативний бюллетень. – 1926. – № 26–27. – С. 21; Яковлев А. Торговые и накладные расходы по хлебозаготовкам потребсистемы / А. Яковлев // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 24. – С. 14–78; Урнов В. Потребительская кооперация в хлебном деле / В. Урнов. – М. : Центросоюз, 1927. – 48 с.; Ємцев Т. Про хлібозаготовчу роботу Дніпробугу / Т. Ємцев // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 3. – С. 33–34; Васильєв К. Сільськогосподарська та споживча кооперація й хлібозаготівлі / К. Васильєв // Коопероване село. – 1927. – № 10. – С. 41–43.

досвід кооператорів у другій половині 1920-х рр., більше нагадують економічні огляди, хоча й вони певною мірою сприяють розумінню специфіки заготівельної діяльності кооперативних організацій у контексті державної політики пошуку внутрішніх джерел фінансування індустріалізації. Зокрема, значення заготівлі збіжжя для активізації закордонної торгівлі в останні роки непу окреслено в брошурі І. Кириллова²⁸.

Загалом праці, в котрих мова йшла про залучення споживчої кооперації до хлібозаготівель, хоча й містили змістовний цифровий матеріал, проте були позбавлені неупередженого підходу. Автори вважали доречним посилення державного тиску на кооперативні хлібозаготівлі з огляду на необхідність фінансової підтримки індустріалізації країни. Розробки, які висвітлювали хлібозаготівлі споживчої кооперації в роки непу, важко назвати об'єктивними, оскільки їм, по-перше, бракує глибокого критичного аналізу, по-друге, вони апелюють до неуточнених, неповних, а в ряді випадків і завищених даних.

Низка матеріалів стосувалася питання урізноманітнення асортименту експортної продукції державними заготівельними структурами й кооперативними організаціями, особливо в другій половині 1920-х рр. Так, у статтях М. Дуліна²⁹ та Є. Грінберга³⁰ вказано на доцільність експортних заготівель з боку споживчої кооперації для підтримки селян-виробників і держави в цілому. У розвідці Є. І. Лебединського³¹ також указано на доцільність

²⁸ Кириллов И. Хлеб в народном хозяйстве Союза ССР / И. Кириллов. – М.-Л. : Государственное издательство, 1929. – 158 с.

²⁹ Дулин Н. Задачи экспорта и роль кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 22. – С. 28; Дулін М. Наші досягнення і наші експортні можливості / М. Дулін // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 3. – С. 37–42; Дулин Н. Перспективы экспортной работы потребительской кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 49–50.

³⁰ Грінберг Є. Наша експортна номенклатура / Є. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1–2. – С. 55–61; Грінберг Э. Заготовка и сбыт сельхозпродуктов потребкооперацией Украины / Э. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 10. – С. 44–46; Грінберг Є. Що треба знати кооперативному м'ясозаготовцеві / Є. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 32–39.

³¹ Лебединський І. Експорт сільськогосподарських продуктів з України / І. Лебединський // Вісник статистики України. Періодичний орган Центральної статистичної управи УСРР. – Х.: Держтрест «Харківполіграф», Третя Друкарня ім. Фрунзе, Укрголовліт. – 1929. – № 1–2. – С. 77–81.

експортних заготівель із боку споживчої кооперації з метою стимулювання селянських господарств. Водночас автори обґрунтували доречність заходів більшовиків щодо визначення експортної номенклатури споживчої кооперації, забуваючи, що це пряме втручання офіційної влади у закордонну діяльність кооператорів.

У публікації О. Одінцова йшлося про доцільність залучення до експортних операцій не лише хлібних лишків, а й іншої сільськогосподарської сировини³². Автор акцентував на тому, що розширення експорту великою мірою залежить від зростання товарності сільського господарства в Україні. Охопити максимально товарні лишки сільгосппродукції одна з кооперативних спілок не спроможна – таку позицію займав О. Одінцов. Відтак він вважав, що інтереси боротьби з приватним заготівельником вимагають залучення до заготівель і збуту різних кооперативних структур, включаючи споживчу кооперацію.

Окремі публікації були присвячені експорту певного виду продукції. Наприклад, С. Ліberman свідчив про значення м'ясного експорту України³³, а Забельський³⁴ писав про значення кооперативного експорту яєць та іншої продукції українського птахівництва. Загалом значення заготівель і збуту яєць, які здійснювали кооперативні організації на внутрішньому ринку та за кордоном, окреслено в ряді брошур і статей³⁵. Особливе місце в них відводилося роботі заготівельно-збутової організації «Кооптах», створеній у 1924 році. Однак усебічно розкрити значення цієї структури для поліпшення харчування городян та

³² Одінцов О. Досягнення, недоліки та завдання господарсько-кооперативної роботи / О. Одінцов // Коопероване село. – 1927. – № 11–12. – С. 15–19.

³³ Ліberman С. Мясной вывоз Украины / С. Ліberman // Хозяйство Украины. – 1926. – № 2–3. – С. 165–169.

³⁴ Забельский. Год работы «Кооптаха» / Забельский // Кооперативный бюллетень. – 1925. – № 29. – С. 24–26.

³⁵ Панченко К. Організація збуту продуктів птахівництва / К. Панченко. – Х. : Книгоспілка, 1924. – 59 с.; Каплан Д. Птица и яйца и подготовка их к вывозу за границу / Д. Каплан. – Х. : Укрвнешторг, 1924. – 34 с.; Тертус О. Як кооперувати збут продуктів птахівництва / О. Тертус. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 110 с.; Селіонов П. Що зробив Кооптах за 1926 рік / П. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 2–3. – С. 50–51; Селіонов П. Птахівничо-племінна справа й кооперація / П. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 10. – С. 49–50; Селіонов П. Промислово-птахівниче будівництво Кооптаха / П. Селіонов // Коопероване село. – 1928. – № 3. – С. 33–34.

отримання валютних надходжень від експорту продукції птахівництва автори не спромоглися. До того ж не з'ясованим залишилося питання про причини термінового згортання «Кооптахом» своєї діяльності у 1927 році.

На доцільності експорту битої птиці «Кооптахом» до Німеччини та Польщі акцентував М. Офенгенден³⁶. Він звертав увагу на те, що «Кооптах» мав серйозних конкурентів щодо експорту продукції птахівництва серед потужних державних заготівельних структур СРСР. Для того, щоб мати постійні ринки збуту, «Кооптаху», на думку автора, належало урізноманітнити експортну продукцію, включаючи биту птицю. До того ж експорт битої птиці сприяв створенню нових робочих місць на кооперативних холодильних переробних підприємствах і відповідно зменшенню безробіття в країні.

На необхідність упорядкування м'ясних заготівель і відповідно м'ясного експорту вказував І. Подоляко в статті «Відгодівля як шлях до кооперативного збуту рогатої худоби»³⁷. Оскільки у приватника були кращі умови для забою та обробки худоби, кооператорам потрібно було, на думку автора, запровадити відгодівлю рогатої худоби. Досягти цього пропонувалося шляхом контрактації худоби між кооперативними організаціями та селянами-господарниками.

Упродовж другої половини 1920-х рр. помітно зросла кількість наукових студій, у яких ішлося про посилення ролі підприємств переробної галузі для розширення експорту. На значенні продукції кооперативної промисловості у контексті розширення експортного ринку наголошував М. Горн³⁸. М. Дулін вважав, що помітний внесок у розширення м'ясоекспорту впродовж другої половини 1920-х рр. зробив Полтавський м'ясокомбінат, створений за кошти споживчої кооперації та частково держави³⁹. Це

³⁶ Офенгенден М. Кооперативні товариства для відгодівлі птиці / М. Офенгенден // Коопероване село. – 1928. – № 4. – С. 55.

³⁷ Подоляко І. Відгодівля як шлях до кооперативного збуту рогатої худоби / І. Подоляко // Коопероване село. – С. 1927. – № 14. – С. 89–91.

³⁸ Горн М. Консервная промышленность Украины / М. Горн // Хозяйство Украины. – 1928. – № 8–9. – С. 143–148.

³⁹ Дулін Н. Полтавський м'ясокомбінат / Н. Дулін // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 9–10. – С. 58–61.

підприємство, обладнане новітнім на той час устаткуванням, було споруджене за проектами кращих американських м'ясопереробних підприємств (хоча й меншим утрічі через брак коштів) і сприяло отриманню валютних надходжень від експорту високоякісного бекону до Англії, Німеччини, Франції та Італії.

Порівняно зі значною кількістю публікацій, присвячених кооперативним хлібозаготівлям і хлібоекспорту, а також розробок з досвіду діяльності «Кооптаху» праць чи статей щодо молочного експорту не так багато. Так, К. Фельдштейн («Бюллетень Вукопспилки», 1924 р., № 31) писав про важливість розвитку молочних заготівель та експорту вершкового масла⁴⁰. Ішлося про те, що в неврожайних місцевостях єдиним регулярним джерелом доходів у сільському господарстві є збут сільським кооперативам селянами-виробниками молока. Найбільш вигідний збут заготовленої у селян молочної продукції тоді могли забезпечити кооперативні організації й відповідно саме кооператорам належало забезпечити молочну худобу кормами. В іншій публікації йшлося про те, що наприкінці 1920-х рр. основним заготівельником та експортером вершкового масла була Всеукраїнська скотарсько-молочарська спілка «Добробут», яка належала сільськогосподарській кооперації, проте друге місце посідала споживча кооперація в особі ВУКС⁴¹. Автор радив споживчій і скотарсько-молочарській кооперації поєднати зусилля у справі заготівлі, переробки та збуту молочної продукції й тим самим прискорити витіснення з молочного ринку приватника. З метою усунення непорозумінь між кооперативними спілками пропонувалося розмежувати райони заготівлі молока, однак при цьому охопити і найбільш віддалені села.

Про доцільність об'єднання зусиль «Добробуту» та ВУКС щодо заготівель, переробки та збуту молочної продукції свідчив Ю. Щелинський⁴². Висновок автора ґрунтувався на тому, що

⁴⁰ Фельдштейн К. Молочное дело и потребкооперация / К. Фельдштейн // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 31. – С. 5–6.

⁴¹ Васильський Ф. Роль приватника та споживчої кооперації на молочарському фронті / Ф. Васильський // Коопероване село. – 1928. – № 1. – С. 29–30.

⁴² Щелинський Ю. Чергові завдання організаційного будівництва скотомолочної кооперації / Ю. Щелинський // Коопероване село. – 1927. – № 14. – С. 75–81.

споживча кооперація мала хорошу технічну базу для переробки молочної сировини і виготовлення вершкового масла. Тож для того, щоб позбутися конкуренції, поліпшити якість молочної продукції й збільшити їх експорт, кооперативним спілкам доцільно укласти між собою угоди.

Значна кількість розробок тогочасних авторів більше нагадує інструкції щодо організації заготівель та експорту того чи іншого виду сільськогосподарської продукції заготівельно-збутовими структурами. Утім у статті І. В. Ельшберга⁴³ ми виявили цікаву інформацію про значення експорту яєць для розширення птахівництва, в розвідках Ф. Козирева⁴⁴ й М. Гусева⁴⁵ – про охоплення кооперативними організаціями заготівель у селян такої дефіцитної сировини, як шкіра, у студії Б. М. Мінервіна⁴⁶ – про експорт кооператорами сіна й соломи, а у брошурі І. І. Паркінсона⁴⁷ – про вивіз за кордон лікарських рослин.

Одному з провідних спеціалістів Вукопспілки О. Кузьминському належить низка статей, присвячених реалізації за кордоном статей так званого другорядного експорту. Ідеться про розширення українською кооперацією експорту продукції городництва та садівництва⁴⁸. Автор, глибоко проаналізувавши кон'юнктуру

⁴³ Ельшберг И. В. Сборка яиц и вывоз их за границу. Руководство по заготовке яиц, их переработке по сортам, упаковке, отправке, а также хранению / И. В. Эльшберг. – М. : Изд-во Наркомторга СССР, 1927. – 103 с.

⁴⁴ Козырев Р. Кожсырье. Практика кооперативных заготовок / Р. Козырев. – М. : Город и деревня, 1926. – 180 с.

⁴⁵ Гусев Н. Шерсть. Экономика шерстяного сырья. Организация кооперативных заготовок / Н. Гусев. – М. : Город и деревня, 1927. – 138 с.

⁴⁶ Минервин Б. М. Кооперативный сбыт сена и соломы / Б. М. Минервин. – М. : Изд-во Центросоюза, 1926. – 125 с.

⁴⁷ Паркинсон И. И. Сбор и вывоз лекарственных растений / И. И. Паркинсон. – М. : Издание РИО НКВТ, 1923. – 29 с.

⁴⁸ Кузьминський О. Експорт абрикос / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1–2. – С. 56–57; Кузьминський О. Наші досягнення і наші експортні можливості. Експорт хмелю / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 3. – С. 40–41; Кузьминський О. М. Міжнародна торгівля горіхами та перспективи збуту цієї продукції з України / О. М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 19. – С. 71–72; Кузьминський О. М. Збут українського меду та вимоги до нього українських та закордонних ринків / О. М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 20. – С. 63; Кузьминський О. М. Питання другорядного експорту. За поліпшення другорядного експорту / О. М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 56–60; Кузьминський О. Про експорт картоплі / О. Кузьминський // Коопе-

західноєвропейського ринку, розглядав діяльність ВУКС щодо експорту передусім тих видів сільгосппродукції, які користувалися підвищеним попитом на європейських ринках. Ознайомлення зі згаданими статтями дає підставу для висновку: автор добре володів інформацією щодо попиту світового ринку, експортного потенціалу селянських господарств та посередницької спроможності кооперативних організацій.

Окремі статті можна вважати соціально-економічними оглядами практики експорту кооператорами певних видів овочевої продукції. Зокрема, у розвідці А. Горяїнова⁴⁹ йшлося про експорт томатів на німецький ринок. Привертає увагу той факт, що українські кооператори наважувалися на експорт томатів навіть за умов гострої конкуренції у цій справі з боку Голландії та Італії. Тож успіх експорту томатів цілком залежав від якості заготовленої вітчизняними кооператорами продукції та вивозу до Німеччини хоча б на кілька днів раніше від основних конкурентів-експортерів. Прикметно, що наприкінці 1920-х рр. щорічно на початку липня ВУКС могла налагодити експорт до Німеччини по декілька десятків вагонів свіжих томатів.

З проаналізованих нами публікацій удалося виявити те, що за окремими видами сільгосппродукції, зокрема прядивом, хмелем та махор сировиною, монополістом у справі її заготівель та експорту був «Сільський господар», а не ВУКС⁵⁰. У справі заготівлі й збуту насіння соняшника монополістом також був «Сільський господар». Про це йдеться у розвідці К. Васильєва, присвяченій практиці контрактації соняшнику кооператорами⁵¹. Автор акцентував на тому, що на закордонних

ративне будівництво. – 1929. – № 6. – С. 45–48; Кузьминський О. Експорт хрону / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 7–8. – С. 48; Кузьминський О. Експорт огірків / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 11–12. – С. 53–55; Кузьминський О. Експорт капусти / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 23. – С. 45–48.

⁴⁹ Горяїнов А. Про експорт свіжих томатів на німецький ринок / А. Горяїнов // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 13. – С. 52.

⁵⁰ Вільніт І. Заготівля сільськогосподарської сировини / І. Вільніт // Коопероване село. – 1927. – № 17. – С. 31–35.

⁵¹ Васильєв К. Контрактація соняшника системою с/г кооперації / К. Васильєв // Коопероване село. – 1927. – № 4–5. – С. 23–24.

ринках попит на соняшник з України традиційно був високий, особливо на олію. Тож з метою заохочення селян до розширення посівних площ під цю культуру «Сільський господар» запровадив доплату для них.

У статтях П. Лоладзе знайшлося місце для аналізу заготівельно-збутових операцій так званої технічної сировини. Оскільки традиційно існував великий попит закордонних ринків на таку сировину, як щетина, кінський волос і хвости від рогатої худоби, автор звертав увагу кооператорів на необхідність відкриття спеціальних пунктів для прийому вказаної продукції та заохочення селян до цієї справи⁵². Інша публікація П. Лоладзе містить цікаві дані про заготівлю й збут вітчизняними кооператорами смушок, які високо цінувалися в Європі⁵³. Саме цим фактом пояснюється те, що між «Добробутом», Вукопспілкою та НКВТ УСРР упродовж 1920-х рр. існувала конкуренція за вивіз указанного товару.

Принагідно зазначити, що в кооперативних виданнях були матеріали про закордонний досвід заготівель і збуту того чи іншого сільськогосподарського продукту. Наприклад, у часописі «Коопероване село» була спеціальна рубрика «Кооперація за кордоном». В одній із публікацій за 1927 р. (*світлина № 1*) мова йшла про практику заготівлі, обробки та кооперативного збуту волоських горіхів у Каліфорнії (США)⁵⁴, а в іншій – про закупівлю українським кооператорами саджанців виноградної лози з метою запровадження досвіду французьких кооператорів щодо вирощування, переробки та реалізації винограду⁵⁵.

Серед відомих теоретиків і практиків кооперативного руху, які у 20-ті рр. ХХ ст. опинилися на чужині, був С. В. Бородаєвський, котрий у 1925 р. видав у Празі підручник «Історія кооперації»⁵⁶.

⁵² Лоладзе П. Заготівля скотарської сировини / П. Лоладзе // Коопероване село. – 1928. – № 10. – С. 31–32.

⁵³ Лоладзе П. Заготівля сільськогосподарської сировини / П. Лоладзе // Коопероване село. – 1928. – № 6. – С. 56–58.

⁵⁴ Маєвський Й. Кооперативний збут волоських горіхів у Каліфорнії / Й. Маєвський // Коопероване село. – 1927. – № 21–22. – С. 110–113.

⁵⁵ П.С. Заготовчо-збутова фруктово-овочева кампанія / П.С. // Коопероване село. – 1927. – № 9. – С. 86–87.

⁵⁶ Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага : Наша книгозбірня, 1925. – 438 с.

Учений детально не розкривав питання про результати заготівельної діяльності споживчої кооперації в роки непу, бо на той час для цього не було необхідних даних. Проте ряд його висловлювань переформувався з кооперативними ідеями відомих теоретиків кооперації, які працювали тоді в радянській Росії. Ідеться про заготівлю та переробку сільськогосподарської сировини, передусім зерна. О. В. Чайнов пропонував більшовикам створювати так звані агрокомбінати й агроміста, а С. В. Бородаєвський підкреслював необхідність залучення споживчих товариств і споживчих спілок до спорудження елеваторів та організації збуту хлібосировини за кордоном.

Загалом упродовж 1920-х рр. була закладена підґрунтя для вивчення досвіду експортно-збутової діяльності споживчої кооперації УСРР. Відповідні дослідження у той період здійснювали партійно-радянські функціонери, теоретики і практики кооперації, економісти, статистики. Відтак розробки вказаного періоду, в яких ідеться про кооперативні експортні заготівлі, більшою мірою нагадують або кооперативно-пропагандистські трактати, або економіко-статистичні огляди. Спільним для студій 1920-х рр. є те, що заготівельну галузь споживчої кооперації радянські дослідники розглядали як джерело валютних надходжень для проведення індустріалізації. Дослідження непівського періоду переконують у тому, що споживча кооперація УСРР, не зважаючи на більшовицьку спрямованість, усе ж таки мала незаперечний авторитет серед міжнародної кооперативної спільноти, здійснювала масштабні експортні операції широкого асортименту сільськогосподарської продукції, що переконує у її великих заготівельних можливостях, які доцільно нині об'єктивно аналізувати.

Другий етап у дослідженні експортно-збутової діяльності вітчизняної споживчої кооперації в умовах непу охоплює 1930-ті – першу половину 1950-х рр. Масова колективізація сільського господарства призвела до різкого зменшення кількості робіт з історії кооперативних заготівель на експорт і стосовно доцільності співпраці селян-виробників з кооперативами щодо збуту сільгосппродукції. Характерно, що впродовж 1930-х рр. про досвід кооперативних заготівель у роки нової економічної

політики практично не згадували, бо тоді для радянських авторів пріоритетним став такий напрям досліджень, як роль колгоспів та радгоспів у державних хлібозаготівлях. У наступні роки дослідження досвіду споживчої кооперації у проведенні хлібозаготівель у добу непу практично не здійснювалися. До того ж на межі 1920–1930-х рр. масштаби експорту сільгосппродукції з СРСР, зокрема УСРР, під час голоду 1932–1933 рр. та голоду 1946–1947 рр. ретельно приховувалися від населення. Також слід урахувувати той факт, що радянсько-партійне керівництво, взявши курс на посилення монопольного становища державної торгівлі, усіяло намагалося обмежити права кооперативних організацій на експорт тієї чи іншої продукції, особливо зерна, м'яса, яєць, вершкового масла та інших висококалорійних продуктів, які могли збільшити валютні надходження країни.

Лише на початку 1950-х рр. поновили дослідження із цієї проблеми. Серед них не можемо обійти працю відомого російського дослідника кооперативного руху Я. А. Кістанова «Споживча кооперація СРСР. Історичний нарис»⁵⁷. Увага автора зосереджена на вивченні споживчої кооперації СРСР, однак окреслені ним загальні тенденції заготівельної та міжнародної діяльності кооперативних організацій у 1920-ті рр. мали місце і в Україні. Заслужують на увагу статистичні дані Центроспілки СРСР щодо масштабів заготівельних операцій споживчої кооперації країни, які практично вперше введені до наукового обігу.

Упродовж 1930-х – першої половини 1950-х рр. в еміграції плеяда талановитих російських та українських дослідників кооперативного руху продовжувала відстежувати, наскільки це дозволяли дані, досвід діяльності споживчої кооперації в умовах непу. Відомим аналітиком радянської кооперації в цей час був російський економіст-емігрант О. Д. Билимович (до речі, уродженець Житомира, навчався в Київському університеті св. Володимира). Грунтовна монографія вченого «Кооперація в Росії до, під час і після більшовиків»⁵⁸, що вийшла в 1955 р. у

⁵⁷ Кістанов Я. А. Потребительская кооперация СССР [Исторический очерк] / Я. А. Кістанов. – М. : Издательство Центросоюза, 1951. – 420 с.

⁵⁸ Билимович А. Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков / А. Д. Билимович. – Франкфурт-на-Майне, 1955. – 129 с.

Франкфурт-на-Майні (Німеччина), присвячена аналізу кооперативного руху від зародження в ХІХ ст. до середини ХХ ст. Учений не приховував того факту, що, обмежуючи приватний сектор торгівлі в СРСР, радянське керівництво, у тому числі очільники Центроспільки, не відмовлялися від кредитів приватних фірм на Заході для проведення експортних операцій. Він підкреслював, що визнання радянської кооперації Міжнародним кооперативним альянсом сталося під тиском урядів впливових країн Європи та Америки, тобто з меркантильних інтересів⁵⁹. О. Д. Билимович свідчив про те, що рішення про встановлення експортно-імпортних зв'язків з радянською Росією через споживчу кооперацію керівництву МКА нав'язало керівництво Антанти. Хоча в монографії він спеціально не аналізував розвиток тодішньої української кооперації, проте зрозуміло, що відродження експортної практики ВУКС відбувалося в контексті зовнішньоекономічної доктрини Центроспільки СРСР і зовнішньополітичного курсу уряду радянської Росії. Тобто говорити про самостійні дії вітчизняної споживчої кооперації при відновленні її міжнародної діяльності на початку непу не доводиться.

У цілому, література 30-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст. кількісно і якісно значно поступається літературі попереднього періоду. Дослідження досвіду експортно-збутових кооперативних заготівель у період непу, як нам видається, були закриті, по-перше, з огляду на державну монополію зовнішньої торгівлі, по-друге, у зв'язку з визнанням секретності статистичних даних щодо вивозу хліба, який в умовах гострої конкурентної боротьби на світовому ринку вважався стратегічною продукцією, по-третє, через систематичні продовольчі труднощі. Закордонні ж автори на підставі доступних їм джерел мали змогу незаангажовано аналізувати зовнішньоекономічні зв'язки споживчої кооперації УСРР у 1920-ті рр. Утім вони були позбавлені можливості вивчати результати кооперативних заготівель у роки непу як у масштабі СРСР, так і УСРР, оскільки не володіли ні документами закритих фондів радянських архівів, ні секретними даними радянської статистики.

⁵⁹ Билимович А. Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков / А. Д. Билимович. – Франкфурт-на-Майне, 1955. – С. 75, 91.

Третій етап дослідження досвіду заготівельно-збутової діяльності споживчої кооперації та її участі в експорті радянської України припадає на другу половину 1950-х – початок 1990-х рр. Так, упродовж 1960-х рр. дослідження з історії споживчої кооперації активізувалися, що пояснюється рядом державних свят та ювілеїв кооперації. У середині 1960-х рр. з нагоди 100-річчя зародження споживчої кооперації (у 1866 р. у Харкові виникло перше споживче товариство в Україні) були опубліковані спільні праці науковців і провідних працівників Укоопспілки, присвячені її історичному шляху⁶⁰. Заслужують на увагу представлені дослідниками статистичні дані щодо заготівельної діяльності споживчих товариства та їх спілок у добу непу. Однак цілісного бачення внеску заготівельної галузі споживчої кооперації у розв'язання продовольчої проблеми та розширення експорту УСРР у них немає, що веде до зниження наукової цінності праць.

Упродовж 1960-х рр. були започатковані дослідження історії споживчої кооперації окремих регіонів України, що сприяло ширшому залученню до наукового обігу нових фактів, регіональних архівних даних і виявленню деяких особливостей заготівельної діяльності споживчої кооперації на місцях у роки непу. Підтвердженням цього є праця з історії споживчої кооперації Київщини, яка містить дані про результати здійснених кооператорами заготівель у 1920-ті рр., однак без їх глибокого аналізу й авторських висновків⁶¹.

Серед досліджень, присвячених міжнародній діяльності споживчої кооперації СРСР, виокремимо праці відомого дослідника міжнародного кооперативного руху О. І. Крашенніникова, котрі заклали основи вивчення вказаного питання протягом багатьох десятиліть⁶². Вони сприяють усвідомленню основних зовнішньоєко-

⁶⁰ Споживча кооперація України / До 100-річчя виникнення перших споживчих товариств України. – К. : Політвидав України, 1965. – 191 с.; Споживча кооперація Української РСР. 1917–1967 / [Ф. Д. Колесник, С. Г. Сіденко, О. С. Матковський та ін.]. – К. : Экономика, 1967. – 208 с.

⁶¹ Споживча кооперація Київщини. 1917–1967 [За ред. П. А. Сажка]. – К. : Урожай, 1967. – 84 с.

⁶² Крашенніков А. И. Международное кооперативное движение / А. И. Крашенніков, А. И. Морозов. – М. : Экономика, 1977. – 273 с.; Крашенніков А. И. Междуна-

номічних завдань, які в період у 20-ті роки ХХ ст. стояли перед кооператорами. Проте автор підтримував практику підпорядкування закордонної діяльності споживчої кооперації, у тому числі української, Наркомзовнішторгу СРСР, не помічаючи того, що це було незаконне втручання радянської влади у справи громадсько-господарської організації.

Серед українських науковців, які певною мірою переймалися питанням налагодження зовнішньоторговельних зв'язків України в роки непу, варто назвати Г. М. Гімelfарба з розвідкою, що вийшла наприкінці 1960-х рр.⁶³. Автор навів окремі дані про експортні заготівлі споживчої кооперації УСРР у перші роки непу. Важливим вважаємо те, що його студія містить витяги із союзних та республіканських документів про відродження зовнішньоторговельної діяльності ВУКС, надання їй певної свободи експортних операцій на початку 1920-х рр. Однак дослідник, перебуваючи в лещатах марксистської ідеології, трактував доцільність налагодження експортно-заготівельної діяльності кооперативними організаціями не з позиції підтримки селянських господарств, а з точки зору доцільності дипломатичного визнання радянської держави європейськими країнами. Підпорядкування зовнішньоекономічних операцій української кооперації союзному Зовнішторгу та Центроспільці СРСР в умовах проголошення ринкових відносин непу автор вважав не лише політично, але й економічно доцільним.

У 1987 р. вийшла стаття Т. В. Оніпко, присвячена налагодженню експортно-імпоротної діяльності вітчизняної споживчої кооперації в першій половині 1920-х рр.⁶⁴. Автор, залучивши маловідомі статистичні дані й архівні документи, зробила спробу узагальнити досвід ВУКС та її місцевих організацій щодо реалізації сільгосппродукції на європейських ринках. Однак висвітлення матеріалу відбувалося у традиційному для

родный кооперативный альянс / А. И. Крашениников. – М. : Экономика, 1980. – 224 с.

⁶³ Гімelfарб Г. М. Організація зовнішньої торгівлі на Україні (1921–1922 рр.) / Г. М. Гімelfарб // Український історичний журнал. – 1969. – № 4. – С. 60–64.

⁶⁴ Оніпко Т. В. Встановлення та зміцнення зв'язків споживчої кооперації України з міжнародним кооперативним рухом / Т. В. Оніпко // Український історичний журнал. – 1987. – № 10. – С. 106–113.

тих років партійно-класовому стилі, що завадило зробити об'єктивні висновки щодо використання керівництвом країни експортного потенціалу української споживчої кооперації як для підтримки селянства, так і в інтересах промислової модернізації.

Змістовна монографія українського вченого в діаспорі І. І. Витановича «Історія українського кооперативного руху» (Нью-Йорк, 1964 р.) суттєво поповнила історіографічні матеріали про досвід господарювання вітчизняної кооперації в період непу. І донині вона залишається авторитетною⁶⁵. Однак у дослідженні І. І. Витановича є лише окремі згадки про заготівельну діяльність споживчих товариств та їх спілок у період непу. Напевно, це пов'язано з тим, що автор спирався лише на ті документи, які були в його розпорядженні (матеріали, вивезені за кордон українською еміграцією в 1920–1940-ті рр.), адже тоді в СРСР проблема експорту збіжжя практично не досліджувалася, а про доступ до радянських архівів закордонні автори могли лише мріяти.

Один із представників української еміграції В. Голубничий у праці «Три лекції про економіку України»⁶⁶ звертав вагу на кооперативні заготівлі в 1920-ті рр., хоча з окремими його висновками ми не погоджуємося. Зокрема, аналізуючи причини зменшення обсягів сільськогосподарського експорту УСРР, автор називав дві основні: суттєвий приріст населення і зростання обсягів споживання продуктів селянством. Якщо перша причина не викликає заперечення, то другу ми вважаємо необґрунтованою.

У монографії А. Ноува⁶⁷, присвяченій соціально-економічній історії України, зроблено ряд висновків щодо проблем із заготівлями хліба у роки непу. На думку вченого, держава була його основним покупцем, тому домагалася від кооператорів низьких закупівельних цін на зерно. Упродовж 1925–1926 рр. вона закупила у селян 75 % зерна, що постачалося на ринок, а

⁶⁵ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.

⁶⁶ Голубничий В. Три лекції про економіку України / В. Голубничий. – Мюнхен – Нью-Йорк : Вид-во «Україна і діаспора», 1969. – 24 с.

⁶⁷ Nove Alec. An economic history of the U.S.S.R / Alec Nove. – Lnd. etc. : Penguin books, 1990. – IX, 428 p.

значить, робила все можливе, щоб заплатити за нього якомога меншу ціну. Від низьких закупівельних цін на зерно страждав експорт, а отже, і збут збіжжя кооперацією. Те, що споживчі кооперативи постачали промислові товари дешевші, ніж у приватника, мало переконати селян підписувати контракти для продажу сільгосппродукції за державними фіксованими цінами. Учений не приховував того факту, що наприкінці 1920-х рр. Центроспівка СРСР запровадила масштабну контрактацію із селянами. Тим самим керівництво споживчої кооперації, як і більшовики загалом, сподівалося, що така практика ще більше прив'яже селян до кооперативів. Відтак про відстоювання керівництвом споживчої кооперації УСРР як власної незалежної позиції, так і прав селян-пайовиків щодо експортних заготівель говорити не доводиться.

Таким чином, упродовж третього етапу історіографії експортно-збутової діяльності споживчої кооперації УСРР у добу непу дослідження певною мірою активізувалися. Це уможливило залучення нової джерельної бази, розширення кола питань, які ґрунтовно осмислювалися. Науковці окреслили нові аспекти експортно-імпоротної діяльності кооперативних організацій України у 20-ті рр. ХХ ст. Однак, як і в попередні роки, кооперативні заготівлі в добу непу розглядалися як надійне джерело поповнення державного бюджету для проведення індустріалізації країни. Об'єктивнішими виявилися студії закордонних авторів, у котрих не приховувався той факт, що більшовики свідомо проводили політику заниження закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію з тим, щоб мати із цього зиск. Вони вказували, що механізмом економічного визиску селян під тиском державних директив стали споживчі кооперативи та їх спілки, через які здійснювалися заготівлі продукції селянських господарств та реалізувалися дефіцитні промислові товари.

Четвертий етап дослідження досвіду експорту продукції сільського господарства організаціями вітчизняної споживчої кооперації впродовж непувського періоду розпочався з 90-х рр. ХХ ст., коли Україна проголосила незалежність. З того часу для вчених виникла унікальна можливість неупереджено проаналі-

зувати історичні здобутки господарювання споживчої кооперації у добу непу, залучити до наукового обігу маловідомі чи практично не відомі раніше архівні документи та статистичні дані, порівняти точку зору закордонних і вітчизняних авторів на місце кооперативних заготівель у насиченні внутрішнього ринку, матеріальній підтримці селян, інтенсифікації селянських господарств, збільшенні їх товарності, забезпеченні продуктами харчування міського населення, експорті тощо.

Відомий дослідник кооперативного руху В. І. Марочко в ґрунтовній монографії «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1928 рр.)»⁶⁸ одним із перших серед вітчизняних дослідників кооперативного руху глибоко проаналізував теоретичні засади політики більшовиків щодо регулювання кооперативних заготівель у роки непу. Учений підкреслював те, що товарообмінно-заготівельна практика кооперативних організацій у той період базувалася на засадах державної моделі кооперації. При цьому автор свідчив, що практично всі постанови щодо кооперації готував Раднарком УСРР, а не кооперативні установи.

З нових методологічних підходів участь селян у кооперативних заготівлях у 1920-ті рр. окреслена у другому томі змістовної колективної монографії «Історія українського селянства» (2006 р.). Авторство параграфа «Кооперативні і колективні об'єднання селян» у розділі «Нова економічна політика в українському селі» належить В. І. Марочку⁶⁹. Заслугою вченого є те, що він подав розгорнуту картину залучення ряду кооперативних об'єднань УСРР до заготівель хліба і промислової сировини в 1920-ті рр. Відтак це дає можливість зрозуміти значення споживчої та сільськогосподарської кооперації як заготівельно-збутових структур для селян, водночас дозволяє усвідомити наявність факту конкуренції між державними,

⁶⁸ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1928 рр.) / В. І. Марочко. – К. : М. Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

⁶⁹ Марочко В. І. Кооперативні і колективні об'єднання селян / Нова економічна політика в українському селі / В. І. Марочко // Історія українського селянства : Нариси в 2-х томах / НАН України, Інститут історії України НАН України / відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 69–81.

кооперативними й приватними заготівельниками за право бути монополістом на заготівельному ринку. Більшою мірою автор зосередив увагу на залученні радянською владою кооперативних організацій до заготівель зерна. Цілком погоджуємося з ученим, коли він зазначає, що «кооперація здійснювала хлібозаготівлі під контролем державних установ та переважно на їхні кошти, але мала і відносну самостійність». Однак масштаби самостійності вітчизняних кооператорів у хлібозаготівельній та хлібоекспортній справі в умовах непівського ринку, на нашу думку, до цього часу не з'ясовані.

В. В. Калініченко⁷⁰, досліджуючи індивідуальні селянські господарства у 20-ті рр. ХХ ст., показав суттєвий вплив непу на розвиток українського села. Учений акцентував на тому, що «боротьба ринкової і тоталітарної моделей розвитку в нашій країні йшла протягом усіх 20-х років». Указана розвідка переконує в тому, що впродовж 1920-х рр. на селі була закладена потужна база для проведення кооператорами заготівель сільгосппродукції як з метою забезпечення внутрішнього ринку, так і з метою розгортання експорту України.

Активно досліджують кооперативний рух України, зокрема історичний досвід споживчої кооперації в хронологічних межах середини ХІХ ст. – першої третини 1920-х рр. В. М. Половець⁷¹ та І. А. Фареній⁷². Серед інших аспектів діяльності вітчизняних кооперативних організацій автори глибоко проаналізували досвід дореволюційних кооперативних заготівельно-збутових операцій, підкреслюючи взаємну зацікавленість цією справою селян-виробників, споживчих товариств і їх спілок, сільсько-господарської кооперації та держави.

⁷⁰ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.

⁷¹ Половець В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / В. М. Половець. – Чернігів : РВК «Десяняська правда», 1996. – 204 с.; Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В. М. Половець. – Чернігів : Просвіта, 2002. – 266 с.

⁷² Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 143 с.; Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

Спільні зусилля істориків, економістів і практиків споживчої кооперації в 1990-ті рр. сприяли глибшому дослідженню досвіду господарської діяльності кооперативних організацій⁷³. Певне місце в опублікованих у той період працях відведено заготівельній діяльності споживчої кооперації в 1920-ті рр. Автори залучили до наукового обігу низку архівних матеріалів і статистичних даних системи споживчої кооперації, зробили спробу окреслити основні напрями заготівельної діяльності кооперативних організацій з метою продовольчого забезпечення міського населення, проте глибокого критичного аналізу цього напрямку господарювання вітчизняних кооператорів тоді зроблено не було. Ці дослідження розширюють знання про міжнародні зв'язки споживчої кооперації України, хоча цілісної картини про експортно-імпорتنу практику кооперативних організацій вони, на жаль, не містять.

Є окремі розвідки з регіональної історії споживчої кооперації, які містять згадки про кооперативні заготівлі в роки непу. У праці В. Варнавського, Ю. Г. Гавриленка і В. М. Нікольського⁷⁴ окреслена участь споживчої кооперації у заготівлях хліба, інших продуктів харчування для голодуючих і безробітних Донеччини в роки воєнного комунізму та непу. Монографія В. П. Пака і Ф. І. Ленченка «Нариси історії споживчої кооперації Київщини»⁷⁵ оперує окремими фактами про відродження заготівельної галузі споживчої кооперації у 20-ті рр. ХХ ст. Певні дані про значення кооперативних заготівель хліба та інших продуктів харчування для членів робітничої кооперації в роки непу містяться в монографії В. В. Гольця, в якій зроблена спроба висвітлити історичний досвід кооперативного руху Лівобережної України в 1920-ті рр.⁷⁶ Регіональні особливості заготівельної діяльності

⁷³ Історія кооперативного руху / [Бабенко С. Г., Галюк В. Г., Гелей С. Д. та ін.]. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 409 с. Історія споживчої кооперації України [Аліман М. В., Бабенко С. Г., Гелей С. Д. та інші]. Львів : Інститут Українознавства НАН України, 1996. – 383 с.; Аліман М. Від витоків до сьогодення. Споживчій кооперації – 130 років. Заготівельна діяльність / М. Аліман, Т. Оніпко // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 1997. – 16 січня. – С. 9; 23 січня. – С. 9.

⁷⁴ Варнавский В. В. Кооперация Донбасса в годы «военного коммунизма» и нэпа / В. В. Варнавский, Ю. Н. Гавриленко, В. Н. Никольский. – Донецк : ЕАИ – пресс, 1996. – 103 с.

⁷⁵ Пак В. П. Нариси історії споживчої кооперації Київщини / В. П. Пак, Ф. І. Ленченко / За ред. Ленченка Ф. І. – К. : Ірідіум, 2002. – 200 с.

⁷⁶ Гольц В. В. Кооперация і неп (20-ті роки ХХ ст.) / Гольц В. В. – Чернівці : Просвіта, 2006. – 244 с.

споживчої кооперації Полтавщини в умовах непу стали предметом дослідження М. В. Алімана⁷⁷.

Плідно працює у напрямі висвітлення досвіду міжнародної діяльності кооперативних організацій України та посилення їх позиції у міжнародному кооперативному русі М. А. Журба. В одній із своїх студій (2001 р.) науковець на підставі архівних документів Російської Федерації та архівних установ України, великого масиву періодичних видань 1920-х рр. зробив спробу розкрити зв'язок між селянською кооперацією УСРР та Міжнародним кооперативним альянсом⁷⁸. Автор підкреслює той факт, що керівники Вукопспілки, «Сільського господаря» як центральної спілки української сільськогосподарської кооперації та інших кооперативних центрів радянської України всіляко намагалися використовувати трибуну МКА для пропаганди комуністичних ідей та ідей світової революції⁷⁹. Однак у статті автор здебільшого аналізує участь «Сільського господаря» в роботі конгресів МКА, є лише окремі згадки про міжнародні зв'язки власне Вукопспілки. У праці, яка вийшла у 2006 р.⁸⁰, М. А. Журба намагався розкрити взаємопроникнення економічних інтересів Заходу та радянської України через кооперацію. Заслужують на увагу введені вченим до наукового обігу нові матеріали, які стосуються виходу української кооперації на європейський ринок у 20-ті рр. ХХ ст.

Про досвід господарювання кооперативних організацій в умовах непу йдеться у праці А. О. Пантелеймоненка «Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика»⁸¹, де згадується заготі-

⁷⁷ Аліман М. В. Кооперація Полтавщини в умовах впровадження нової економічної політики (20-ті роки ХХ ст.). Історико-економічний нарис / М. В. Аліман // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск. – 2005. – 19 серпня. – С. 1–24.

⁷⁸ Журба М. А. Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний альянс (20-ті рр. ХХ ст.) / М. А. Журба // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 61–74.

⁷⁹ Там само. – С. 62.

⁸⁰ Журба М. А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках / М. А. Журба / [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – Режим доступу : <http://www.nbuu.gov.ua>.

⁸¹ Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні : теорія і практика : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 347 с.

вельний досвід сільськогосподарських та споживчих кооперативів. Автор переконаний у тому, що споживча кооперація цікавила більшовиків як одержавлена посередницька структура для здійснення заготівель хліба й іншої сільськогосподарської продукції. Дослідник підкреслює, що за невиконання плану щодо хлібозаготівель губернські, районні (окружні) спілки споживчої кооперації застосовували товарні санкції, зокрема припинявся відпуск дефіцитних товарів сільському споживчому товариству, а щодо окремих товариств справи передавалися до прокуратори.

Серед учених, які розглядали досвід хлібозаготівель державними заготівельними структурами і певною мірою кооперативними організаціями в останні роки нової економічної політики, слід згадати Н. І. Земзюліну і В. С. Корновенка, у статті котрих⁸² акцентовано на посиленні планових засад та централізації з боку радянської влади.

Спробою висвітлити участь селян у кооперативних заготівлях зерна в 1920-ті рр. є стаття В. В. Олянич⁸³. Не заперечуємо, коли дослідниця зазначає, що впродовж трьох хлібозаготівельних років (1921–1923), хоч і малосприятливих для заготівель, українська кооперація поступово завойовувала хлібний ринок. Також підтримуємо тезу автора в іншій її праці, присвяченій посередницькій місії кооперації, а саме: «не зважаючи на посилення адміністративно-примусового характеру так званого заготівельного плану, кооперативний збут відігравав важливу посередницьку функцію між ринком та товаровиробником – селянськими господарствами»⁸⁴. Разом з тим, на нашу думку, потребує уточнення теза з приводу того, що кооперативні структури, які заготовляли хліб для державних структур, отримували за це комісійні з кожного пуда. Водночас дослідниця обійшла питання про

⁸² Земзюліна Н. І. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1926/27–1928/1929 господарських років / Н. І. Земзюліна, С. В. Корновенко // Український селянин. – 2002. – № 6. – С. 114–116.

⁸³ Олянич В. Участь селян в кооперативних заготівлях в УСРР у 20-х рр. XX ст. / В. Олянич // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 3. – С. 385–392.

⁸⁴ Олянич В. Особливості кооперативної форми збуту продукції селянськими господарствами в УСРР у 20-х рр. XX ст. / В. Олянич // Сіверянський літопис. – 2010. – № 6. – С. 129–134.

наявність чи відсутність конкуренції за селянські лишки між сільськогосподарською та споживчою кооперацією.

Роль і місце споживчої кооперації в продовольчому забезпеченні населення України в 1928–1934 рр. розкрита в студії В. П. Рекрута⁸⁵. Учений підкреслює, що взимку й навесні 1928 р. для запобігання виступам одеських докерів, за допомогою яких відвантажували мільйони пудів продовольчого зерна на експорт, влада запровадила в Одесі нормоване забезпечення хлібом за картками. Наступними містами, як зазначає автор, стали Маріуполь і Херсон, з портів яких також проводилися значні експортні операції хлібних ресурсів.

Серед праць, у котрих окреслене питання залучення споживчої кооперації УСРР до експортних заготівель зерна в 1920-ті рр., слід назвати доробок В. В. Подоляна та В. П. Рекрута⁸⁶, а також студію В. І. Петренка⁸⁷. Авторам на підставі потужного масиву архівних матеріалів удалося проаналізувати значення кооперативного експорту зерна для створення промислового потенціалу радянської України впродовж 1920–1930-х рр. Цілком погоджуємося з тим, що відносини держави і кооперативних організацій у заготівлях хліба, який тоді був важливим стратегічним товаром на світовому ринку, потребують подальшого неупередженого вивчення та аналізу.

Серед розвідок останніх років, присвячених проблемі хлібного ринку УСРР у середині 1920-х рр., варто назвати статтю В. А. Ільїних у часописі «Український селянин» (2014 р.)⁸⁸. Автору вдалося проаналізувати особливості хлібозаготівель упродовж 1924–1925 рр., коли декілька разів держава намагалася регулювати цю справу, включаючи навіть заходи щодо лібералізації ринку. Певна увага в статті приділена централізо-

⁸⁵ Рекрут В. П. Роль та місце споживчої кооперації в продовольчому забезпеченні населення України в 1928–1934 роках / В. П. Рекрут // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2010. – Випуск 42. – С. 55–64.

⁸⁶ Подолян В. В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінничини в умовах голодомору 30-х років ХХ століття / В. В. Подолян, В. П. Рекрут. – Вінниця : ПП Балюк, 2008. – 420 с.

⁸⁷ Петренко В. І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст. : причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля) / В. І. Петренко. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 320 с.

⁸⁸ Ильиных В. А. Хлебный рынок Украинской ССР в 1924/25 г.: конъюнктура и политика / В. А. Ильиных // Український селянин. – 2014. – № 14. – С. 185–187.

ваним заготівлям зерна, до яких влада всіляко намагалася залучати кооперативні організації. На думку дослідника, директивне ціноутворення та монополізація регулюючими структурами хлібного ринку фактично завершилися в 1926–1927 рр., що призвело наприкінці непу до гострої хлібозаготівельної кризи.

Проблемою налагодження зовнішньоекономічних зв'язків українських заготівельних організацій переймається О. В. Даниленко. На його рахунок низка ґрунтовних праць, у котрих зроблена спроба проаналізувати внесок як державних, так і кооперативних структур у розширення експортно-імпортних операцій УСРР упродовж 1920-х рр.⁸⁹ Значення закордонних представництв українських кооперативних організацій, як-от: Вукопспілка, «Сільський господар», «Плодоспілка», «Українбанк» та ін. – розкрито в праці, яка спеціально присвячена з'ясуванню структури, повноважень, штатів та торговельно-збутовій діяльності Укркоопу в Берліні та Коопкуру в Лондоні⁹⁰. Новизна розвідки О. В. Даниленка, на нашу думку, полягає в тому, що вчений цілком справедливо звертає увагу на конкуренцію між кооперативними спілками УСРР і РСФРР, а також на певні розбіжності між українськими кооперативними центрами за кордоном. Привертає увагу солідне монографічне дослідження цього автора, присвячене налагодженню як дипломатичних, так і експортно-імпортних операцій українських заготівельних організацій в 20-ті рр. ХХ ст.⁹¹

⁸⁹ Даниленко О. В. Зовнішньоекономічні відносини УСРР з європейськими країнами в роки непу / О. В. Даниленко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. Вип. 7. – К., 2010. – С. 258–268; Даниленко О. Кооперативна складова в зовнішньоторговельному балансі УСРР (1920-і рр.) / О. Даниленко // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2011. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ імені В. Гнатюка. – 2011. – Вип. 6–7. – С. 31–41; Даниленко О. Участь кооперації в зовнішній торгівлі УСРР (1920-і рр.) / О. Даниленко // Часопис української історії. – 2013. – Вип. 26. – С. 28–33.

⁹⁰ Даниленко О. В. Закордонні представництва українських кооперативних спілок у 1920-х роках: структура, повноваження, штати, діяльність / О. В. Даниленко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 229–242.

⁹¹ Даниленко О. В. Відносини Української СРР з європейськими країнами (1920-ті роки): монографія / О. В. Даниленко. – К., 2011. – 480 с.

Досвід м'ясо-молочного експорту кооперативних організацій УСРР на завершальній стадії непу вивчав Ю. Г. Раку⁹². Проте у зазначеній розвідці автор необґрунтовано відніс Полтавське пайове м'ясовиробниче товариство «Бекон», яке успішно здійснювало як м'ясозаготівлі беконних свиней, так і експортно-збутові операції в Англії, до сільськогосподарської кооперації. Насправді ж, як підтверджують архівні документи, засновниками цього товариства на паритетних засадах були Полтавська райспоживспілка, Держторг УСРР та одна з голландських м'ясопереробних фірм.

Особливості діяльності спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» (об'єднувало товариства споживчої та сільськогосподарської кооперації України), створеного у 1924 р. з метою заготівлі й збуту на європейських ринках яєць та м'яса птиці, розглянуто у статті І. М. Романюка і Б. І. Романюка⁹³. Авторам удалося розкрити потенційні можливості «Кооптаха» й переконливо показати його внесок у продовольче забезпечення населення, зростання темпів птахівництва, збільшення експорту яєць. Крім цього, дослідники вказали на ряд причин обмеження діяльності товариства державними регулюючими органами. На їх думку, основна причина усунення з експортного ринку «Кооптаха» в останні роки непу полягала у конкуренції між кооперативними центрами та державою за монополію на м'ясозаготівельному ринку.

Акцент на заготівельно-збутовій діяльності споживчої кооперації України в 20-ті рр. ХХ ст. як одній із важливих форм економічного зв'язку між виробником і споживачем зроблено у статтях О. В. Марчишинець⁹⁴. Хоча дані розвідки більшою

⁹² Раку Ю. Г. Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу / Ю. Г. Раку // Український селянин. – 2008. – № 11. – С. 262–265.

⁹³ Романюк І. М. Господарська діяльність спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» у середині 20-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк, Б. І. Романюк // Український селянин. – 2010. – № 12. – С. 228–230.

⁹⁴ Марчишинець О. В. Заготівельно-збутова діяльність споживчої кооперації України в 20-х рр. ХХ ст. як одна з важливих форм економічного зв'язку між виробником і споживачем / О. В. Марчишинець // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. П. Василенка: Економічні науки. Вип. 92. – Харків: ХНТУСГ. – 2009. – С. 174–178; Марчишинець О. В. Форми заготівельної діяльності споживчої кооперації України в 20-х рр. ХХ ст. / О. В. Марчишинець / Економічний простір : збірник наукових праць. – № 58. – Дніпропетровськ: ПДАБА. – 2012. – С. 80–88.

мірою являють собою економіко-статистичні огляди, ми погоджуємося з автором, коли йдеться про значення споживчої кооперації як посередницької ланки у системі господарських відносин невідомого періоду.

Дослідження міжнародних аспектів діяльності кооперативних організацій УСРР у 20-ті рр. ХХ ст. нині здійснює ряд науковців. Серед них С. М. Свистович⁹⁵ та В. В. Вісин⁹⁶. Значення міжнародних контактів вітчизняних кооператорів і їх використання радянською владою для посилення позицій у експортній діяльності країни впродовж 20-х рр. ХХ ст. намагався розкрити О. Крамар⁹⁷. Не викликає заперечення висновок цього автора, що через політичні мотиви кооперація під час закордонних операцій зі збуту сільгосппродукції нерідко зазнавала значних економічних збитків від власної держави. Інша розвідка О. С. Крамаря присвячена проблемі створення та діяльності закордонних представництв української кооперації у 1920-ті рр.⁹⁸ Автор підкреслює факт обмеження більшовицьким режимом самостійних кроків вітчизняної кооперації й водночас використання владою закордонних представництв української кооперації з метою пропаганди та поширення комуністичних ідей через кооперацію.

Останнім часом з'явилося кілька розвідок А. В. Ковалю з історії міжнародних зв'язків української кооперації в роки непу. У них автор зосередив увагу на створенні українських торгових представництв в Європі й в окремих країнах Близького Сходу⁹⁹.

⁹⁵ Свистович С. М. Нариси історії світового кооперативного руху кінця ХІХ – першої половини ХХ століття // Література та культура Полісся / С. М. Свистович. – Ніжин, 2006. – Вип. 32. – С. 95–102.

⁹⁶ Вісин В. В. Міжнародний кооперативний альянс і українська кооперація (ретроспективний аналіз) / В. В. Вісин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>.

⁹⁷ Крамар О. Міжнародні зв'язки української кооперації в умовах становлення тоталітарного режиму (20-ті роки ХХ століття) / О. Крамар // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 161–164.

⁹⁸ Крамар О. Проблеми створення та діяльності закордонних представництв української кооперації у 20-х роках ХХ ст. / О. Крамар // Гілея. – 2009. – Випуск 22. – С. 62–68.

⁹⁹ Коваль А. В. Міжнародні зв'язки української кооперації в 20-х рр. ХХ ст. (торгові представництва в світі) / А. В. Коваль // Часопис української історії. – 2011. – Випуск 19. – С. 31–35; Коваль А. В. Роль українських кооперативних організацій у відновленні та розвитку зовнішньої торгівлі в 1920-х роках Української СРР / А. В. Коваль // Гілея

Серед інших українських структур-експортерів у цих працях згадується і Вукопспілка, яка протягом 1920-х рр. упевнено посідала значне місце на світовому ринку. Привертають увагу залучені автором архівні документи щодо експортних операцій ВУКС за окремими видами сільгосппродукції.

Спроба узагальнення досвіду налагодження міжнародних і зовнішньоекономічних зв'язків споживчої кооперації УСРР у 1920-ті рр. здійснена у розвідці М. В. Алімана та Т. В. Оніпко¹⁰⁰. Посилаючись на раніше не відомі архівні документи й праці російських і українських кооператорів-емігрантів, автори проаналізували досягнення та складнощі відновлення українськими кооператорами експортно-збутових операцій до Європи впродовж 1920-х рр. Дослідники дійшли висновку: якщо на початку непу ускладненням для розгортання споживчою кооперацією експортно-заготівельної діяльності був голод 1921–1922 рр. і викликана ним продовольча криза, то із середини 1920-х рр. більшовики свідомо намагалися втручатись у закордонні операції кооператорів для встановлення державної монополії зовнішньої торгівлі.

Серед російських дослідників, праці яких вийшли впродовж 1990-х – першого десятиріччя ХХІ ст., розгорнулася дискусія щодо місця кооперації в умовах непу, так званого «ленінського кооперативного плану» та наявності у кооперації невикористаних потенційних можливостей господарювання в 1920-ті рр. Серед інших виокремимо ґрунтовні дослідження Л. Є. Файна, В. В. Кабанова, Кім Чан Чжина, О. О. Ніколаєва й І. Я. Фроянова, де більшою чи меншою мірою йдеться про заготівельний досвід та експортні операції кооперативних структур в умовах непівського ринку.

Зупинимося на позиції відомого дослідника кооперативного руху Л. Є. Файна¹⁰¹ (наукова школа з проблем теорії й історії

(науковий вісник) : збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – 2011. – Випуск 49. – С. 99–104.

¹⁰⁰ Аліман М. Міжнародні зв'язки та зовнішньоекономічна діяльність споживчої кооперації України в 1920-ті роки / М. Аліман, Т. Оніпко // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск. ДВ-вкладка. – 2011. – 9 вересня. – С. 1–8; 16 вересня. – С. 1–8.

¹⁰¹ Файн Л. Е. Российская кооперация: историко-теоретический очерк 1861–1930 / Л. Е. Файн. – Иваново : Изд-во Ивановского государственного университета, 2002. – 588 с.

кооперації, м. Іваново), який уважав, що одним з індикативних напрямів, котрий дозволяє простежити еволюцію співвідношення ринку і кооперації впродовж 20-х рр. ХХ ст., є участь останньої в державних заготівельних операціях продуктів сільського господарства, передусім зернових. Для сучасного дослідника досвіду споживчої кооперації у роки непу цікавим у монографії Л. Є. Файна є екскурс в еволюцію кооперативних заготівель. Автор підкреслював, що саме Центроспілка СРСР у 1923 р. виступила ініціатором організації хлібозаготівель на комерційних засадах. Посилаючись на наведені тези вченого, можемо констатувати, що протягом 1920-х рр. хлібозаготівлі були рентабельною та навіть прибутковою справою, чим і пояснюється прагнення більшовиків домогтися державної монополії в цій справі, використавши організаційно-технічний потенціал кооперативних організацій.

Загалом погоджуючись із точкою зору Л. Є. Файна щодо насильницького зруйнування кооперації в 1929 р., інший російський дослідник О. О. Ніколаєв зазначив, що більш точно ситуацію кінця 20-х рр. ХХ ст. відображає формула: руйнували остаточно те, що вже було надламане¹⁰². Як нам видається, у цьому разі О. О. Ніколаєв більш схильний до позиції В. В. Кабанова, який запевняв, що глибока криза кооперативної системи наприкінці 1920-х рр. була обумовлена антагоністичними протиріччями з радянською державою¹⁰³.

Серед сучасних закордонних авторів останніх двох десятиріч, котрі певною мірою зверталися до практики кооперативних заготівель у 1920-ті рр., слід назвати італійського історика А. Граціозі¹⁰⁴, який у праці з проблеми взаємин більшовиків та селян один із розділів присвятив непу. На думку автора, «продподаток був тимчасовим трюком для того, щоб заспокоїти

¹⁰² Николаев А. А. Кооперативное движение в России 10 – 20-х годов ХХ ст. : современная историческая ситуация / А. А. Николаев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.philosophy.nsc.ru/.../07_nikola.htm.

¹⁰³ Кабанов В. В. Крестьянская община и кооперация в России ХХ века / В. В. Кабанов. – М. : Институт российской истории РАН, 1997. – 139.

¹⁰⁴ Graziosi Andrea. The Great Soviet Peasant War : Bolsheviks and peasants, 1917–1933 / Andrea. Graziosi. – Cambr., Mass. : Harvard UP, 1996. – 77 p.

село». А. Граціозі вживав термін «суперечливий неп», бо він певною мірою полегшував життя селян, а водночас – зв’язував їм руки. Автор підкреслював, що в непі існували протиріччя: попри відносний спокій середина 1920-х рр. «була відзначена прихованою, але все ж таки очевидною ворожнечею між державою і селом».

Таким чином, на підставі проведеного автором історіографічного аналізу наявної літератури щодо експортно-збутової діяльності споживчої кооперації України в продовольчій політиці держави в добу непу можна констатувати, що від 1920-х рр. донині це питання більшою чи меншою мірою аналізувалося вітчизняними та закордонними дослідниками кооперативного руху. Активніше ці студії виконувалися впродовж 1920-х рр., хоча мали класово-партійну спрямованість і нагадували собою економіко-статистичні звіти, позбавлені глибокого об’єктивного аналізу. Практично до початку 1990-х рр. українські та російські науковці, за винятком окремих авторів, не переймалися узагальненням досвіду експортних кооперативних заготівель в умовах жорсткої боротьби за споживача в добу непу. Лише протягом останніх двох десятиріч простежується звернення українських і російських істориків та економістів до експортно-збутової практики споживчої і сільськогосподарської кооперації у 20-ті рр. ХХ ст., яке увінчалось появою низки цікавих праць.

Водночас аналіз історичної та історико-економічної літератури з проблеми, яка є предметом цього дослідження, дозволяє зробити висновок, що всебічної, синтезованої розвідки, яка дозволила б скласти повне уявлення про досвід експортно-збутової діяльності вітчизняної споживчої кооперації впродовж 1921–1928 рр. немає, що спонукало автора до заповнення наукових прогалів. З огляду на це є сенс у тому, щоб провести неупереджене дослідження ролі споживчої кооперації УСРР у завоюванні закордонних ринків, відродженні експорту, імпорту і загалом економіки країни у короткі терміни. Варто провести глибокий аналіз досвіду безпосереднього посередництва Вукопспілки між виробником сільгосппродукції та її закордонними конторами і представництвами в процесі ринкових відносин непу.

1.2. Джерельна база дослідження

Відповідно до завдань монографічного дослідження добиралася і формувалася його джерельна база. Для глибшого вивчення проблеми ми виокремили й проаналізували не лише опубліковані праці, але більшою мірою ті історичні джерела, які донині є мало або практично не досліджені. Частина архівних матеріалів та документів, а також статистичних збірників, які допомагають з'ясувати суть, основні напрями, особливості, досягнення та прорахунки експортно-збутової діяльності вітчизняної споживчої кооперації в 1920-ті рр., залучена до наукового обігу вперше.

Джерельною базою дослідження стали як опубліковані документи та статистичні матеріали, так і неопубліковані архівні документи. До опублікованих джерел належать документи вищих партійних і державних органів СРСР та УСРР, котрі у 20-ті рр. ХХ ст. визначали основні напрями зовнішньоекономічної доктрини радянської влади. Серед опублікованих матеріалів помітне місце належить директивам Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР (пізніше СРСР) і відповідно Наркомзовнішторгу УСРР, які безпосередньо опікувалися питаннями налагодження експортно-збутової діяльності заготівельних та інших господарських структур. Інформацію про залучення споживчої кооперації до експортних заготівель сільгосппродукції й промислової сировини знаходимо у виданнях місцевих відділень Зовнішторгу УСРР упродовж 1920-х рр.

Опубліковані джерела, котрі розкривають різні аспекти історичного досвіду експортної діяльності споживчої кооперації радянської України за доби непу, ми умовно розподілили на кілька груп.

Першу групу джерел складають опубліковані документи вищих партійних і державних органів СРСР та УСРР, які впродовж 1920-х рр. визначали основні напрями господарської діяльності споживчої кооперації. Джерелознавчу цінність мають резолюції союзних партійних з'їздів і конференцій (1921–1928 рр.), котрі окреслювали завдання кооперації в галузі заготівель

сільгосппродукції¹⁰⁵. Ці директиви дозволяють простежити основні напрями зовнішньоторговельної політики держави, не лише економічну, але й політичну спрямованість експортно-збутових операцій споживчої кооперації.

Важливим джерелом для з'ясування специфіки керівництва експортно-збутової діяльністю споживчої кооперації УСРР у роки непу є матеріали партійних з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КП(б)У та інші документальні збірники, в яких зафіксовані партійні постанови і резолюції щодо визначення місця заготівельної галузі споживчої кооперації в соціально-економічних проєктах більшовиків¹⁰⁶. До першої групи джерел також входять тогочасні законодавчі, розпорядні та нормативні акти державних органів влади, збірники постанов і розпоряджень ВУЦВК, котрі публікувалися впродовж 1920-х рр.¹⁰⁷.

У монографії значною мірою використовувалися документи з опублікованих збірників постанов і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР, які виходили спеціальними серіями¹⁰⁸. Завдяки їм вдалося розкрити нормативно-правову базу щодо експортно-збутової діяльності споживчої кооперації. Документи

¹⁰⁵ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі – КПСС в резолюциях...) / . 1898–1986. – Т. 2 : 1917–1922. – [9-е изд., доп. и испр.] – М. : Политиздат, 1983. – 606 с.; КПСС в резолюциях... – Т. 3 : 1922–1925. – [9-е изд., доп. и испр.] – М. : Политиздат, 1984. – 494 с.; КПСС в резолюциях... – Т. 4: 1926–1929. – [9-е изд., доп. и испр.] – М. : Политиздат, 1984. – 575 с.

¹⁰⁶ Отчет Центрального комитета Коммунистической партии большевиков Украины и его отделов за период с VI по VII партконференцию / декабрь 1921 – март 1923 г. / . – Х. : Изд-во ЦК КП(б)У, 1923. – 163 с.; Звіт ЦК КП(б)У за період з грудня по березень 1923 р. – Х. : Вид-во ЦК КП(б)У, 1923. – 59 с.; Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенограмма. 12–16 мая 1924 г. – Х. : Типография ЦК КП(б)У «Коммунист», 1924. – 231 с.; Девятый съезд Коммунистической партии большевиков Украины / 6–12 декабря 1925 года / Стенографический отчет. – Х. : Пролетарий, 1926. – 400 с.; Очерки истории Коммунистической партии Украины. – К. : Политиздат Украины, 1974. – 814 с.; Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : В 2-х томах (далі – Компартия Украины в резолюциях...) – Т. 1 : 1918 – 1941. – К. : Политиздат Украины, 1976. – 1062 с.

¹⁰⁷ VII Всеукраїнський съезд Советов. 10–14 декабря 1922 г. : Стенографический отчет. Бюллетень. – Х. : Изд-во Секретариата ВУЦВК и Управления делами Совнаркома УССР, 1922. – № 3–4. – 141 с.

¹⁰⁸ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – Х., 1921 – 1928 рр.

і матеріали місцевих партійних та державних органів влади допомагають відтворити механізм реалізації місцевими кооперативними організаціями партійно-радянських директив, які стосувалися заготівлі тієї чи іншої сільськогосподарської продукції¹⁰⁹.

До першої групи також відносимо щорічні звіти урядів СРСР і УСРР, які містили інформацію про результати кооперативних заготівель та окремі дані про експорт хліба¹¹⁰, хоча наведений у них фактаж потребує додаткового уточнення з огляду на те, що дійсні обсяги заготівель хліба споживчою кооперацією для потреб РСФРР та експорту, особливо в неврожайні роки, радянська влада ретельно приховувала. Серед документів першої групи є постанови й циркуляри Вищої ради народного господарства СРСР та УСРР, Української економічної ради, які стосуються кооперативних заготівель¹¹¹.

Інформацію про залучення споживчої кооперації до експортних заготівель сільгосппродукції й промислової сировини знаходимо у виданнях Наркомзовнішторгу СРСР, Управління уповноваженого цього наркомату при РНК УСРР і місцевих відділень Зовнішторгу¹¹².

¹⁰⁹ Бюллетень 6-й губернской конференции Полтавской организации КП(б)У. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Більшовик Полтавщини», 1922. – Январь; Отчет Полтавского губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов VII губернскому съезду Советов. – Полтава: Типография им. Октябрьской революции, 1923. – 334 с.; Стан губернії і робота Полтавського губвиконкому за час з 1 жовтня 1923 р. по 1 січня 1925 р. VIII губз'їзду Рад Полтавщини. – Полтава: Полтавський губернський виконавчий комітет: Друкарня «Більшовик Полтавщини», 1925. – 89 с.

¹¹⁰ Краткий обзор деятельности рабоче-крестьянского правительства Украины за 1925 – 26 год. – Х.: ВУЦИК, Центральная избирательная комиссия, 1927. – 83 с.; Два года работы правительства УССР. 1926/27 – 1927/28: Материалы к отчету правительства УССР XI съезду Советов. – Х.: Изд-во Секретариата ВУЦВК и Управления делами Совнаркома УССР, 1929. – 245 с.

¹¹¹ Народне господарство України в 1921 р. Звіт Української економічної ради Раді праці та оборони. – Х.: Б.в., 1921. – 610 с.; Из отчета Украинского экономического совета «Народное хозяйство в 1921 году». – Х.: Б.и., 1922. – 148 с.; Новое законодательство в области промышленности и торговли. Сборник действующих декретов, постановлений, приказов и инструкций с 15 марта 1921 г. по 5 февраля 1922 г. – М.: Высший совет народного хозяйства, отдел редакционно-издательский, 1922. – 228 с.

¹¹² Внешняя торговля России за первую треть 1922 года. – М.: Издание НКВТ, 1922. – 103 с.; Внешняя торговля Украины в 1921 г. – Еженедельник НКВТ. – 1922.– №1. – С. 9–12; Отчет Одесской районной конторы Наркомвнешторга. 1920-V-1922.– Одесса: 1-а государственная типография, 1922. – 176 с.; Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 25–26 гг. Материалы к докладу Уполномоченного НКВТ СССР при СНК УССР ко II сессии ВУЦИКа. – Х.: Управление Уполномоченного НКВТ СССР при СНК УССР. Изд-во «Пролетарий», 1925. – 23 с.; Внешняя торговля Украины (1921–1924 гг.) / Под ред. А. О. Золота-

До другої групи джерел увійшли практично не відомі або маловідомі матеріали з'їзді уповноважених споживчої кооперації, резолюції та постанови сесій Рад правління ВУКС, які відбувалися в 1920-ті рр. У процесі підготовки монографії використувалися відомості про 1-й, 2-й, 3-й та 4-й з'їзди уповноважених споживчої кооперації, а також дані про проведення сесій Ради правління ВУКС із серпня 1921 по лютий 1929 рр.¹¹³ Звіти Вукоопспілки та її окремих відділів за той чи інший період публікувалися окремими виданнями¹¹⁴. Використання цих джерел сприяло з'ясуванню ряду важливих аспектів діяльності споживчої кооперації у галузі заготівель й експорту.

Документи Уцербкоопу (Українського центрального робітничого кооперативу – керівного центру робітничої споживчої кооперації України)¹¹⁵, окремих робітничих кооперативів¹¹⁶

рева, С. Л. Фридмана, И. М. Браславского. – Х. : Типо-Литография ПУУПО имени Фрунзе, 1925. – 127 с.; Сборник статей, посвященных украинно-восточной палате с приложением стенографического отчета об ее открытии / Под ред. А. И. Золотарева. – Х. : Б.и., 1925. – 60 с.; Внешняя торговля СССР за 1918–1940 гг. (Статистический обзор). – М. : Внешторгиздат, 1960. – 1135 с.

¹¹³ Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка». – 4–8 декабря 1922 года. Стенографический отчет. Резолюции. – Х. : Вукоопспилка, 1922. – 200 с.; Материалы ко второму собранию уполномоченных «Вукоопспилки». Выпуск 2-й. Отчет и план деятельности организационного отдела. Отчет общеоперативного отдела. – Х. : Вукоопспилка, 1922. – 72 с.; Резолюції третьої сесії Ради Вукоопспілки // Кооперативний бюлетень Вукоопспілки. – 1923. – № 13–14. – С. 2–4; Всеукраїнська нарада споживкооперації // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 6 жовтня. Сесія Ради Вукоопспілки 5 жовтня 1923 р. // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 10 жовтня; Резолюції 3-ї сесії Совета Вукоопспілки. – Х. : Пролетарий, 1923. – 11 с.; Резолюції VII сесії Совета Вукоопспілки (20 августа 1925 г.). – Х. : Всеукраинский кооперативный союз «Вукоопспилка», 1925. – 16 с.

¹¹⁴ Украинская потребительская кооперация к началу 1924 года. – Харьков : Вукоопспилка, 1924. – 32 с.; Всеукраинский кооперативный союз «Вукоопспилка», 1925. – 16 с.; Отчет о деятельности Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка» за время с 1 января по 1 октября 1924 г. (V отчетный год). – Х. : Изд-во Вукоопспілки, 1925. – 106 с.; Краткий отчет Вукоопспілки за 1924 – 25 год. – Х. : Вукоопспілка, 1926. – 56 с.; Всеукраїнська кооперативна спілка «Вукоопспілка». Доповідь ревізійної комісії IV зборам уповноважених про роботу Вукоопспілки за 1924 – 25 рік. – Х. : Книгоспілка, 1926. – 39 с.

¹¹⁵ Рабочая кооперация Украины за 1923 год. – Х. : Изд-во Вукоопспілки, 1924. – 67 с.; Отчет Всеукраинского Центрального рабочего кооперативного комитета «Уцербкооп» за период с 1 января по 1 октября 1924 г. и торгово-финансовый план Уцербкоопна на 2 и 3 кварталы 1924/25 операционного года. – Х. : Книгоспілка, 1924. – 45 с.; Краткий отчет Всеукраинского Центрального рабочего кооперативного комитета «Уцербкооп» за 1924 – 25 операционный год. – Х. : Харьковская школа печатного дела имени А. В. Бачинского. Укрглавлит, 1926. – 141 с.

дають змогу заглибитися в проблеми непу і більш чітко зрозуміти ті завдання, які держава та керівництво ВУКС ставили перед кооператорами у справі налагодження експортно-імпортних операцій.

До *третьої групи джерел* віднесені промови і виступи партійних та державних діячів з питань кооперативної політики, зокрема, продовольчого забезпечення населення А. М. Лежави¹¹⁷, Г. І. Петровського¹¹⁸, О. Г. Шліхтера¹¹⁹ та ін. Цінність цих праць полягає в тому, що їх автори були безпосередніми учасниками ухвалення чи втілення в життя державних постанов щодо залучення споживчої кооперації до державних заготівель та експорту УСРР. Наприклад, з весни до осені 1923 р., тобто у період кризи збуту, О. Г. Шліхтер обіймав посаду голови правління Вукопспілки. Хоча працям партійно-державних діячів властива пропагандистська спрямованість, водночас вони допомагають глибше з'ясувати методи впливу владних структур на експортно-заготівельну діяльність споживчої кооперації.

Тематичні збірники, в яких окреслені завдання споживчої кооперації в роки непу, становлять *четверту групу опублікованих джерел*¹²⁰. Матеріали низки збірників, включаючи директивні

¹¹⁶ Відчит про діяльність Полтавського Центрального робітничого кооперативу (ЦРК) за 1924 – 25 господарський рік. – Полтава : 1-а раддрукарня «Більшовик Полтавщини», 1925. – 124 с.; Десять років існування Полтавської райспілки 1915 – 1925. 3 нагоди ювілею. – Полтава : Друкарня райспілки «Друкарь», 1926. – 69 с.; Смілянсько-Кам'янська профспілка споживчих товариств. Відчит за третій (дев'ятий) операційний рік (1 січня 1924 р. – 1 жовтня 1924 р.). – Черкаси, 1925. – 98 с.; Київський Центральный робітничий кооператив «Соробкооп». Звіт за 1927/28 господарський рік. – К. : 4-та друкарня Київ-друк, 1929. – 145 с.

¹¹⁷ Лежава А. М. Внутренняя торговля 1923 г. / А. И. Лежава. – М. : Изд-во библиотеки «Экономическая жизнь», 1924. – 32 с.

¹¹⁸ Петровский Г. И. Советская Украина в 1925 г. Из речи на X окружном съезде Советов в г. Луганске. 14 апреля 1925 г. / Г. И. Петровский // Избранные произведения. – М. : Политиздат, 1987. – С. 136–148.

¹¹⁹ Шліхтер О. Завдання сільського господарства / О. Шліхтер. – Х. : ДВУ, 1927. – 32 с.; Шліхтер А. Г. Город и деревня в продовольственном вопросе. В кн. : Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы советской власти (сборник) / А. Г. Шліхтер. – М. : Наука, 1975. – С. 424–445.

¹²⁰ Долматовский А. М. Законы о кооперации. Систематический сборник декретов, постановлений, инструкций, примерных уставов и проч. (Под ред. А. М. Винавера). – М. : Право и жизнь, 1924. – 406 с.; Ашкинзнер Ю. С. Новое законодательство о кооперации. Систематический сборник декретов, постановлений, инструкций и циркуляров по кооперации / Ю. С. Ашкинзнер. – Х. : Юрид. Изд-во НКЮ УСРР, 1927. – 288 с.; Партия о

документи центральних органів влади, листування, свідчення, звинувачувальні вироби тощо, дозволяють скласти уявлення про умови, в яких відновлювалася експортна діяльність споживчої кооперації в 1920-ті рр.¹²¹.

Частину важливих матеріалів, котрі розкривають багатоаспектну проблему залучення споживчої та інших видів кооперації до хлібозаготівель у 1920-ті рр., опубліковано у збірках «Директиви КПРС і Радянського уряду з господарських питань»¹²² і «Рішення партії й уряду з господарських питань»¹²³.

Методично-довідкові посібники з питань кооперативної роботи складають *п'яту групу джерел*. До цієї групи ми віднесли ту літературу, яка мала характер практичних рекомендацій щодо налагодження експортно-збутової діяльності кооперації за доби непу¹²⁴.

Створенням методичних посібників рекомендаційного характеру займався Наркомпрод, а після його реорганізації НКВТ УСРР,

кооперации. Постановления и резолюции ВКП(б). – М. : Издание газеты «Кооперативная жизнь», 1928. – 332 с.; Бать А. Г. Сборник действующих законоположений, постановлений, инструкций и циркуляров по потребительской кооперации / А. Г. Бать, А. А. Баранов. – М. : Центросоюз, 1928. – 676 с.

¹²¹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства 1921–1925 годы. Сб. документов и материалов. – К. : Политиздат Украины, 1964. – 593 с.; Соціалістичне будівництво на Полтавщині. 1921 – червень 1941 : Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Л. Д. Бойченко, К. П. Вісич, Л. С. Волошко та ін. – Х. : Прапор, 1984. – 232 с.; История советского крестьянства : В 5-ти т. / Редкол. И. Е. Зеленин и др. – М. : Наука, 1986. – Т. 2. – 448 с.; Хроника социалистического строительства на Украине (1921–1925). – К. : Наукова думка, 1989. – 232 с.; Колективізація і голод на Україні (1929–1933) : Зб. документів і матеріалів / Упорядники : Г. Михайличенко і Є. Шаталіна, відповід. ред. С. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1992. – 734 с.; Голод 1921–1923 рр. в Україні : зб. документів і матеріалів / НАНУ. Ін-тут історії України / Упоряд. О. М. Мовчан та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – 240 с.; Україна. 1920–1939 рр. Документи свідчать : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. І. Кравченко, П. В. Добров, П. П. Панченко та ін. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 260 с.

¹²² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сб. документов. В 4-х томах / Сост. : Малин В. Н., Коробов А. В. и др. – Т. 1. – 1917 – 1928 гг. – М. : Политиздат, 1957. – 879 с.

¹²³ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сб. документов. В 5-ти томах. – Т. 1 : 1917 – 1928 гг. – М. : Политиздат, 1967. – 783 с.

¹²⁴ Вопросы организации и практики потребительской кооперации (труды 2-го Всеукраинского инструкторского совещания). Выпуск I. – Х. : Вукопсилка, 1925. – 39 с.; Збірник статей та матеріалів по кооперативній пропаганді (За ред. проф. Л. Ф. Турчановича та П. І. Могили). – Одеса : Вид-во Одеського кабінету політосвіти, 1926. – 108 с.

рекомедації якого поширювалися на споживчу кооперацію¹²⁵. Методичні рекомендації для проведення хлібозаготівель видавали Центроспілка СРСР та Вукопспілка¹²⁶.

Виявлено ряд методичних посібників союзних і республіканських інстанцій з питань налагодження заготівельної практики й збуту сільськогосподарської продукції за кордоном¹²⁷ що, на нашу думку, пояснюється важливістю цієї справи та браком необхідного досвіду серед кооператорів і селян. Окремі методичні розробки спеціально були призначені тим, хто займався заготівлею та збутом того чи іншого виду продукції¹²⁸.

Шоста група джерел включає опубліковані збірники та матеріали союзних і республіканських статистичних органів. Статистика 1920-х рр. досить неоднозначна і не завжди об'єктивна, однак результати експортно-збутової діяльності споживчої кооперації України не можна дослідити без аналізу статистичних даних. Прикметно, що наприкінці 1920-х рр. кількість статистичних збірників зростає¹²⁹.

¹²⁵ Календарь-справочник продовольственника на 1921 год. – М. : Изд-во Наркомпрода, 1921. – 25 с.; Законы и правила по внутренней торговле : Сб. действующих на Украине постановлений, инструкций, циркуляров и разъяснений. – Х. : Изд-ние Народного комиссариата торговли УСРР, 1928. – 136 с.; Правила реєстрації та конвенціонування заготовачів на ринках сільськогосподарської сировини та продуктів. – Х. : Вид-во Наркомторгу УСРР, 1928. – 48 с.

¹²⁶ Спутник хлебозаготовителя. Практическое пособие для работников хлебного дела (Под ред. Г. И. Натансона и В. Е. Урнова). – М. : Центросоюз, 1925. – 347 с.; Конспект лекцій курсів у хлібній справі 1927 року (Для приймачів зерна споживчих товариств). – Х. : Вукопспілка, 30 с.; Роль й завдання кооперації в хлібозаготівлях. Тези Вукопспілки для доповідачів на сільському кооперативному активі і на зборах пайовиків // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 8–11.

¹²⁷ Экспортные ресурсы Украины. – Х. : Биб-ка «Внешняя торговля Украины», 1923. – 244 с.; Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925 – 26. – Том. IV. – Вип. 1. – Серія XII – Х. : Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – 39 с.; Руководство по организации заготовок и сбыту сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли, 1928. – 608 с.

¹²⁸ Панченко К. Організація збуту продуктів птахівництва / К. Панченко. – Х. : Всеукраїнський кооперативно-видавничий торговельний союз, 1924. – 61 с.; Каплан Д. Птица и яйца и подготовка их к вывозу за границу / Д. Каплан. – Х. : Изд-во Укрвнешторга, 1924. – 34 с.; Інструкція про приймання сільськогосподарських продуктів, утильсировини, шкірсировини, хутросировини та міхсировини, кондиції, стандарти та конвенційні ціни. – Кам'янець-Подільський : Окрспілка споживчих товариств, 1930. – 62 с.

¹²⁹ Україна. Статистичний довідник. – Х. : Центральне статистичне управління, 1925. – 516 с.; Україна : Статистичний довідник. – Х. : ЦСУ УСРР, 1925. – 516 с.; Рух цін на

Важливим джерелом для з'ясування ролі й місця заготівельної галузі споживчої кооперації у розширенні експорту України мають економіко-статистичні видання і збірники, які протягом 1920-х рр. спільно видавали Українська економічна рада (УЕР) та Центральне статистичне управління УСРР (Держкомстат УСРР). Передусім заслуговують на увагу статистично-економічні огляди різних видів кооперації. До них належать «Кооперація України в 1925–26 році»¹³⁰ й «Кооперація на Україні в 1926–27 році»¹³¹.

Джерельну базу монографії значно розширили відомчі статистичні огляди діяльності споживчої кооперації СРСР та УСРР у роки непу¹³². У ряді випадків статистичні збірники Центроспілки СРСР містять дані за окремими роками про обсяги заготівель споживчою кооперацією того чи іншого виду сільгосппродукції не лише в масштабі СРСР, але й по УСРР. У статистичних виданнях споживчої кооперації, починаючи з

Україні в 1925 р. – Х. : ЦСУ УСРР, 1925. – Серія XII. – Т. 1. – Вип. 4. – № 88. – 47 с.; УСРР у цифрах : 1926. – Х. : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – 84 с.; Україна : Статистичний щорічник. – Х. : ЦСУ УСРР, 1926. – 407 с.; Україна в цифрах : 1927. – Х. : ЦСУ УСРР, 1927. – 131 с.; Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. – Х. : Центральне статистичне управління УСРР, 1928. – 387 с.; Україна : Статистичний щорічник. – Х. : ЦСУ, 1929. – 399 с.; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : ЦСУ УСРР, 1929. – 248 с.; Кон'юнктура народного господарства УСРР за I півріччя 1928 – 1929 рр. Додатки // Вісник статистики України. – 1929. – № 2; Збірник статистико-економічних відомостей про торгівлю України 1925-26-1929-30 рр. – Х. : Державидав «Господарство України», 1931. – 124 с.

¹³⁰ Кооперація України в 1925–26 році. – Х. : Укрголовліт, 1929. – 178 с.

¹³¹ Кооперація на Україні в 1926–27 році. – Х. : Друкарня імені Г. І. Петровського, Окрліт. – 1929. – 126 с.

¹³² Потребительская кооперация на Украине за пять лет 1918–1922. – Х. : Изд-во Вукоопспилки, 1923. – 210 с.; Отчет о деятельности Центросоюза в 1922 году (двадцать четвертый операционный). – М. : Издание Центросоюза, 1923. – 148 с.; Обзор хозяйственной работы потребительской кооперации за 1922–23 хоз. год. – М. : Центросоюз, 1924. – 84 с.; Десять років існування Полтавської райспілки 1915–1925. З нагоди ювілею. – Полтава: Друкарня райспілки «Друкар», 1926. – 69 с.; Потребительская кооперация за 10 лет советской власти. Юбилейный сборник. – М. : Центросоюз, 1927. – 272 с.; Рабочая кооперация в цифрах. Статистический сборник. 1924/25–1926/27 хоз. гг. – М. : Изд-во Центросоюза, 1928. – 136 с.; Потребительская кооперация. Ежегодник за 1924/25 хозяйственный год. – М. : Изд-ние Центросоюза, 1929. – VI–VIII. – 238 с.; Основные показатели деятельности потребкооперации за 1927/28, 1928/29, 1929/30 гг. Особый квартал 1931 г. – М. : Центросоюз, 1930. – 40 с.; Десять років споживчої кооперації УСРР (1920–1930). – Х. : Вукопспілка, 1930. – 144 с.; Десятиріччя Вукопспілки і завдання споживчої кооперації. – Х. : Книгоспілка, 1930. – 23 с.

ювілейного, 1927 р., не виключається ідеологічний тиск з боку більшовиків, а відтак завищені показники щодо кооперативних заготівель. У цілому, союзні, республіканські й відомчі кооперативні статистичні збірники містять багато цікавої інформації. Проте наведені у них дані у ряді випадків потребують уточнення, а також виокремлення відомостей про результати експортної діяльності власне споживчої кооперації УСРР.

Статистичні видання містять широкий спектр даних про заготівлі та експортні операції Вукопспілки, інших кооперативних і державних заготівельних структур. Цікаву інформацію ми виявили в узагальнюючих збірниках Держкомстату України, де представлені дані за кожним видом та напрямками діяльності кооперації за той чи інший господарський рік¹³³.

Джерельною базою дослідження також стали опубліковані щорічники кооперативної секції Комінтерну та Міжнародні кооперативні довідники, які систематично видавалися Центроспілкою СРСР, особливо після Гентського конгресу МКА у 1924 р. Корисні для сучасних дослідників кооперативного руху документи щодо рішень Вищої Ради Антанти про відновлення торговельних відносин із радянською Росією через кооперацію наведені в Міжнародному довіднику Комінтерну з питань кооперативного руху за 1924 р.¹³⁴. У вказаному збірнику є текст резолюції Вищої Ради Антанти (1920 р.) щодо встановлення торговельних відносин із радянською Росією через кооперативні організації¹³⁵. У збірнику вказано, що з метою контролю за діями Центроспілки СРСР більшовики відразу ввели до складу торгової місії до Європи своїх представників. Щорічники, які видавала Центроспілка СРСР, дають уяву про обіги її закордонних представництв у 1920-ті рр.¹³⁶

¹³³ Кооперація на Україні в 1925–26 році. Статистика України. – № 148. – Х., 1929.

¹³⁴ Международный справочник по кооперативному движению. Ежегодник кооперативной секции Коминтерна. Выпуск первый. – Ленинград : Изд-во кооперативной секции Коминтерна ИККИ, Военная типография, Управление РККА, 1924. – 130 с.

¹³⁵ Там само. – С. 35.

¹³⁶ Потребительская кооперация. Ежегодник за 1925 – 26 х.г. – М. : Издание Центросоюза, 1930. – 224 с.

Загалом опрацювання методичної літератури, з одного боку, переконує у значних масштабах заготівельної та експортної діяльності споживчої кооперації, а з іншого – у намаганні держави посилити регламентацію цієї роботи. Союзні, республіканські й відомчі кооперативні статистичні збірники містять багато цікавої інформації. Проте наведені у них дані у ряді випадків потребують уточнення, а також виокремлення даних про результати експортно-збутової діяльності власне української споживчої кооперації, бо дуже часто публікувалися загальні дані про зростання кооперативного експорту СРСР, хоча значна частка у цьому належала Вукопспілці.

Неопубліковані джерела. До цієї групи належать архівні документи та матеріали періодичних видань. Основа архівних фондів – джерела, до яких серед радянських фондів залучені передусім документи партійних і державних органів, господарських та громадських організацій. Висхідним завданням автора у вивченні архівних джерел стало виявлення саме того матеріалу, котрий характеризує процеси експортно-збутової діяльності споживчої кооперації України впродовж 1920-х рр.

У центральних та місцевих архівах наявні справи, які містять цілу низку різнорідних за змістом документів. З огляду на це ми виокремили неопубліковані джерела в кілька груп. Грунтовний масив документів, без котрих украй важко досліджувати проблему, зберігається у ЦДАГО України. Відповідно виявлені матеріали цієї установи становлять *першу групу архівних джерел*. Документи Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КП(б)У) та його відділів (Політбюро ЦК КП(б), Секретаріату ЦК КП(б)У й Оргінструкторського відділу (Ф. 1) становлять для нас особливий інтерес, оскільки містять неопубліковані матеріали, як-от: протоколи партійних нарад, звіти губернських (окружних) комітетів партії, листування державних і громадських структур із кооперативної проблематики. У фонді знайдено важливі для розуміння підзвітності й підконтрольності споживчої кооперації центральним та місцевим партійним органам матеріали – доповіді, огляди, записки Наркомату внутрішньої торгівлі (НКВТ) УСРР і Вукопспілки про стан хлібозаготівель та

хлібоекспорту, що систематично (щомісяця, а іноді щотижня) надходили до ЦК КП(б)У. Частина документів та матеріалів ЦДАГО України вводиться в науковий обіг уперше, позаяк раніше була недоступна широкому загалу дослідників і зберігалася під грифом «таємно».

Друга група архівних джерел охоплює документи ЦДАВО України, який став базовою архівною установою при підготовці монографії. Науково-інформаційну цінність для окресленого дослідження мають насамперед документи ВУЦВК (Ф. 1) і Раднаркому УСРР (Ф. 2). Ці фонди дозволяють простежити процес розроблення нормативних актів, спрямованих на подальший розвиток зовнішньоекономічної діяльності споживчої кооперації, виявити механізм державного регулювання кооперативних заготівель.

Виявлені у фонді Народного комісаріату закордонних справ УСРР (Ф. 4) окремі документи сприяли встановленню залежності експортних заготівель вітчизняної споживчої кооперації від розпоряджень союзних зовнішньоекономічних відомств. Цей фонд містить матеріали (плани, виписки, звітні таблиці) щодо правил та умов перевезення експортного зернохліба державними й кооперативними заготівельними структурами.

Автором опрацьовані та залучені до наукового обігу матеріали фонду Вищої ради народного господарства (ВРНГ) УСРР (Ф. 34), яка намагалася виступати в ролі координатора господарського життя. Предметом дослідження стали матеріали щодо визначення як державою, так і кооператорами кон'юнктури внутрішнього ринку. Заслужують на увагу документи щодо повернення споживчій кооперації майна, націоналізованого у період «воєнного комунізму» та призначеного для заготівель і зберігання сільгосппродукції (склади, зсипні пункти, холодильники тощо). Водночас у цьому фонді виявлені документи, які свідчать про систематичне залучення керівництвом УСРР органів наркомату РСІ до перевірки результатів кооперативних заготівель.

Політика більшовицького керівництва, що реалізувалася через Народний комісаріат внутрішньої торгівлі (НКВТ) УСРР щодо експортно-збутової діяльності української споживчої кооперації,

знайшла відображення у матеріалах фонду вказаного наркомату (Ф. 423). За матеріалами фонду вдалося дослідити масштаби експортних відвантажень сільгосппродукції Вукопспілкою та її місцевими організаціями.

Важливе значення для дослідження мають документи і матеріали Головного кооперативного комітету, який діяв із червня 1921 р. при Раднаркомі УСРР і здійснював загальне керівництво процесом запровадження в життя партійно-державних директив щодо розвитку різних видів кооперації (Ф. 271). Матеріали цього фонду дають можливість розкрити взаємовідносини вітчизняної споживчої кооперації із союзними та республіканськими державними інстанціями, іншими кооперативними центрами з питань експортно-імпортних операцій, проаналізувати динаміку експортних операцій кооперативних організацій на певних етапах непу.

Специфіку продовольчого забезпечення робітничого класу України організаціями споживчої кооперації в період непу допомогли з'ясувати документи фонду Всеукраїнської спілки робітничих споживчих кооперативів – Уцербкоопу (Ф. 218). Звернення до вказаного фонду посилило наше переконання у класовому підході більшовиків до продовольчого забезпечення населення в 1920-ті рр.

Цікава інформація про певний досвід співпраці ВУКС із сільськогосподарською кооперацією щодо експорту яєць та іншої продукції птахівництва у 1920-ті рр. представлена у матеріалах фонду Всеукраїнської ради сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» (Ф. 290).

Незаперечний інтерес для нашого дослідження становили документи фонду «Об'єднане закордонне представництво українських кооперативних спілок» (Ф. 807), де зібрані дані про діяльність закордонних представництв різних кооперативних центрів, зокрема у Берліні – Укркоопу і Лондоні – Коопукру. Зазначений фонд містить 343 справи, які охоплюють 1924–1930 рр. Саме через ці представництва ВУКС збувала сільськогосподарську продукцію та закупляла імпортні товари.

Змістовну інформацію про заготівлі яєць та їх експорт за кордон нам удалося віднайти у фонді (Ф. 308) «Ліквідаційна комісія Всеукраїнського кооперативного товариства зі збуту й експорту продуктів птахівництва (Ліквідком Укркооптаха). Цей фонд, який містить 1753 справи, дає можливість простежити процес створення «Кооптаху» у 1924 р. спільними зусиллями споживчої та сільськогосподарської кооперації, а також його заготівельно-збутові операції до 1932 р. Документи цього фонду переконливо свідчать про активну експортну діяльність «Кооптаху» щодо реалізації на закордонних ринках яєць і птиці.

Найбільшою насиченістю вирізняється фонд Всеукраїнської центральної спілки споживчих товариств України (Вукопспілка, ВУКС; Ф. 296). Він містить протоколи засідань правління ВУКС, листування Центральної спілки споживчої кооперації України з Раднаркомом УСРР, Наркоматом внутрішньої торгівлі, Наркомпродом, Наркомфіном, Наркомзовнішторгом республіки з питань експортно-збутової діяльності споживчої кооперації, листування із союзними наркоматами, матеріали практично всіх відділів Вукопспілки, які були в обігу впродовж 1920 – першої половини 1930-х років. Більшою мірою у монографії використані матеріали сільськогосподарського, продуктово-сировинного, виробничого, загальнооперативного, фінансово-рахункового та експортно-імпортного відділів і Секретаріату ВУКС. У фонді знайдена низка документів урядових інстанцій, котрі регулювали зовнішньоекономічну діяльність, зокрема УЕР про організацію роботи кооперативних структур щодо експорту та імпорту товарів.

До монографії також залучені матеріали Російського державного архіву економіки (РДАЕ), який до квітня 1992 р. мав назву Центральний державний архів народного господарства СРСР (ЦДАНГ СРСР). Ідеться про документи Центральної спілки споживчих товариств СРСР – Центроспілки СРСР (Ф. 484), зокрема ті, що стосуються налагодження товарообмінно-заготівельних операцій між споживчою кооперацією РСФРР та УСРР у перші роки непу. Ми віднайшли документи, які свідчать про те, що українські кооператори здійснювали заготівлі продовольства, зокрема зернохліба, м'яса, вершкового масла, цукру, овочів,

фруктів, а також прядива конопель для промислових підприємств на замовлення кооперативних центрів РСФРР, Білорусії, Азербайджану, робітничих кооперативів республік Середньої Азії.

До третьої групи архівних джерел віднесені документи й матеріали низки місцевих державних архівів України, зокрема Полтавської, Чернігівської, Харківської, Вінницької, Київської, Одеської та Дніпропетровської областей. Численні циркуляри, директиви, розпорядження (у тому числі секретні), що надходили до місцевих органів влади та кооперативних спілок із центру, звіти про роботу місцевих партійних осередків, доповідні записки кооперативних організацій допомагають простежити хід розгортання споживчою кооперацією експортно-заготівельної діяльності й виявити при цьому її регіональну специфіку.

З великого обсягу архівних матеріалів, відповідно до принципів історизму та об'єктивності, були відібрані, систематизовані й проаналізовані дані, які найбільш повно дозволили досягти мети та реалізувати завдання дослідження. Загалом опрацювання автором значної кількості архівних документів дало можливість шляхом ретроспекції експортної діяльності споживчої кооперації УСРР відтворити її масштаби і визначити внесок у поліпшення матеріального стану членів кооперативів та забезпечення країни валютними надходженнями.

Джерелознавчий характер мають *матеріали періодичних видань*, які виходили в УСРР та СРСР упродовж 1920-х рр. У дослідженні кооперативної політики більшовиків використані статті і дописи часопису «Известия ЦК РКП(б)» (орган ЦК РКП(б)), газети «Правда» (орган Центрального комітету і Московського комітету РКП (більшовиків), часопису «Известия ЦК КП(б)» (орган ЦК КП(б)У), газети «Коммунист» (орган ЦК і Харківського окружкому КП(б)У України), газети «Вісті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» (орган ВУЦВК та губвиконкому Харківщини), які були офіційними органами партійно-радянської влади і виходили впродовж 1920-х рр. Безперечно, провладні журнальні та газетні матеріали з питань державного керівництва заготівельною й експортною діяльністю споживчої кооперації вимагають критичної оцінки їх змісту.

Окремі відомості про досвід споживчої кооперації у налагодженні експорту, а також реалізацію сільгосппродукції за кордоном державними та кооперативними заготівельними структурами публікували журнали і газети економічного профілю, у тому числі «Экономическая жизнь» (орган Ради праці й оборони СРСР), «Внешняя торговля» (Еженедельник Наркомвнешторга РФССР), («Хозяйство Украины» (щомісячник Вищої ради народного господарства України), «Украинский экономист» (орган Економічної ради УСРР), «Продовольственная газета» (орган Наркомпроду УСРР), «Вісник статистики України» (періодичний орган Центрального статистичного управління України), «Промышленность и торговля Украины» (орган Української ради народного господарства), «Пролетарий» – Всеукраинская рабочая газета» (орган Всеукраїнської ради професійних спілок), «Вестник профдвижения Украины» (дво-тижневик ВЦСПС України) тощо. Характерно, що практично в усіх зазначених виданнях існували рубрики, публікувалися статті на кооперативну тематику (теоретичні, економічно-оглядові, пропагандистські, роз'яснювальні тощо), розглядався критичний матеріал про заготівельну й експортно-імпортну діяльність кооперативів та їх спілок, наводилися статистичні дані про обсяги заготівель, експорт збіжжя, продуктів тваринництва і рослинництва у тому чи іншому регіоні.

Винятково багатим джерелом за широтою висвітлення зовнішньоекономічної діяльності споживчої кооперації в роки непу є відомчі кооперативні видання, зокрема часопис «Союз потребителей» (орган Центроспілки СРСР). Наприклад, в одному з номерів цього періодичного видання за 1922 р. були опубліковані документи та матеріали щодо налагодження співробітництва й експортно-збутової діяльності правління Центроспілки РСФРР з попереднім правлінням спілки, яке складалося із числа кооперативів-емігрантів¹³⁷.

¹³⁷ Соглашение между старым и новым правлением Центросоюза 25 января 1922 г. // Союз потребителей. – 1922. – № 6. – С. 6–7; Заявление членов старого правления Центросоюза // Там само. – С. 7–8; Ответ на заявление старых кооператоров // Там само. – С. 9; Международная кооперативная делегация в Москве // Там само. – С. 10–11; Речи

Широкий масив інформації про експортну діяльність ВУКС та її місцевих організацій у роки непу містять часописи «Кооперативне будівництво» (орган Вукопспілки, в окремі роки виходив російською мовою під назвами «Бюллетень Вукопспілки», «Кооперативный бюллетень»), «Наша кооперація», «Українська кооперація». У часописі «Кооперативне будівництво» від середини 1920-х рр. систематично друкувалися матеріали про експортно-заготівельну діяльність української кооперації. Указане видання мало спеціальну рубрику під назвою «За кордоном», де систематично публікувалися статті про досвід кооперації Великобританії, Польщі, Німеччини, Швеції, Бельгії, Швейцарії, США, Голландії, Прибалтійських країн тощо.

Часопис «Коопероване село», який у 1920-х рр. видавав Всеукраїнський союз сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», також містить цікаву інформацію про масштаби заготівлі та збуту вітчизняними кооперативними організаціями широкого асортименту сільгосппродукції. У цьому часописі була спеціальна рубрика «Українська кооперація за кордоном», друкувалися матеріали про спільні дії Вукопспілки та «Сільського господаря», а також конкуренцію між ними у заготівельно-збутовій справі.

Вражають географією охоплення часописи місцевих спілок і окремих кооперативів, як-от: «Правобережний кооператор», «Полтавський кооператор», «Харьковский потребитель», «Черниговский кооператор», «Запорожская кооперация», «Донецкий кооператор», «Кооперативный бюллетень Сумрайсоюза». На їхніх шпальтах удалося виявити низку рішень партійно-радянських органів влади, які мали відношення до споживчої кооперації, зокрема її заготівельної та зовнішньоекономічної діяльності, але не потрапили до тематичних збірників.

Загалом періодика містить у собі багатий фактаж, відсутній в інших джерелах, послідовно відображає еволюцію заготівельної

председателя заграничной кооперативной делегации г. Мэя на вечеру Московских кооперативных организаций и на вечеру женщин – работниц Центросоюза // Там само. – С. 12–13.

галузі споживчої кооперації України від певної самостійності на початку 1920-х рр. до перетворення на виконавця державних заготівельно-планових директив в останні роки непу. Однак попри значний фактологічний та статистичний матеріал, періодичні видання потребують критичного осмислення й аналізу, а у ряді випадків – узгодження з іншими джерелами.

Висновки до розділу

Отже, проблема експортних кооперативних заготівель протягом 1920-х років певною мірою досліджувалася вітчизняними та зарубіжними вченими. Ще в 20-ті рр. ХХ ст. були започатковані студії, присвячені ролі споживчої кооперації СРСР та УСРР у встановленні зовнішньоторговельних зв'язків із світовим ринком. Надалі кількість розвідок, які містили б аналіз експортної діяльності вітчизняної споживчої кооперації у добу непу, різко зменшилась, що було пов'язано з переорієнтацією науковців на висвітлення ролі держави та колгоспів у заготівельно-збутовій справі. Протягом 1950–1980-х рр. увага вчених переважно надавалася осмисленню досвіду торговельної діяльності споживчої кооперації та її боротьби з приватною торгівлею. Лише у 90-ті рр. ХХ ст. знову простежуються спроби проаналізувати досвід кооперативних заготівель у роки непу. Тоді спільними зусиллями історики та економісти з'ясовували значення кооперативних заготівель для збуту селянами вирощеної продукції та забезпечення членів кооперації продуктами харчування за нижчими від ринкових цінами.

Однак дотепер вітчизняній історіографії бракує комплексного глибокого дослідження, яке висвітлювало б внесок заготівельної галузі споживчої кооперації УСРР у налагодження експортного збуту та стимулювання селянських господарств. Попри позитивні тенденції у розвитку новітніх досліджень з аналізу експортної діяльності кооператорів в добу непу, особливості зовнішньоекономічних зв'язків споживчої кооперації ще залишаються недостатньо з'ясованими й узагальненими. Традиційно вважається,

що основними статтями українського експорту в роки непу були збіжжя, яйця та м'ясо. Відтак відповіді на питання, чи спроможні були кооператори запропонувати закордонним партнерам більш широкий асортимент сільськогосподарської продукції, включаючи продукцію рослинництва та промислову сировину, і тим самим сприяти інтенсифікації сільського господарства, в історичній та економічній літературі донині немає.

Потрібно зазначити, що до цього часу в історичній науці існує прогалина в питанні співпраці споживчої кооперації з іншими заготівельно-збутовими структурами щодо завоювання європейського ринку. До того ж завоювання споживчою кооперацією України сильних позицій на внутрішньому та європейському ринках висвітлювали в ракурсі боротьби більшовиків із приватним посередництвом у справі заготівель та збуту, обминаючи гострі моменти суперництва кооператорів з державними структурами та іншими кооперативними центрами в ринковій економіці 1920-х років.

Виявлені нерозв'язані в історико-кооперативній літературі питання, а також відсутність узагальнюючих праць, які цілісно й об'єктивно відображали б досвід експортно-збутової діяльності організацій споживчої кооперації УСРР у період непу, зумовили концентрацію уваги автора на якомога повнішому висвітленні вищезначених питань із позицій сучасної історичної науки.

Монографічне дослідження спирається на ґрунтовну джерельну базу. Посилаючись на окреслені дослідницькі завдання, автор добирала і використовувала різні групи джерел. Для глибшого вивчення проблеми виокремлено й опрацьовано не лише опубліковані праці, але більшою мірою ті історичні джерела, котрі донині мало або практично не досліджені. Частина архівних матеріалів і документів залучена до наукового обігу вперше. Значну увагу приділено опрацюванню опублікованих джерел, включаючи документи вищих партійних і радянських органів СРСР та УСРР, державних регулюючих структур, які визначали заготівельну та експортно-імпортну діяльність споживчої коопе-

рації впродовж 1920-х рр. Важливим джерелом для заглиблення в проблему стали опубліковані документи кооперативних форумів. Використання статистичних матеріалів сприяло з'ясуванню масштабів і результатів збуту споживчою кооперацією тієї чи іншої продукції за кордоном. Опрацювання матеріалів періодичних видань дало можливість краще зрозуміти історичний контекст, у якому розгорталася експортно-збутова діяльність споживчої кооперації УСРР у 1920-ті рр.

У цілому, спираючись на наявні напрацювання вітчизняних і закордонних авторів та задіяну джерельну базу, включаючи донині невідомі або маловідомі архівні документи та статистичні матеріали, автору вдалося розв'язати окреслені дослідницькі завдання, дійти узагальнюючих висновків і положень щодо внеску споживчої кооперації в налагодження та здійснення експортно-збутових операції УСРР.

РОЗДІЛ 2

ВІДНОВЛЕННЯ ЕКСПОРТНО-ЗБУТОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У ПЕРШІ РОКИ НЕПУ

2.1. Створення закордонних представництв Вукопспілки та налагодження їх діяльності

Зазначимо, що 16 січня 1920 р. Вища Рада Антанти, до складу якої входили традиційні торговельні партнери Росії – Франція та Великобританія, на своєму засіданні в Парижі ухвалила рішення про відновлення торговельних контактів із РСФРР. У прийнятому документі йшлося про те, що право відновлення торговельних зносин надається російським кооперативним організаціям, «які встановили тісний контакт із сільськогосподарським населенням Росії»¹³⁸. Невдовзі на запит Антанти, як радянський уряд ставиться до можливості торговельних зв'язків із кооперативними організаціями, надійшла відповідь, що РНК РСФРР офіційно уповноважив Центроспілку встановити такі зв'язки із Заходом¹³⁹. Тому з лютого 1920 р. Головний кооперативний комітет при Раднаркомі РСФРР зобов'язав усі кооперативні центри виходити на зовнішній ринок винятково через правління радянської Центроспілки, що мала тоді основні регулятивні функції, підпорядковуючи інші організаційні форми кооперації¹⁴⁰.

При цьому зазначимо, що російські радянські кооперативні центри Центроспілка та Селосоюз (керівний центр сільськогосподарської кооперації), котрі були засновниками Московського народного банку, перебрали його колишні активи, які планувалося направити на створення кооперативних закордонних представництв. Слід зазначити, що третина вказаних активів упродовж 1918–1920 рр. належала українській кооперації¹⁴¹. Не підлягає сумніву, що повертати ці кошти українським кооператорам очільники Центроспілки РСФРР не збиралися.

¹³⁸ Международный справочник по кооперативному движению. – Л. : Кооперативная секция ИККИ, 1924. – С. 37.

¹³⁹ Крашенников А. И. Международный кооперативный альянс / А. И. Крашенников. – М. : Экономика, 1980. – С. 53.

¹⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 271, оп. 1, спр. 2, арк. 40.

¹⁴¹ По Всеукраїнських кооперативних центрах // Сільський господар. – 1924. – № 15. – С. 17.

Принагідно згадаємо, що після завершення Першої світової війни українська кооперація на міжнародній арені була репрезентована представниками національних центрів, які перебували в еміграції. Радянському керівництву України, керівництву Вукопспілки та інших кооперативних центрів, котрі прагнули до відновлення зовнішньоекономічних зв'язків із Заходом, доводилося рахуватися з тим, що в Європі від імені української кооперації тоді діяв ОЦУКО – об'єднаний центр українських кооперативних організацій (створений у 1919 р.). Його очільниками виявилися відомі українські кооператори-емігранти А. М. Сербиненко, Х. А. Барановський, І. Головка, П. Пилипович та інші¹⁴².

Головними напрямками діяльності ОЦУКО в 1919–1920 рр. були такі: пошук товарних кредитів, доставка товарів до кордону з УСРР для подальшого обміну з українською кооперацією на сировину; управління іноземним майном української кооперації; її популяризація та встановлення зв'язків із закордонними кооперативними центрами тощо¹⁴³. Для розвитку відповідної програми її керівники, у тому числі А. М. Сербиненко, уже в перший рік діяльності ОЦУКО відвідав Італію та Австрію, де кооператори-емігранти змогли налагодити торговельні контакти¹⁴⁴. Загалом діяльність ОЦУКО сприяла ознайомленню європейської громадськості з феноменом українського кооперативного руху. Та попри ентузіазм кооператорів-емігрантів, за умов відірваності від кооперації радянської України певні зусилля не могли забезпечити адекватний масштаб українського кооперативного руху рівень закордонного представництва вітчизняної кооперації. З огляду на відродження кооперації у контрольованій більшовиками Україні представники «старої» кооперації визнали неможливим продовжувати репрезентувати український кооперативний рух на міжнародній арені. Однак це сталося лише наприкінці 1922 р., бо упродовж 1920–1922 рр. керівництво Вукопспілки всіляко намагалося пробитися на європейський ринок, відкривши на Заході свої представництва та контори і водночас усунувши кооператорів-емігрантів від членства в МКА.

¹⁴² ЦДАВО України, ф. 269, оп. 1, спр. 7, арк. 5.

¹⁴³ ЦДАВО України, ф. 269, оп. 1, спр. 7, арк. 7–8.

¹⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 269, оп. 1, спр. 7, арк. 6.

Відбудова економічного життя України в період непу та пошуки ринків збуту сільськогосподарської продукції вкрай вимагали виходу кооперативних організацій на європейський ринок. З переходом до нової економічної політики Вукопспілка розпочала відроджувати свої експортно-імпортні операції. Постала проблема відкриття закордонних представництв ВУКС, адже в роки воєнного комунізму експорт сільгосппродукції, у тому числі й заготовленої споживчою кооперацією за завданнями Наркомзовнішторгу УСРР, здійснювався саме через це відомство. Проте, згідно з угодою між ВУКС і НКЗТ (1921 р.), операції на закордонних ринках як у галузі реалізації сировини, так і в галузі закупівлі товарів та продуктів, мали відбуватися за згодою з відповідними закордонними представництвами Наркомзовнішторгу. У тих країнах, де функціонували представництва Зовнішторгу УСРР або ж РСФРР, Вукопспілка не мала права відкривати самостійні представництва, а об'єднувати створювані нею представництва із вже існуючими представництвами Зовнішторгу, при цьому ВУКС надавалося право в складі цих об'єднаних представництв мати свої самостійні штати, діловодство і рахівництво. Усі сировинні та грошові ресурси Наркомзовнішторгу і ВУКС об'єднувалися, не втрачаючи при цьому своєї внутрішньої самостійності¹⁴⁵.

Попри офіційні угоди з державними зовнішньоекономічними відомствами, вже на початку 1921 р. керівники Вукопспілки все ж таки намагалися налагодити самостійні контакти із західноєвропейськими кооператорами та приватними фірмами, зацікавленими у вітчизняній сільгосппродукції та сировині. Зокрема, у лютому 1921 р. правління ВУКС вело перемовини з італійськими¹⁴⁶ та румунськими кооператорами¹⁴⁷ про налагодження торговельних зв'язків і відкриття в цих країнах своїх представництв. Так, у лютому 1921 р. в Одесу прибув пароплав з товаром для ВУКС від італійських кооператорів¹⁴⁸. 2 лютого 1921 р. було

¹⁴⁵ ЦДАВО України ф. 2, оп. 2, спр. 36, арк. 44.

¹⁴⁶ Там само, спр. 86, арк. 70.

¹⁴⁷ Там само, арк. 6 зв.

¹⁴⁸ ЦДАВО України ф. 2, оп. 2, спр. 86, арк. 28.

прийнято рішення про встановлення торговельних зв'язків між ВУКС і румунськими кооператорами. Останні зобов'язувалися реалізувати товари з України на європейських ринках¹⁴⁹. Відтак перші самостійні контакти із закордонними кооператорами радянські кооператори започаткували у лютому 1921 р. Проте в цій справі було багато проблем з боку Зовнішторгу УСРР. Наприклад, 1 лютого 1921 р. уповноважений НКЗТ повідомляв голову Раднаркому УСРР Х. Г. Раковського про приїзд до України делегації румунських кооператорів. Вочевидь цей приїзд був непередбачений тодішньою владою, тому Зовнішторг вимагав від Х. Г. Раковського терміново у той же день поставити на засідання уряду питання про торговельні відносини з Румунією¹⁵⁰.

Навіть в умовах обмеження зовнішньоторговельної свободи з боку держави Вукопспілка протягом 1920-х рр. намагалася відкривати власні представництва в окремих країнах, налагоджувати взаємовигідні зв'язки з іноземними кооператорами. Архівні документи засвідчують, що перший період закордонної роботи ВУКС розпочався з літа 1921 р. У червні того ж року відбулися перші поїздки представників ВУКС за кордон з метою пошуку торговельних партнерів, отримання кредитів від кооперативних організацій та інших структур, з якими планувалось укласти взаємовигідні угоди. Так, у червні 1921 р. як замторгпред Наркомзовнішторгу і водночас представник ВУКС до Чехословаччини був відряджений Д. І. Кудря (член правління ВУКС). Оскільки Д. І. Кудрі не були надані кошти для торговельних операцій, його робота для споживчої кооперації обмежилась установленням зв'язків із закордонною кооперацією, обстеженням західноєвропейського ринку і, звісно, спробою підризу іміджу кооператорів-емігрантів та вилучення у них кооперативного майна і коштів. Перебуваючи за кордоном, Д. І. Кудря, як представник радянської української кооперації, неодноразово звертався до ЦК МКА та національних кооперативних центрів із циркулярними листами, пропонуючи їм розірвати зв'язки з емігрантами-кооператорами і налагодити ділові стосунки з ВУКС.

¹⁴⁹ ЦДАВО України ф. 2, оп. 2, спр. 86, арк. 12.

¹⁵⁰ ЦДАВО України ф. 2, оп. 2, спр. 86, арк. 7.

Результатом поїздки Д. І. Кудрі до Європи стало те, що чехословацька й австрійська кооперація встановили з Вукопспільною добросусідські взаємовідносини і висловили готовність налагодити з нею торговельні зносини, обіцяючи, що важливо, надати українській споживчій кооперації кредити¹⁵¹. Як повідомляла газета «Вісті ВУЦВК», у вересні 1921 р. Д. І. Кудря доповів на засіданні правління ВУКС, що представництво Вукопспілки у Празі розпочало свою роботу і здійснило декілька закупівельних операцій за готівку¹⁵². Зокрема, газета «Вісті ВУЦВК» 20 вересня 1921 р. повідомляла про те, що представництво ВУКС у Празі закупило 200 борон марки «Сакка» фірми Беккера¹⁵³. 22 жовтня 1921 р. президія правління ВУКС відрядила до Чехословаччини делегацію у складі члена правління ВУКС Д. І. Кудрі, представника Київської губспоживспілки і представника Чернігівської губспоживспілки. Делегації було доручено з'ясувати умови продажу чеським кооператорам 15 тис. пуд. прядива і 20 тис. пуд. паркету і водночас з'ясувати умови закупівлі частин сільськогосподарських машин і млинарського реманенту¹⁵⁴. Також делегація мала з'ясувати умови продажу в Чехословаччині вагону шкір і закупівлі дубильного екстракту¹⁵⁵.

Таким чином, з осені 1921 р. у Празі почало діяти закордонне представництво Вукопспілки. Уповноваженим у справі ведення торгових операцій був Д. І. Кудря, який керував закордонною діяльністю ВУКС, направивши своїх представників до Лондона, Берліна та Варшави¹⁵⁶. Практично з перших кроків Празьке представництво ВУКС розпочало ознайомлення широкого загалу, а також закордонної кооперації із дійним становищем кооперації УСРР. Для цього Д. І. Кудря та його помічник Штефан підготували та розмістили у різних іноземних друкованих

¹⁵¹ Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка» 4–8 декабря 1922 года. Стенографический отчет. Резолюции. – Х. : ВУКС, 1922. – С. 53.

¹⁵² Тов. Кудря за кордоном // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 16 вересня.

¹⁵³ Крамоміна з закордоном // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 20 вересня.

¹⁵⁴ Відрядження комісії ВУКС до Чехословаччини // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 26 жовтня.

¹⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 328, арк. 27.

¹⁵⁶ Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1923. – № 4–5. – С. 41.

органах низку статей та розповсюдили брошури німецькою мовою про українську радянську кооперацію. Тим самим їм удалося викликати інтерес як іноземного капіталу, так і закордонної кооперації до Вукопспілки.

Перша делегація ВУКС до Польщі у складі члена її правління і двох представників правобережних споживспілок виїхала у грудні 1921 р. Метою місії була спроба відкриття там представництва й водночас здійснення торговельних операцій. Тоді у Варшаві українські кооператори закупили значну кількість товарів¹⁵⁷. Однак відкриття окремого представництва ВУКС у Варшаві виявилось складною справою. Це певною мірою пояснювалося тим, що в цей час у Польщі перебувала і частина кооператорів-емігрантів, і частина української політичної еміграції. На території цієї країни, судячи з листа представника ВУКС до повпреда УСРР О. Я. Шумського, знаходилися колишні українські кооперативні центри – «Дніпроспілка», «Українбанк» та «Централ», що представляли Бюро українських кооперативних союзів у м. Тарнові¹⁵⁸. З огляду на це постала колізія: хто має бути визнаним представником української кооперації – кооператори-емігранти чи Вукопспілка? Споживчій кооперації УСРР, яку за кордоном репрезентував член правління ВУКС Д. І. Кудря, усе ж таки вдалося перебрати на себе повноваження і функції основного закордонного представника української кооперації в Польщі, про що було заявлено 22 грудня 1921 р. Прикметно, що цей факт відразу визнали повпредства та торгпредства УСРР¹⁵⁹.

Отже, через політичні й економічні труднощі вже в перший рік непу Вукопспілка з метою налагодження експортно-імпоротної діяльності в інтересах своїх членів започаткувала створення закордонних представництв та контор. Без сумніву, це здійснювалося на фоні протистояння радянських і «старих» кооператорів, з одного боку, суперечок між ВУКС і державною

¹⁵⁷ Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка» 4–8 декабря 1922 года. Стенографический отчет. Резолюции. – С. 55.

¹⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 423, оп. 3, спр. 33, арк. 1.

¹⁵⁹ Там само, спр. 74, арк. 84.

структурою Наркомзовнішторг (яка прагнула бути монополістом у зовнішній торгівлі) – з іншого. У результаті кількох поїздок делегацій ВУКС до Європи та перемовин із західноєвропейськими кооператорами українським кооператорам удалося до кінця 1921 р. укласти низку торговельних угод на отримання споживчою кооперацією кредитів, а восени того ж року – відкрити представництва ВУКС у Празі та Варшаві.

На підставі довідки ВУКС до РНК УСРР щодо закордонної діяльності, датованої початком січня 1922 р., можемо констатувати, що на закордонні ринки українська кооперація вийшла в другому півріччі 1921 р. Головне закордонне представництво ВУКС під керівництвом Д. І. Кудрі перебувало в Празі. Представництво української кооперації в Берліні тоді здійснював представник РСФРР В. Х. Аусен, відповідно у Лондоні – Л. Б. Красін. Тоді ж голові правління Центроспілки РСФРР Л. М. Хінчуку була видана довіреність від ВУКС на укладання торговельних угод на час його перебування в Європі. До кінця 1921 р. Вукопспілкою було укладено низку угод із закордонними фірмами щодо товарообмінних операцій. Разом з тим українськими кооператорами було вивчено тодішній стан закордонних ринків. Загалом ВУКС, навіть за наявності обмежених запасів товарів, завдяки своїм закордонним представництвам до кінця 1921 р. змогла вивезти за кордон такі товари: 20 тис. пуд. паркету, 30 тис. пуд. прядива, 8 тис. пуд. шерсті, 500 пуд. Кінського волосу, 2 тис. пуд. щетини, 1 тис. пуд. лікарських трав, 2 тис. пуд. тютюну, 5 тис. метрів кишок, 40 тис. пар рогів, 3 тис. пуд. пуху та пера, 10 тис. пуд. хмелю тощо¹⁶⁰.

З огляду на активне відродження зовнішньоторговельної діяльності у січні 1922 р. у складі ВУКС був утворений експортно-імпорتنний відділ. Оскільки в Україні існувала продовольча криза, яка восени 1921 р. переросла в голод, кооператори намагалися вивозити за кордон ті товари, які не погіршували б продовольчу ситуацію. Тому експортно-імпорتنний відділ ВУКС відразу розгорнув роботу щодо виявлення сировинних запасів і

¹⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1320, арк. 67.

реалізації їх за кордоном з метою закупівлі зерна, продовольства та отримання кредитів. Зокрема, за кордон тоді була направлена з Одеси партія кишок, потім було експортовано на комісійних засадах 18 вагонів шкіри, які належали Миколаївській губспоживспілці, 2 вагони пуху й пера, які належали ВУКС і невелика кількість хутра та іншої сировини від Кременчуцької губспоживспілки¹⁶¹.

У січні 1922 р. між Вукопспілкою і чеською кооперацією було укладено договір про надання кредиту на суму 10 млн крон і спорудження в Україні заводу сухих дубильних екстрактів¹⁶². Також був підписаний договір із спілкою австрійських банків щодо відкриття товарного кредиту до 300 млн австрійських крон¹⁶³. Були укладені договори ВУКС із чеськими і польськими фабриками на переробку українських сирих шкір. Тоді ж Вукопспілка отримала низку пропозицій закордонних фірм і кооперативних центрів щодо спільної оренди промислових підприємств в Україні. У травні 1922 р. українські кооператори одержали пропозицію німецьких кооператорів щодо продажу 10 тис. пил і сокир за умов надання 6-місячного кредиту¹⁶⁴. Водночас ВУКС на кредитній основі уклала торговельні угоди з голландськими кооператорами¹⁶⁵.

Наведені дані засвідчують той факт, що експортно-імпортна діяльність української споживчої кооперації впродовж перших місяців запровадження нової економічної політики, попри економічні складнощі та дипломатичне невизнання УСРР деякими країнами Європи, поступово зростала, відповідно західноєвропейські партнери ВУКС пішли на укладання низки торговельних угод з українською кооперацією, що у свою чергу підтверджувало необхідність мати за кордоном постійно діючі вітчизняні кооперативні представництва.

¹⁶¹ Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка» 4–8 декабря 1922 года. Стенографический отчет. Резолюции. – С. 53.

¹⁶² Кооперация. Работа Вукопспилки за границей // Коммунист. – 1922. – 13 января.

¹⁶³ Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1922. – 19 июля.

¹⁶⁴ Вісті ВУЦВК. – 1922. – 23 травня.

¹⁶⁵ Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1922. – 19 июля.

Отже, на початок 1922 р. головне представництво ВУКС за кордоном перебувало у Празі, на чолі його був член правління ВУКС Д. І. Кудря, а його помічником – Штефан. Надаючи важливого значення представництву в Празі, правління Вукопспілки 11 січня 1922 р. на своєму засіданні заслухало звіт Штефана за попередній рік і пропозиції щодо складання плану закордонної роботи ВУКС на 1922 р. У середині березня 1922 р. Д. І. Кудря повідомляв правління ВУКС, що Празькому представництву вдалося організувати прикордонні контори споживчої кооперації, на які покладалися обов'язки переправляння товарів через кордон. Зокрема, такі контори були відкриті у Шепетівці, Волочиську та Одесі¹⁶⁶. Наступного разу, 24 березня 1922 р., президія правління ВУКС затвердила план діяльності експортно-імпортного відділу ВУКС на найближчі місяці, де були враховані й пропозиції Празького представництва ВУКС¹⁶⁷. Нижче наводимо вказаний план (табл. 2.1.1).

Таблиця 2.1.1 – Експортний план Вукопспілки на квітень – червень 1922 р.¹⁶⁸

Назва товару	Обсяги
Смушки (шкурки ягнят)	5 тис. штук
Різна щетина	5 тис. пудів
Кінський волос, хвости, гриви	3 тис. пудів
Кишки різні	15 млн. метрів
Куряче перо	500 пудів
Перо гусяче, качаче	1 тис. пудів
Пух гусячий, качачий, курячий	100 пудів
Коноплі	15 тис. пудів
Хміль	5 тис. пудів
Різна шерсть	10 тис. пудів
Роги рогатих тварин	200 тис. пар
Різні сири шкіри	100 тис. пудів
Лікарські трави	2 тис. пудів

¹⁶⁶ Кудря Д. Зовнішня торгівля кооперації / Д. Кудря // Кооперативный бюллетень Вукопспілки. – 1922. – 13 марта.

¹⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1974, арк. 72.

¹⁶⁸ Там само, спр. 1320, арк. 69.

Назва товару	Обсяги
Різна овчина	2 тис. штук
Кустарні дерев'яні вироби	10 тис. пудів
Лісові матеріали	100 тис. пудів
Ікра червона	3 тис. пудів
Яйця	5 млн пудів
Табак	5 тис. пудів
Графіт	2 тис. пудів
Туки добрив різних	10 тис. пудів
Кінські шкіри 3-х категорій	30 тис. пудів
Шкіри рогатих тварин 3-х категорій	80 тис. пудів

Вищенаведений експортний план ВУКС на квітень – червень 1922 р. засвідчує, що навіть в умовах голоду, який тоді продовжувався в Україні, серед вивезеної за кордон продукції була не лише промислова технічна сировина, але й висококалорійні продукти харчування (яйця та червона ікра), котрі користувалися великим попитом на європейських ринках. Відповідь на питання про те, для чого у період голоду кооператори вивозили з УСРР дефіцитні продукти харчування, дають матеріали II з'їзду уповноважених ВУКС (грудень 1922 р.). Зокрема, з приводу укладання домовленості із чеськими кооператорами цей форум зазначав: «З Чехословацьким товариством оптових закупівель робітничій кооперації тоді удалося встановити найкращі відносини і був навіть підписаний договір, за яким чеська кооперація надавала нам широку можливість для роботи через неї. На підставі цього договору влітку 1922 р. товариство оптових закупівель відкрило нам товарний кредит у сумі 1,5 млн чеських крон»¹⁶⁹. Крім закупівлі сільськогосподарських товарів та отримання кредитів представники ВУКС у Празі в жовтні 1922 р. закупили партію літератури з кооперативної проблематики, що у свою чергу було відмічено урядом УСРР¹⁷⁰.

¹⁶⁹ Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка» 4–8 декабря 1922 года. Стенографический отчет. Резолюции. – С. 54.

¹⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 86, арк. 7.

На засіданні правління ВУКС 10 квітня 1922 р. було прийнято рішення про перенесення місцезнаходження Головного представництва ВУКС за кордоном із Праги у Варшаву. На нашу думку, це було пов'язано з прагненням керівництва Вукопспілки добитися її визнання Міжнародним кооперативним альянсом і спробою блокування роботи кооператорів-емігрантів, які у той період перебували на території Польщі. Однак, як показали подальші події, Варшава так і не стала місцем Головного представництва Вукопспілки за кордоном.

Оскільки власного представництва в Лондоні у той період Вукопспілка ще не мала, торговельні угоди з англійськими партнерами доводилось узгоджувати і здійснювати через зовнішньоторговельні представництва РСФРР. У Лондоні в 1922 р. діяло представництво Центроспілки РСФРР (так званий Лімітед, тобто закордонна установа з певними правами від Центроспілки), яке очолював А. А. Кіссін (водночас він керував роботою всіх закордонних представництв російської кооперації)¹⁷¹. Українське торговельне представництво у Лондоні у той період діяло при Центроспілці РСФРР¹⁷². Спочатку з А. А. Кіссіним підтримували зв'язки члени правління ВУКС, керівники Уцербкоопу (центральної спілки робітничої кооперації) А. О. Венгер і О. Канатьєв¹⁷³. А 4 жовтня 1922 р. на засіданні президії правління ВУКС офіційним представником від ВУКС у Лондоні був призначений А. Є. Геттлер, який очолював тоді Берлінське представництво української споживчої кооперації. Про це рішення керівники ВУКС терміново телеграмою повідомили не лише Центроспілку, але й Зовнішторг РСФРР¹⁷⁴.

Як підтверджують архівні документи, ВУКС проводила свої торговельні операції в Лондоні через представництво Центроспілки РСФРР. Так, Центроспілка Лімітед у Лондоні 30 серпня 1922 р. зверталася до правління ВУКС. Ішлося про циркулярний лист Центроспілки до ВУКС від 20 червня 1922 р.,

¹⁷¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 86, арк. 18.

¹⁷² ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1315, арк. 28.

¹⁷³ Там само, арк. 19.

¹⁷⁴ Там само, спр. 1074, арк. 16.

у якому наголошувалося на необхідності звернути увагу на сортування й упаковку експортної сировини, її хорошу якість, оскільки доводилося збувати в Європі сировину за безцінок, що навіть не покривало витрат на транспортування. У листі наголошувалося на тому, що англійський покупець дуже вимогливий, відтак українським кооператорам потрібно брати до уваги будь-яку дрібницю. Працівники Центроспілки у Лондоні звертали увагу на той факт, що на Лондонському ринку існують високі вимоги до якості товару, включаючи чистоту сільгосппродукції, бездоганну упаковку, маркування. Це пов'язувалося із тим, що продукції з радянської Росії важко було конкурувати з іноземними товарами, внаслідок чого ціни на неї в 4–5 разів були нижчі від існуючих у Європі. У документі підкреслювалося, що недотримання вимог призведе до того, що «ми завжди будемо нести на нашій сировині значні збитки, якщо не підемо назустріч вимогам ринку»¹⁷⁵. Водночас Лондонська контора Центроспілки СРСР систематично надсилала в Харків на ім'я ВУКС дані про ціни на лондонському ринку. Наприклад, 30 вересня 1922 р. вказана контора Центроспілки телеграфувала до ВУКС: «Надсилаємо вам для ознайомлення огляд цін на тиждень. Особливим попитом тут користується заєць русак, сало бараняче і яловиче, шерсть немита і чиста»¹⁷⁶.

Закордонна діяльність Вукопспілки відбувалася під жорстким контролем з боку держави, що значною мірою обмежувало її самостійні дії. Зовнішторг УСРР свідомо намагався обмежити закордонну діяльність ВУКС, вимагаючи від кооператорів, щоб останні здійснювали закордонні операції через контори Наркомату зовнішньої торгівлі й за узгодженням з ним. Зокрема, 17 березня 1922 р. Українська економічна рада при РНК УСРР уповноважила ВУКС здійснювати експортно-імпорتنі операції через представництва та апарат Наркомзовнішторгу¹⁷⁷. Так, у квітні 1922 р. Уповноважений НКЗТ інформував торгпреда УСРР в Австрії Ю. М. Коцюбинського про те, що ВУКС має право

¹⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1315, арк. 32–33.

¹⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1315, арк. 22.

¹⁷⁷ Споживча кооперація України. – К. : Політвидав України, 1965. – С. 53.

зносин із «національною кооперацією», але її економічно-торговельна діяльність відбувається під наглядом Наркомату зовнішньої торгівлі¹⁷⁸.

Крім цього, були й інші перешкоди на шляху відкриття та діяльності закордонних представництв ВУКС. На переважне право зовнішньої торгівлі прагнула Центроспілка РСФРР, інші всеукраїнські кооперативні центри, які також хотіли розвивати закордонну роботу¹⁷⁹. Принагідно зазначимо, що навесні 1922 р. заявив про своє бажання мати закордонне представництво всеукраїнський центр сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», тож голова його правління О. П. Діброва та члени правління В. М. Качинський і П. П. Любченко 27 червня 1922 р. звернулися з проханням до уряду УСРР розглянути питання про надання «Сільському господарю» права самостійного виходу за кордон¹⁸⁰. Відтак конкуренція за завоювання позицій на закордонних ринках між ВУКС та державними структурами й іншими кооперативними центрами посилювалась.

Не бажаючи надавати кооперативним центрам повну свободу закордонної діяльності, але усвідомлюючи водночас значення торговельних зв'язків кооперативних організацій для відродження економіки України, 5 червня 1922 р., тобто за кілька тижнів до звернення правління «Сільського господаря», Х. Г. Раковський, будучи наркомом закордонних справ, а не лише головою РНК УСРР, скликав нараду українських дипломатів: повпредів в Австрії Ю. М. Коцюбинського, Німеччині – В. Х. Ауссема, секретаря представництва Н. М. Калюжного, торговельного представника УСРР за кордоном Ю. С. Новаківського. Вони обговорили питання про відносини між кооперацією й зовнішньо-торговельними установами радянської держави, надавши кооперації «...широку ініціативу і можливість розвивати самодіяльність за кордоном під загальним керівним контролем Зовнішторгу»¹⁸¹.

¹⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 423, оп. 3, спр. 74, арк. 84.

¹⁷⁹ Там само, ф. 296, оп. 1, спр. 1083, арк. 65.

¹⁸⁰ Там само, ф. 290, оп. 1, спр. 65, арк. 37.

¹⁸¹ Даниленко О. Закордонні представництва українських кооперативних спілок у 1920-х роках : структура, повноваження, штати, діяльність // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 19 : Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред.

Як бачимо, закордонна діяльність кооперативних центрів уже в перші роки непу обмежувалась і контролювалася державними регулюючими відомствами.

Лише у вересні 1922 р. Українська економічна рада ухвалила рішення, яке давало кооперативним організаціям дещо більшу свободу для розвитку експортно-імпоротної роботи¹⁸². Однак з метою посилення позицій УСРР на європейських ринках, економії коштів та на протидію Центроспілці РСФРР було вирішено створити за кордоном об'єднане представництво української кооперації. Усвідомлюючи значення зв'язків ВУКС із закордонними партнерами та її переважаючий над іншими видами української кооперації фінансовий та організаційно-технічний потенціал, партійно-державне керівництво УСРР вирішило зробити її ініціатором і виконавцем проекту створення об'єданого закордонного представництва української кооперації. Це, зокрема, підтверджує лист ЦК КП(б)У на ім'я тодішнього голови правління ВУКС В.П. Затонського (вересень 1922 р.).

Лист ЦК КП(б)У голові правління Вукопспілки В. П. Затонському (1922 р.)¹⁸³

Для торгівлі із закордоном Вукопспілка для нас є цінною, бо вона має великий апарат, пов'язаний із населенням, кредитоспроможна, має можливість безпосередньо у виробника отримувати сировину. Багато синдикатів і трестів на Заході виявляють готовність вести торгівлі відносини із ВУКС. Нині ВУКС стримується Зовнішторгом, який заважає ВУКС здійснювати переговори з торговими організаціями на Заході, забороняє вести переговори в той момент, коли вони майже вже закінчені. ВУКС повинна знайти кредити за кордоном, забезпечити селян сільгоспмашинами.

Якщо Вукопспілка займеться привозом товарів для забезпечення потреб селянського господарства і відчасти дрібної кустарної і ремісничої промисловості, звільнений від цієї роботи

С. В. Віднянський / НАН України. Інститут історії України / О. Даниленко. – К. : Ін-т історії України, 2010. – С. 231.

¹⁸² Матеріали ко второму собранию уполномоченных «Вукопспилки». 4–8 декабря 1922 г. – Х. : Вукопспилка, 1922. – С. 24–25.

¹⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1028, арк. 187–188.

Зовнішторг зможе зайнятися забезпеченням крупної промисловості, віддаючи цій роботі більше уваги і сил, ніж він віддавав до цих пір. Існування представництв у багатьох країнах Європи немає сенсу. Потрібно мати одного представника на всю Західну Європу – здібного і ділового (Геттлер для цього підходить), а в тих країнах, де передбачаються справи, – агентів. Потрібно надати право ВУКС здійснювати переговори, укладати угоди і здійснювати торговельні операції без дрібної опіки Зовнішторгу і не через його апарат. ВУКС має взяти на себе завдання забезпечити потреби селянського господарства в сільгоспзнаряддях, дрібних кустарів у фабрикатах, які можна в достатній кількості привезти лише з-за кордону».

Отже, з одного боку більшовики, висуваючи ідею про об'єднання всіх видів кооперації в закордонній діяльності, прагнули посилити їх потенціал у конкурентному змаганні з європейськими торговельними структурами, зберегти контроль над експортом та імпортом і нарешті – дати кооператорам можливість розширити експортно-імпортні операції, без яких було неможливо у короткі терміни відродити промисловість і сільське господарство республіки. На засіданні Всеукраїнської міжкооперативної фракції 13 вересня 1922 р. обговорювали питання про виступ української кооперації на зовнішньому ринку об'єднаним фронтом. Ішлося про спільне закордонне представництво української кооперації. Для узгодження організаційних і дискусійних питань ухвалили утворити комісію у складі А. О. Венгера, П. П. Любченка, Макаревича за участю А. Є. Геттлера для узгодження проекту постанови Головкиооперкому при РНК УСРР і вироблення внутрішньої інструкції щодо взаємовідносин усіх видів української кооперації за кордоном¹⁸⁴.

На підставі постанови УЕР від 22 вересня 1922 р. центрами української кооперації було організовано об'єднане закордонне представництво у Берліні на правах товариства з обмеженою відповідальністю¹⁸⁵. До складу товариства ввійшли представ-

¹⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 46, арк. 27.

¹⁸⁵ Отчет о деятельности Всеукраинского кооперативного союза «Вукопспилка» за 1923 г. – Х. : Книгоспилка, 1925. – С. 32.

ники Вукопспілки, «Сільського господаря» та «Українбанку»¹⁸⁶. Це товариство різних видів кооперації в Німеччині отримало назву «Українська кооперація» – об'єднане представництво Всеукраїнських кооперативних спілок, що розробило свій статут (скорочено – Укркооп)¹⁸⁷. Потрібно сказати, що створення Укркоопу дуже вплинуло на німецький торгово-промисловий світ. Як зазначалося на II з'їзді уповноважених ВУКС, німецьке телеграфне агентство повідомило про приїзд представника ВУКС А. Є. Геттлера до Берліна і вже на другий день представники Вукопспілки були засипані великою кількістю пропозицій¹⁸⁸.

Таким чином, з вересня 1922 р. місцеперебуванням головного закордонного представництва Укркоопу став Берлін. У Берлінському представництві були встановлені штати із шести осіб: завідувач фінансовим відділом, торгпред, агент, друкарка, діловод та кур'єр. Штати кооператорів в інших країнах, де тоді діяли контори чи представництва ВУКС, були значно меншими. Зокрема, 28 грудня 1922 р. правління ВУКС ухвалило, що представництва у Варшаві та Константинополі (Туреччина) мають складатися з двох осіб: торгпреда та секретаря. Загалом розширення географії закордонних представництв ВУКС та їх відділень свідчило про успішне визнання кооперації УСРР¹⁸⁹.

Важливо відзначити, що спроби виходу на закордонні ринки, крім ВУКС, здійснювали й місцеві споживспілки. Так, Харківське споживче товариство 31 жовтня 1922 р. ухвалило вийти на Костянтинопольський ринок. Оскільки коштів та технічних можливостей для відкриття власного представництва у Костянтинополі у цього товариства не вистачало, його правління направило відповідне клопотання правлінню ВУКС. У результаті Вукопспілкою було прийнято рішення здійснювати в Костянтинополі реалізацію експортної сировини та закупівлю товарів і для ВУКС, і для Харківського ЄСТ¹⁹⁰.

¹⁸⁶ Споживча кооперація України. – К. : Політвидав України, 1965. – С. 53.

¹⁸⁷ Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка» 4–8 декабря 1922 года. Стенографический отчет. Резолюции. – С. 57.

¹⁸⁸ Там само. – С. 55.

¹⁸⁹ Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1923. – № 4–5. – С. 41.

¹⁹⁰ Н. Л. Связь ХПО с внешним рынком / Н. Л. Связь // Жизнь рабочего. – 1922. – 10 ноября.

Успіхи зовнішньоторговельної діяльності споживчої кооперації УСРР щодо налагодження експортно-імпортних операцій та відкриття закордонних представництв Вукопспілки були висвітлені на II з'їзді уповноважених ВУКС у грудні 1922 р. Зокрема, про результати візитів делегацій ВУКС до Чехословаччини, Польщі й Німеччини доповідав А. Є. Геттлер. Особливо він наголосив на тому, що представникам ВУКС удалося підписати договори з німецькими кооператорами «на закупівлю товарів за досить низькими цінами»¹⁹¹. Разом з тим кооперативний форум зазначив, що закордонна діяльність споживчої кооперації ще не набула такого розмаху, на який вона безсумнівно заслуговує. Тому в рішеннях з'їзду було записано, що значення закордонної роботи споживчої кооперації України взагалі настільки велике, що «Вукопспілка має напружити всі сили, а кооператори на місцях мають звернути на цю роботу відповідну увагу»¹⁹².

Хоча ухвалені державними органами в 1922 р. постанови проголошували право української кооперації на самостійність експортно-імпортних операцій, однак лише 13 березня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР, видавши відповідний декрет, дали можливість українській кооперації самостійно здійснювати закордонну діяльність¹⁹³. Тобто від проголошення права до офіційного юридичного оформлення експортно-імпортної діяльності Вукопспілки пройшов майже рік, що гальмувало розгортання нею самостійних кроків за кордоном, у чому, до речі, була зацікавлена і ВУКС, і її зарубіжні торговельні партнери. Обидві сторони прагнули мати взаємовигідні відносини без державних посередників.

Потрібно відзначити, що після утворення СРСР (грудень 1922 р.) Рада праці й оборони (РПО) СРСР офіційно «дозволила» українській кооперації в особі об'єднаного органу – Укркоопу мати при закордонних конторах Центроспілки своїх представників, які повинні були узгоджувати роботу з імпорту продукції

¹⁹¹ 2-й Всеукраїнський съезд потребкооперации. Работа Вукопспилки за границей // Коммунист. – 1922. – 7 декабря.

¹⁹² Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка» 4–8 декабря 1922 года. Стенографический отчет. Резолюции – С. 58.

¹⁹³ ЗУ України. – 1923. – № 4. – Ст. 266.

української кооперації з представництвами російської радянської кооперації в Європі¹⁹⁴. Таким чином, з перших кроків діяльності українських кооперативних представництв за кордоном вони розглядалися союзними директивними органами як підпорядковані центру філії. Це позбавляло їх ініціативи і самостійності та робило підконтрольними московським керівним кооперативним структурам.

Господарсько-політична недоцільність такої лінії була очевидною навіть для компартійного керівництва України. З огляду на це 15 грудня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У висловилося за збереження самостійного представництва української кооперації за кордоном й доручило секретарю ЦК КП(б)У П.П. Любченку відстоювати це рішення в комісії ЦК РКП(б)¹⁹⁵. Завдяки наполегливості партійного керівництва УСРР Вукопспілки, «Сільському господарю» й «Українбанку» повернули право виходу на зовнішні ринки через товариство Укркооп. Офіційно Укркооп одержав паритетні права із центрами російської споживчої та сільськогосподарської кооперації.

Упродовж весни – літа 1923 р. ВУКС через Берлінське закордонне представництво вивезла за кордон сировини та сільгосп-продуктів і лісових матеріалів на суму близько 280 тис. крб золотом, у тому числі прядиво, овечу шкіру, смушки, щетину, кінський волос, жито, ячмінь. Щоправда, кооператорам довелося зіткнутися із певними труднощами, коли йшлося про транзит яєць з України через Польщу. Справа в тому, що польська влада свідомо обмежувала український ячний експорт, вочевидь розглядаючи Вукопспілку як свого конкурента, а отже, була «не особливо сприятливо налаштована до нашого експорту». Однак найближчий шлях для експорту яєць з України до Європи пролягав саме через Польщу. Тому керівники ВУКС у жовтні 1923 р. звернулися до секції зовнішньої торгівлі Держплану СРСР із проханням допомогти українським кооператорам добитися від Польщі безперешкодного транзиту яєць і спростити

¹⁹⁴ Вестник ЦИК, СНК и СТО СССР. – 1923. – № 7. – С. 128.

¹⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 24, арк. 133.

формальності для отримання дозволу провозу їх через Польщу¹⁹⁶. Водночас правління ВУКС направило клопотання уряду УСРР посприяти в експорті 10 вагонів яєць, заготовлених споживчою кооперацією і призначених для транспортування через польський кордон. Оскільки вивозом яєць з України за кордон тоді займалася тільки Вукопспілка, вона лише за декілька днів отримала заявки від іноземних фірм на заготівлю 50 вагонів цієї продукції¹⁹⁷.

З огляду на те, що РПО СРСР у 1923 р. включила ВУКС до числа головних заготівельників хліба для експорту, її керівництво неодноразово зверталось до регулюючих органів СРСР та УСРР дати згоду на розширення штату представництва української споживчої кооперації в Берліні¹⁹⁸. Зокрема, на початку вересня 1923 р. голова правління ВУКС О. Г. Шліхтер повідомляв РНК УСРР про те, що вже більше року в Берліні відкрито представництво Вукопспілки, яке здійснювало успішні операції з експорту яєць та зерна. Очільник ВУКС наголошував на доцільності розширення складу закордонного представництва української кооперації в Берліні, оскільки посилилася конкурентна боротьба за європейський ринок між українськими кооператорами, державними зовнішньоторговельними відомствами УСРР, Центроспілкою та Наркоматом зовнішньої торгівлі РСФФР¹⁹⁹.

В іншому листі голови правління ВУКС О. Г. Шліхтера до голови уряду УСРР В. Я. Чубаря, датованому 24 вереснем 1923 р., мова йшла про доцільність отримання Вукопспілкою права на самостійні виступи за кордоном. О. Г. Шліхтер нагадував В. Я. Чубарю, що в Берліні представництво українських кооперативних організацій існує як юридична організація, що діє за німецькими законами під назвою Укркооп. Голова правління ВУКС указував на причину, що могла призвести до закриття цієї структури. Справа в тому, що після об'єднання в Берліні закордонних представництв українських кооперативних центрів

¹⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1757, арк. 209 зв.

¹⁹⁷ Там само, арк. 8 зв.

¹⁹⁸ Там само, арк. 7.

¹⁹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1665, арк. 20–21.

торгпред СРСР Стомопьянов вимагав від союзних регулюючих інстанцій закриття Укркоопу як недозволеного РПО СРСР. О. Ш. Шліхтер писав, що ВУКС неодноразово із цим питанням зверталася до О. І. Рикова – голови РПО СРСР і клопоталася про розв’язання проблеми. Він спочатку взагалі не погоджувався надавати право на самостійний виступ за кордоном для української кооперації та наполягав на тому, щоб українські кооператори здійснювали діяльність за кордоном через Центроспілку. Нарешті ВУКС переконала РПО СРСР і остання пішла на такий компроміс: дозволити українській кооперації самостійний вихід на закордонні ринки, але з обмеженим асортиментом продукції. З огляду на цю умову О. Г. Шліхтер просив В. Я. Чубаря допомогти отримати більше свободи для української кооперації, тобто без обмежень²⁰⁰.

Відтак давалася взнаки неврегульованість відносин у сфері закордонних операцій між ВУКС і російською Центроспілкою, яка, звісно, була більш фінансово потужною. У той період Центроспілка РСФРР (СРСР) мала закордонні представництва в Лондоні, Нью-Йорку, Ревелі, Ризі, Берліні, Парижі, Константинополі. Перше місце серед закордонних представництв Центроспілки із продажу сировини займав Лондон (43,7 %), потім Нью-Йорк (27,2 %), Ревель (12,2 %), Берлін (9 %), Рига (4,7 %), Париж (2,3 %), Константинополь (0,8 %) і Прага (0,1 %)²⁰¹. Тоді Центроспілка закордонні операції здійснювала через потужний Московський народний банк Лімітед, створений ще до революції. Водночас Лондонське представництво Центроспілки працювало з такими банківськими установами: англійським банком Ллойдс банк, Лондон Джойнт Сіті й Мілденд Банк, Барклей Банк та ін. Відносини Центроспілки з банками в Лондоні настільки зміцнили, що вони відкрили їй на початку 1924 р. ряд акредитивів з видачею кредитів через Держбанк СРСР. Центроспілка мала за кордоном багато складів. Наприклад, Ревельське її представництво в 1923 р. побудувало склади, які водночас могли

²⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1757, арк. 8.

²⁰¹ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1419, арк. 13.

прийняти для схову до 500 вагонів товарів. Цими складами, за браком власних, доводилося користуватися й ВУКС²⁰². У деяких випадках Центроспілка СРСР навіть надсилала на ім'я ВУКС звіти про свої експортно-імпортні операції з метою ознайомлення українських кооператорів з попитом на європейських ринках²⁰³.

Значимо, що у листопаді 1923 р. ВУКС зважилася на відкриття власного представництва у Великобританії. Невдовзі, 1 грудня 1923 р., відбулося засідання правління Вукопспілки у Харкові, на якому з метою економії коштів та об'єднання організаційного і технічного потенціалу запропонували «Сільському господарю» й «Українбанку» створити об'єднане представництво української кооперації в Лондоні. 5 грудня 1923 р. указані кооперативні центри уповноважили представника ВУКС та Українбанку у Великобританії М. І. Меєровича організаційно оформити спільне закордонне представництво трьох кооперативних спілок, а наступного дня він просив торгпредство СРСР в особі Х. Г. Раковського посприяти в отриманні дозволу британської влади на створення комерційного об'єднання української кооперації²⁰⁴.

Офіційний дозвіл місцевих органів влади й політична підтримка союзного торгпредства давали можливість акціонерному Московському народному банкові (МНБ) виступити гарантом українського кооперативного представництва перед англійськими кредиторами, а йшлося про 50 тис. ф. ст. 18 грудня 1923 р. М. І. Меєрович наважився написати Х. Г. Раковському листа, в якому зазначив, що фірма «Грейдінгер і Керман» виявила готовність надати йому кредит 20 тис. ф. ст. під гарантії МНБ з розрахунку 6 % річних²⁰⁵.

У результаті 22 грудня 1923 р. у Лондоні було засновано об'єднане представництво української кооперації в особі акціонерного товариства під назвою «Коопукр Лімітед», воно було

²⁰² ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1419, арк. 30.

²⁰³ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1455, арк. 24.

²⁰⁴ Там само, ф. 807, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

²⁰⁵ Там само, арк. 10.

zareestrowane zгідno z brytansьkym zakonodawstwom pro akcionernі towarystwa za № 194/668 і malo swіj statut²⁰⁶. Metoю цьogo towarystwa було wивчення кон'юнктури західного ринку, налагодження зв'язків з іноземними фірмами щодо реалізації української продукції. Коопукр безпосередньо здійснював експортно-імпортні операції з англійськими партнерами, в тому числі через торговельне представництво СРСР у Лондоні. У статуті цьogo towarystwa передбачалося, що його послугами могли користуватися спілки спеціалізованої кооперації України – «Кооптах», «Добробут» та «Плодоспілка»²⁰⁷.

Правління МНБ, довідавшись про реєстрацію Коопукру, засновниками якого тоді були ВУКС, «Сільський господар» та «Українбанк», прирівняло їх до російських кооперативних спілок щодо прав надання кредиту. Ураховуючи організаційне оформлення Коопукру в Лондоні, Х. Г. Раковський інформував 27 грудня 1923 р. Л. Б. Красіна та О. І. Рикова: «В інтересах залучення кредитів фінансування української кооперації, Торгделегация в Лондоні дозволила укркооперації відкриття самостійного Англолімітеда подібно Центроспілці, Селосоюзу, Льноцентру. Лімітед уже зареєстровано, позаяк має конкретні серйозні кредитні пропозиції фінансування вивозу яєць, масла, іншої сільгосппродукції. Прошу затвердити постанову Торгделегатії і дозволити вихід за кордон об'єднаної української кооперації»²⁰⁸.

Установчі збори Коопукру в Лондоні відбулися 28 грудня 1923 р., на яких інтереси Українбанку представляв Ю. С. Новаковський, а Вукопспілки та «Сільського господаря» – М. І. Меєрович. Вони були співдиректорами, хоча основну оперативну-організаційну роботу виконував М. І. Меєрович. Фактично основним організатором роботи Коопукру був М. І. Меєрович, який підписував службові листи, комерційну документацію, складав доповідні записки, захищав інтереси і самостійницьке існування представництва української кооперації

²⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 12.

²⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 807, оп. 1, спр. 3, арк. 1–2.

²⁰⁸ Там само, спр. 1, арк. 43.

за кордоном. Так, упродовж 1923–24 рр. секретаріатом Коопукру було відправлено 2 тис. 709, у 1924–25 р. – 6 тис. 194, у 1925–26 р. – 5 тис. 309 листів, а також 413 телеграм у 1923–24 р., 918 – у 1924–25 р., 726 – у 1925–26 р. щодо різних питань, що свідчить про масштабні закордонні операції цієї структури²⁰⁹. Офіс Коопукру розташовувався в одній із кімнат МНБ, телеграфною адресою було обрано ключове слово «Ukrkoop», а поточний рахунок становив 150 ф. ст. На посаду секретаря запросили М. І. Меленевського, який мав приступити до роботи з 1 січня 1924 р.²¹⁰ Основний капітал Коопукру 30 тис. ф. ст. розподілявся на 3 тис. акцій по 10 ф. ст. кожна, але це були лише цифри, а не реальні кошти, що гарантував МНБ. Власних оборотних коштів, як зазначає О. В. Даниленко, «Коопукр Лімітед» тоді не мав²¹¹.

Таким чином, упродовж 1921–1923 рр. Вукопспілка вийшла на закордонний ринок, розпочала експортно-імпорتنі операції та водночас створила власні й об'єднані з іншими видами кооперації закордонні представництва. Першим закордонним представництвом ВУКС було Празьке, яке мало своїх агентів у ряді європейських країн. Споживчій кооперації УСРР удалося відкрити власне представництво в Константинополі й тим самим вийти на азіатські ринки. У вересні 1922 р. українські кооперативні центри, об'єднавши свої зусилля, організували в Берліні об'єднане закордонне представництво Укркооп, а наприкінці грудня 1923 р. у Лондоні розпочало свою діяльність ще одне об'єднане представництво української кооперації за кордоном – Коопукр. Відносно до складу Укркоопу та Коопукру входила й Вукопспілка, яка, до речі, і в першому, і в другому випадку виконувала роль ініціатора створення об'єднаних закордонних представництв української кооперації.

²⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 807, оп. 1, спр. 3, арк. 12.

²¹⁰ ЦДАВО України, ф. 807, оп. 1, спр. 43, арк. 59.

²¹¹ Даниленко О. Закордонні представництва українських кооперативних спілок у 1920-х роках: структура, повноваження, штати, діяльність // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 19 : Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський / НАН України. Інститут історії України. – К. : Ін-т історії України, 2010. – С. 232.

2.2. Відновлення експортно-збутових операцій споживчих товариств і їх спілок

Практично до 1920 р. експортно-імпортна діяльність споживчої кооперації РСФРР та УСРР була заблокована країнами Західної Європи. Отже, ніяких торговельних контактів із Заходом кооператори декілька років не мали. Лише у січні 1920 р. Вища Рада Антанти ухвалила рішення про відновлення торговельних відносин з радянською Росією. Прикметно, що при цьому західні торговельні партнери поставили умову – відновлення торговельних зв'язків з радянською Росією можливе лише через споживчу кооперацію. Ураховуючи намір правлячих кіл Антанти здійснювати товарообмін через споживчу кооперацію, ЦК РКП(б) доручив Центроспілці РСФРР: «...якнайуважніше обговорити питання про кооперативи і негайно виробити заходи, які забезпечили б цілковите оволодіння нами кооперативним апаратом, насамперед у всіх тих пунктах, через які може бути встановлений товарообмін (Україна, Далекий Схід)»²¹².

Тобто від перших кроків відновлення зовнішньоторговельної політики країни більшовики всіляко намагалися залучати до цієї справи споживчу кооперацію, розраховуючи на її заготівельний потенціал, експортні ресурси та досвід збуту сільськогосподарської сировини на закордонних ринках. Не випадково із цього приводу відомий економіст-емігрант, дослідник кооперації О. Д. Билимович зазначав: «у роки непу кооперативи повинні були допомагати радянській владі посилити її зовнішню торгівлю, яка стала цілком нікчемною»²¹³. Принагідно зазначимо, що, за даними тодішнього заступника наркома зовнішньої торгівлі СРСР М. І. Фрумкіна, експорт радянської Росії в 1920 р. складав лише 1 % довоєнного рівня²¹⁴.

²¹² Ленін В. І. Постанова Політбюро ЦК РКП(б) у питання про спробу Антанти почати торгівлі відносини з Росією через російську кооперацію // Повне зібр. творів. – Т. 40. – С. 51.

²¹³ Билимович А. Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков / А. Д. Билимович. – Франкфурт-на-Майне : Посев: 1955. – С. 54.

²¹⁴ Фрумкин М. И. Народное хозяйство и внешняя торговля СССР / М. И. Фрумкин. – М. : Государственное издательство, 1926. – С. 15.

На наше переконання, керівництво РСФРР із прагматичних міркувань не могло проігнорувати той факт, що радянську кооперацію в особі Центроспілки тоді обіцяв фінансово підтримати ряд європейських кооперативних організацій, зокрема відоме в міжнародному кооперативному русі Англійське кооперативне товариство оптової торгівлі. Відтак кооперативний радянський експорт із перших років непу зайняв значне місце в загальному експорті країни. За даними О. Д. Билимовича, упродовж 1922–1928 рр. кооперативний експорт склав 46 млн фунтів стерлінгів, або 65 % усього експорту СРСР, а кооперативний імпорт – 25,4 млн фунтів стерлінгів, або 1/3 усього імпорту радянської Росії²¹⁵.

Слід відмітити, що більшовики з метою встановлення монополії на зовнішню торгівлю намагалися налагодити контроль за діяльністю державних заготівельних структур, Центроспілки РСФРР та інших кооперативних організацій. Із цього приводу вищезгадуваний М. І. Фрумкін акцентував на тому, що відновлення експортної роботи у досліджуваній період вимагало особливих зусиль і великої обережності. По-перше, він указував на те, що в умовах катастрофічного скорочення сільськогосподарського і промислового виробництва у перші роки непу створити потужні експортні фонди було дуже складно. Відтак формування експортних фондів мало здійснюватися без збитків для внутрішнього споживання країни. По-друге, обережність, а відтак і монополію зовнішньої торгівлі М. І. Фрумкін намагався пояснити тим, що навіть за умови зняття економічної блокади радянської Росії експортні товари могли бути незаконно конфісковані на кордоні. По-третє, монополія зовнішньої торгівлі, на його думку, мала попередити збитки та розкрадання, які були можливі під час вільного вивозу продукції за кордон не лише приватними особами, але й окремими організаціями²¹⁶.

²¹⁵ Билимович А. Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков / А. Д. Билимович. – Франкфурт-на-Майне : Посев: 1955. – С. 55.

²¹⁶ Фрумкин М. И. Народное хозяйство и внешняя торговля СССР / М. И. Фрумкин. – М. : Государственное издательство, 1926. – С. 16.

Доречно відмітити, що в перші роки непу керівництво Центроспілки РСФРР усе ж таки намагалося зберегти за собою право на самостійні експортні заготівлі та їх реалізацію. Із цього приводу журнал «Союз потребителей» на початку 1922 р. зазначав: «Сировинні заготівлі – це наш контрвалютний фонд. Він має отримати достатній імпульс для свого росту. У галузі заготівлі сировини ми повинні вийти з глухого кута, отримавши самостійне право для кооперації на вихід на світовий ринок». Водночас у журналі йшлося про те, що всі зовнішньоекономічні операції кооператорам доводиться здійснювати під контролем Наркомзовнішторгу РСФРР, зокрема, що НКЗТ, не визнаючи за Центроспілкою права на самостійну зовнішню торгівлю, фактично використовує її апарат на закордонних ринках, у тому числі в Персії, на далекому Сході та інших східних ринках²¹⁷.

Однак під тиском партійно-радянських директив тодішнє більшовицьке керівництво Центроспілки було змушене визнати доцільність державної монополії на зовнішньоекономічні операції. Наприклад, один із провідних працівників цієї структури Ю. М. Кабалкін, який опікувався міжнародними зв'язками споживчої кооперації радянської Росії, не приховував того, що «нові засади економічної політики РСФРР не змінюють системи її зовнішньої торгівлі, яка виражалась у принципі монополії». При цьому він указував, що держава є єдиним покупцем і продавцем на зовнішньому ринку. Відтак автор не заперечував того, що, зберігаючи монополію зовнішньої торгівлі, держава має право визначати право тієї чи іншої господарської структури на експорт, встановлювати заготівельні ціни на експорту продукцію та збутові ціни²¹⁸.

11 червня 1920 р. В. І. Ленін підписав декрет РНК РСФРР «Про організацію зовнішньої торгівлі та товарообміну РСФРР»²¹⁹. За цією постановою було створено новий спеціальний орган

²¹⁷ Колосов Ил. Всероссийская кооперация и внешняя торговля / Ил. Колосов // Союз потребителей. – 1922. – № 3–4. – С. 17.

²¹⁸ Кабалкин Ю. М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю. М. Кабалкин. – М. : Издание Центросоюза, 1926. – С. 10–11.

²¹⁹ Гімельфарб Г. М. Організація зовнішньої торгівлі на Україні (1921–1922 рр.) // Г. М. Гімельфарб // Український історичний журнал. – 1969. – № 4. – С. 5.

радянської держави – Народний комісаріат зовнішньої торгівлі (Наркомзовнішторг, НКЗТ) РСФРР. На нього покладалася організація економічних зв'язків з іншими країнами і здійснення монополії зовнішньої торгівлі РСФРР. Відповідно при Раднаркомів України і Білорусії, а також у Закавказзі, Середній Азії і на Далекому Сході призначалися уповноважені цього відомства. Управління Уповноваженого НКЗТ при РНК УСРР було засноване 25 травня 1920 р. Його очолив І. А. Саммер²²⁰. Напевно, не випадково через місяць після організації Управління уповноваженого НКЗТ в УСРР була створена Вукопспілка, головою правління якої обрали того ж таки І. А. Саммера, до речі, переконаного більшовика. Отже, вважаємо, що з метою налагодження торговельних зв'язків із Заходом і отримання валютних резервів партійно-радянським очільникам потрібно було терміново віднайти експортні запаси товарів та сировини для пропозиції торговельним партнерам. Безперечно, ставку робили на потенціал споживчої кооперації, у тому числі й радянської України.

З переходом до нової економічної політики закордонна діяльність споживчої кооперації, зокрема її експортно-збутові операції, набула ще більшого значення, по-перше, для розширення контактів із західними партнерами, по-друге, для зміцнення господарства країни. Не випадково Х з'їзд РКП(б) (березень 1921 р.) схвалив політику більшовиків, спрямовану на встановлення торговельних відносин споживчої кооперації з партнерами з інших країн шляхом укладання договорів²²¹. З огляду на це Раднарком РСФРР дозволив Центроспілці встановлювати прямі контакти з кооперативними організаціями і торговими фірмами Західної Європи й Америки.

Однак більшовики з перших кроків непу всіляко намагалися тримати процес відродження зовнішньої торгівлі під пильним контролем, оскільки вони розглядали цю справу як з боку економічної доцільності, так і з боку політико-класового впливу

²²⁰ Гімelfарб Г. М. Організація зовнішньої торгівлі на Україні (1921–1922 рр.) // Г. М. Гімelfарб // Український історичний журнал. – 1969. – № 4. – С. 60.

²²¹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі – КПСС в резолюциях...) 1898–1986. – Т. 2. – 1917–1922. – [9-е изд., доп. и испр.] – М. : Политиздат, 1983. – С. 250.

на ситуацію в Європі та світі. З огляду на це одинадцята Всеросійська конференція РКП(б) (грудень 1921 р.) підкреслила, що одним із чергових завдань правлячої партії у зв'язку із відновленням господарства та розвитком ринку є забезпечення впливу робітничо-селянської держави, в тому числі в органах, які здійснюють експортно-імпортні операції. Відповідно серед таких були й кооперативні об'єднання²²². Відтак стає зрозумілим, чому для проведення торговельних переговорів до Лондона у 1921 р. не раз виїздили не лише голова правління Центроспілки РСФРР Л. М. Хінчук, але й представники вищих державних радянських структур, зокрема, Л. Б. Красін (нарком зовнішньої торгівлі РСФРР), М. М. Литвинов (заступник наркома іноземних справ), В. П. Ногін (нарком праці) та інші, що свідчило про прагнення більшовиків регулювати зовнішню торгівлю як державних, так і кооперативних організацій²²³.

Перехід країни до непу суттєво підвищив значення міжнародних економічних зв'язків української кооперації. У цей час перед споживчою кооперацією УСРР стояло непросте завдання: добитися її визнання на міжнародній арені та стати учасником міжнародної торгівлі. Отримавши право на відродження заготівельно-збутової діяльності, кооператори з перших кроків непу прагнули відновити втрачені за роки революції, Першої світової та громадянської воєн торговельні зв'язки із західноєвропейськими й іншими партнерами. При цьому зауважимо, українським кооператорам доводилося враховувати, що економіка республіки перебувала у тяжкому стані. Унаслідок господарської розрухи багато промислових товарів і особливо сільськогосподарські продукти, що становили до війни основні предмети українського експорту, стали дефіцитними. Виробники сільгосппродукції – селяни потребували промислових товарів та сільськогосподарського реманенту, яких не вистачало на внутрішньому ринку. Дрібні кустарі відчували нестачу сировини, частину котрої необхідно було завозити з-за кордону. Відтак саме споживчій кооперації відводилося важливе місце у розв'язанні цієї

²²² КПСС в резолюциях.. – Т. 3. – 1922–1927. – С. 467

²²³ Варьяш Э. Международное кооперативное движение и советская кооперация / Э. Варьяш. – М. : Город и деревня, 1926. – С. 30–31.

проблеми, оскільки вона оперативно могла налагодити експортну заготовлю та збут сільськогосподарської продукції. Реалізуючи за кордоном сільгосппродукти, споживча кооперація, купувала у зарубіжних кооператорів украї дефіцитні у той період предмети першої необхідності, передусім мануфактуру, галантерею, нитки, взуття, мило, залізо, цвяхи, сільськогосподарський реманент тощо²²⁴.

Відродження закордонної діяльності споживчої кооперації УСРР відбувалося під неухильним контролем з боку держави та примусової опіки НКЗТ РСФРР, який претендував на монополію експортно-імпоротної політики всієї країни. Згідно з підписаним 28 липня 1921 р. В. І. Леніним «Положенням про уповноваженого Наркомзовнішторгу на Україні та його органи» управління складалося з трьох осіб й отримало назву Укрзовнішторг (НКЗТ УСРР, УНКЗТ). Метою Укрзовнішторгу було «здійснення на Україні всіх заходів щодо націоналізації зовнішньої торгівлі» під контролем центру²²⁵. Саме цим пояснюється той факт, що на середину 1921 р. 48 господарських організацій республіки, тією чи іншою мірою причетних до експортно-збутових операцій, перебували у підпорядкуванні Укрзовнішторгу²²⁶. Крім цього, у той період уздовж тодішнього українського кордону від міста Сабичина (Волинська губернія) до Таганрога (Донецька губернія) діяли 44 прикордонні митні заклади, які підпорядковувались Укрзовнішторгу²²⁷.

У свою чергу, кожний крок у діяльності Укрзовнішторгу відстежувався центральними інстанціями з Москви. Так, 6 червня 1921 р. В. І. Ленін надіслав до Харкова на ім'я очільника НКЗТ УСРР І. А. Саммера телеграму, в котрій запитував «Як справа Зовнішторгу на Україні? Розміри вашого обмінного фонду? Фактично в наявності? Кількість пароплавів у дорозі в південні порти?»²²⁸. Більшовики розуміли, що від обсягу вивезення

²²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1028, арк. 187–188.

²²⁵ Гімельфарб Г. М. Організація зовнішньої торгівлі на Україні (1921–1922 рр.) // Г. М. Гімельфарб // Український історичний журнал. – 1969. – № 4. – С. 61–62.

²²⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 723, арк. 125.

²²⁷ Н. Внешняя торговля Украины в 1921 г. (по данным Укрвнешторга) Н. // Внешняя торговля. Ежедельник Наркомвнешторга (Москва). – 1922. – № 1. – 26 мая. – С. 11.

²²⁸ Ленин В. И. – Полн. собр. соч. – Т. 52. – С. 257–258.

товарів з України значною мірою залежало виконання замовлень радянського уряду за кордоном. Це добре усвідомлював й І. А. Саммер. Не випадково 15 червня 1921 р. він телеграфом повідомляв Раднарком РСФРР, що брак в Україні сировини, товарів і грошей зриває проведення зовнішньоторговельних операцій і просив сприяти Укрзовнішторгу в одержанні виділеної для нього урядом радянської Росії золотої та іноземної валюти для проведення експортних заготівель і збуту сільгосп-продукції за кордоном. Невдовзі, 24 червня 1921 р., РПО РСФРР виділила 50 млн крб для експортно-збутової діяльності державних і кооперативних заготівельних структур УСРР²²⁹.

Налагоджувати контакти із західноєвропейськими партнерами вітчизняні кооператори почали зразу ж після проголошення непу. З весни 1921 р. розпочалися експортні заготівлі споживчої кооперації республіки. Однак відразу в цій справі виникла низка проблем, які негативно впливали на розгортання закордонної діяльності споживчої кооперації. Кожна угода споживчої кооперації щодо заготівлі, збуту та закупівлі імпортованих товарів ретельно контролювалася державою. Підтвердженням цього є заборона НКЗТ РСФРР за підписом наркома Л. Б. Красіна у березні 1921 р. щодо налагодження будь-яких торговельних контактів між українськими й румунськими кооператорами. Причиною цього слугував той факт, що серед румунських кооператорів, з якими проводила переговори ВУКС, виявилися емігранти з Росії. Отже, цього було достатньо, щоб більшовики заблокували перші самостійні кроки української кооперації щодо налагодження торговельних відносин з румунською кооперацією. Вукопспілці було заборонено укладати торговельні угоди із закордонними партнерами без згоди Москви. У листі від 18 березня 1921 р. на ім'я голови РНК УСРР Х. Г. Раковського та голови правління ВУКС І. А. Саммера Наркомзовнішторг РСФРР попереджав, що на товари і ціни експортно-імпортованих операцій «необхідно буде наш дозвіл»²³⁰.

²²⁹ Гімelfарб Г. М. Організація зовнішньої торгівлі на Україні (1921–1922 рр.) // Г. М. Гімelfарб // Український історичний журнал. – 1969. – № 4. – С. 61–62.

²³⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 86, арк. 12.

У свою чергу партійно-радянське керівництво УСРР також прагнуло регулювати експортно-збутові операції Вукопспілки. Зокрема, це підтверджує ухвалене на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 11 червня 1921 р. рішення про необхідність посилення кооперативних заготівель експортної сировини в Олександрівській та Полтавській губерніях. Водночас голову правління ВУКС І. А. Саммера зобов'язали на найближчому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У доповісти про операції ВУКС із закордоном²³¹.

Інша проблема у процесі налагодження взаємовигідних зовнішніх торговельних відносин полягала у тому, що західно-європейські партнери, отримуючи від вітчизняних кооператорів продукти сільського господарства та сировину, не завжди дотримувалися угоди щодо розрахунків з ними необхідними для селян товарами. Так було у випадку з італійськими кооператорами, коли ті у квітні 1921 р. прислали на ім'я ВУКС пароплав із товарами, які вона не замовляла. Зокрема, серед отриманих українськими кооператорами товарів, були електроприбори низької якості²³².

Негативно впливали на відродження експорту продукції з радянської України і стихійні товарообмінні операції у прикордонній зоні з Польщею. Зокрема, польська влада, попри укладання в березні 1921 р. мирного договору з урядом УСРР, ігнорувала торговельні зв'язки з Укрзовнішторгом, відтак існувала проблема неналагодженості митних закладів, що призвела до розвитку контрабанди. До того ж Польща запровадила високий залізничний тариф, високе транзитне мито для українських товарів, що шкодило налагодженню експортних операцій Вукопспілки в Європі²³³. Про це 22 липня 1921 р. йшлося на засіданні особливої комісії з палива і продовольства при РНК УСРР. Було вирішено категорично заборонити селянам самостійно здійснювати продаж хліба та інших сільськогосподарських

²³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 14, арк. 134 зв.

²³² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 86, арк. 28.

²³³ N. Внешняя торговля Украины в 1921 г. (по данным Укрвнешторга) N. // Внешняя торговля. Ежедельник Наркомвнешторга (Москва). – 1922. – № 1. – 26 мая. – С. 9.

продуктів на польському кордоні з тим, щоб унеможливити стихійний і несанкціонований витік збіжжя. Для попередження подібних явищ Наркомату продовольства та ВУКС доручили виробити план забезпечення необхідними товарами селян прикордонних повітів і водночас активізувати заготівлі лишків сільгосппродукції на експорт²³⁴.

Щоб налагодити збут експортної продукції, кооператори почали відкривати свої представництва в Європі. У червні 1921 р. перша делегація ВУКС виїхала до Чехословаччини, а вже у вересні в Празі відкрилося її представництво²³⁵. У той період представництво ВУКС в інших країнах здійснювали не працівники ВУКС, а представники Зовнішторгу РСФРР, зокрема, в Берліні – Д. Аусен, Варшаві – І. А. Хургін, Лондоні – Л. Б. Красін²³⁶. Згідно з рішенням правління ВУКС було створено експортний відділ, який здійснював загальне керівництво експортно-імпортними операціями споживчої кооперації на місцях²³⁷. Відтак із середини 1921 р. експортно-збутова діяльність споживчої кооперації поступово почала набувати організованого характеру.

Принагідно зазначимо, що до початку Першої світової війни з України експортували продукти та товари за чотирма групами. Так, до першої групи входили: сир, риба, ікра, сіль, консерви, тютюн, махорка, цигарки; відповідно до другої групи: рогата худоба, гуси, свині, коні (все у живій вазі); до третьої групи: лікарські рослини, овечі та козячі шкури, хутро, кишки, кістки, кров сушена, роги, копита, кінський волос, пух, пір'я, щетина, хміль, вовна, металевий брухт; до четвертої групи: сільськогосподарські машини, книги, кустарні художні вироби, прядивні ливни²³⁸. Тобто асортимент українського експорту в довоєнний період був доволі різноманітний – від ікри риби до металевого брухту.

²³⁴ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 131, арк. 169.

²³⁵ Там само, ф. 2, оп. 2, спр. 5, арк. 51.

²³⁶ Кооперація. Работа Вукопспилки за границей // Коммунист. – 1922. – 13 января.

²³⁷ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 328, арк. 5.

²³⁸ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 12.

У перші місяці непу з огляду на складну економічну ситуацію в республіці Вукопспілка змогла розпочати вивіз переважно старих запасів сировини, які зберігалися на складах, у тому числі паркету, виробів кустарних промислів, конопляного прядива, тютюну, хмелю, патоки тощо. Наприклад, Полтавська губспоживспілка до червня 1921 р. відправила до Одеси для подальшого експорту 11 вагонів конопель та 3 вагони паркету (14 тис. брусків)²³⁹. Навесні 1921 р. вітчизняна споживча кооперація відновила експорт до Європи лісоматеріалів, зокрема дубу, вільхи, осики, дощок, шпал, клепок. Їх охоче купували англійські, французькі, німецькі, бельгійські, голландські підприємці. Відповідно до договору з Наркоматом земельних справ від 22 серпня 1921 р. ВУКС та її місцеві організації розпочали експортну заготівлю насіння городніх культур, серед яких основне місце належало насінню соняшнику – 50,6 %²⁴⁰.

Варто вітмітити, що до Першої світової війни за обсягом експорту лікарських рослин Україні належало одне з перших місць. У довоєнний час збір лікарських рослин був організований у чітко визначених районах і переважно на експорт. З року в рік вивіз за кордон лікарських рослин постійно збільшувався. Зокрема, в одній лише Полтавській губернії – найголовнішому районі збору лікарських рослин – цієї сировини кооперативні організації та приватники збирали за рік до 100 пудів, з яких 90 пудів вивозили за кордон²⁴¹. Головними пунктами їх збуту були німецькі міста Гамбург і Лейпциг.

З початком запровадження непу збиранням лікарських трав на місцях почали активно займатися губернські споживспілки і споживчі кооперативи. Експортні заготівлі лікарських рослин проходили активно. Так, упродовж весни-літа 1921 р. найбільше лікарських трав для експорту заготовили Кременчуцька губспо-

²³⁹ В спілке. Работа по заготовке промысла // Известия Полтавского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1921. – 12 октября.

²⁴⁰ Аліман М. Історія споживчої кооперації України / Аліман М., Бабенко С., Гелей С. – Львів : Інститут Українознавства НАН України, 1996. – С. 219.

²⁴¹ Паркинсон И.И. Сбор и вывоз лекарственных растений / И.И. Паркинсон. – М. : Издание РИО НКВТ, 1923. – С. 8.

живспілка – 1 830 пудів, відповідно Полтавська – 1 576 пудів, Одеська – 836 пудів, Київська – 445 пудів, Чернігівська – 271 пуд²⁴². Таким чином, у перші місяці непу кооператори налагодили експорт неширокого асортименту продукції, зокрема промислової сировини, лікарських рослин та частково продовольства.

Неврожай, що охопив Південь України у 1921 р., негативно вплинув на експортні заготівлі споживчої кооперації. Проте навіть у таких складних умовах вітчизняні кооператори продовжували здійснювати як державні завдання щодо заготівель експортної продукції, так і власні заготівлі з метою їх реалізації за кордоном та закупівлі дефіцитних товарів для селян. У той період почався процес визнання радянської Росії, а відтак і УСРР, з боку капіталістичних країн. Відповідно протягом 1921 р. РНК УСРР підписав тимчасові торговельні угоди з Чехословаччиною, Австрією та Німеччиною, а в січні 1922 р. – договір про дружбу з Туреччиною. Водночас укладалися контракти й комерційні угоди з рядом приватних іноземних фірм і компаній. Це дало певний поштовх для активізації експортно-збутової діяльності української споживчої кооперації.

Більшовикам довелося вжити низку заходів щодо матеріальної підтримки експортних заготівель. Так, на Політбюро ЦК КП(б)У 23 вересня 1921 р. ухвалили рішення клопотатися перед РПО РСФРР про виділення для УСРР експортного фонду в 50 млн крб, що на той час було значною сумою²⁴³. 10 жовтня того ж року Політбюро ЦК РКП(б) розглянуло питання про експортний фонд України й ухвалило задовольнити клопотання Політбюро ЦК КП(б)У про виділення додаткових коштів для активізації експорту УСРР²⁴⁴. Скільки тоді отримала власне Вукопспілка для проведення експортно-заготівельних операцій, виявити не вдалося. Однак архівні документи засвідчують, що 23 листопада 1921 р. Рада зовнішньої торгівлі при РНК УСРР

²⁴² Андреев В. Н. Итоги заготовки кооперацией лекарственных растений / В. Н. Андреев // Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1921. – 16 ноября.

²⁴³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 6, арк. 51.

²⁴⁴ Гімельфарб Г. М. Організація зовнішньої торгівлі на Україні (1921–1922 рр.) / Г. М. Гімельфарб // Український історичний журнал. – 1969. – № 4. – С. 64.

ухвалила рішення, яке полягало в тому, що за проведені експортні заготівлі сировини для державних потреб Вукопспілка могла розраховувати на певну винагороду натурою, яку дозволялося реалізувати за кордоном. Крім цього, Вукопспілці для розвитку закордонних операцій урядом УСРР був наданий кредит експортної сировини на суму 100 тис. крб²⁴⁵. Імовірно основна частина державного фінансування тоді пішла на підтримку Укрзовнішторгу, тобто державної структури.

Важливим кроком на шляху підвищення зацікавленості кооператорів у налагодженні експортних операцій було рішення Української економічної ради від 28 листопада 1921 р. про те, що експортна продукція відвантажувалася поза чергою²⁴⁶. Утім восени того ж року більшовики ухвалили ряд директив, які обмежували експортні заготівлі споживчої кооперації. Так, 25 листопада 1921 р. УЕР ухвалила рішення про концентрацію експортних товарів у руках Укрзовнішторгу. Вукопспілці було запропоновано передати вказаному наркомату всі наявні у той час у неї сировинні запаси. Отже, складна економічна ситуація й голод, який наростав, посилили конкуренцію між Укрзовнішторгом та ВУКС за сільськогосподарську продукцію²⁴⁷.

Суперечливою і такою, що внесла додаткові обмеження в експортні заготівлі споживчої кооперації, виявилася спільна постанова ВУЦВК та УЕР від 30 листопада 1921 р. «Про державну заготівлю сировини»²⁴⁸, за якою заготівля сільськогосподарської продукції для експорту передусім покладалася на НКЗТ УСРР. Вукопспілка та її місцеві організації в основному мали здійснювати заготівлю сировини для експорту в порядку виконання державних планових завдань. Товарні фонди й базові склади для зберігання експортної сировини, які раніше належали Наркомпроду, упродовж місяця мали перейти до УРНГ та Укрзовнішторгу і лише їх частина – до ВУКС.

²⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 36, арк. 1.

²⁴⁶ Там само, ф. 296, оп. 1, спр. 354, арк. 12.

²⁴⁷ Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 119, арк. 127.

²⁴⁸ СУ України. – 1921. – № 24. – Ст. 722. – С. 844–845.

Під тиском регулюючих органів наприкінці 1921 р. Вукопспілка мала укласти угоду з УНКЗТ щодо закордонної діяльності та збуту експортної продукції. Відтак експортно-збутові операції ВУКС була зобов'язана проводити за угодою з відповідним закордонним представництвом Укрзовнішторгу. У тих країнах, де функціонували представництва Зовнішторгу УСРР або РСФРР, ВУКС не мала права організувати самостійні представництва. Усі сировинні й грошові ресурси УНКЗТ та ВУКС були зобов'язані об'єднувати, хоча ВУКС і надавалося право у складі цих об'єднаних представництв мати свої самостійні штати й бухгалтерію²⁴⁹.

Прагнення більшовиків завдяки активізації експортної діяльності споживчої кооперації отримати необхідні промислові товари та валютні надходження для країни зафіксовані в резолюції «Про кооперацію», ухваленій шостою конференцією КП(б)У в грудні 1921 р. У ній, зокрема, підкреслювалося, що «кооперація повинна вилучити із села всі ресурси, розбудити всі можливості щодо заготівлі експортної сировини і промисловини»²⁵⁰. Однак, як і в попередні місяці, ВУКС мала проводити свою експортну діяльність за узгодженням з Укрзовнішторгом.

Експортно-збутова діяльність вітчизняної споживчої кооперації у другій половині 1921 р. виявилася більш продуманою. Уповноваженим від Вукопспілки щодо проведення торговельних операцій за кордоном був відраджений член правління Д. І. Кудря. Він же очолив головне закордонне представництво ВУКС у Празі. З приводу перших кроків діяльності представництва ВУКС у Празі у вересні 1921 р. повідомляла газета «Вісті ВУЦВК»: «Представництво ВУКС за кордоном розпочало роботу. Воно має своєю метою налагодити товарообмін української кооперації з різними країнами; проводити за кордоном різні закупівельні операції за готівку; встановити безпосередні ділові зв'язки між Вукопспілкою і закордонною кооперацією»²⁵¹. Наприкінці грудня 1921 р. результати налагодження експортно-

²⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 36, арк. 44.

²⁵⁰ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі – Компартия Украины в резолюциях...): В 2-х томах. – Т. 1. – 1918–1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – С. 199–200.

²⁵¹ Кооперация. Работа Вукопспилки за границей // Коммунист. – 1922. – 13 января.

збутової діяльності були предметом обговорення на засіданні правління ВУКС. Тоді зі звітною доповіддю та пропозиціями щодо розроблення майбутнього плану експортної діяльності споживчої кооперації виступив помічник головного представника ВУКС у Празі Штефан. Він наголосив на тому, що діяльність закордонного представництва ВУКС проходила у тісному контакті й під контролем представників Укрзовнішторгу, що підтверджувало обмеженість самостійних дій кооператорів²⁵².

До продукції, яка вивозилася кооператорами в перші місяці непу, упродовж другої половини 1921 р. долучилися пух, перо, фанера, мінеральні добрива, вапно, кислоти, вощина, щетина, шкіри рогатої худоби, вовна, висівки, насіння буряків, кістки, цибуля, кінський волос, роги, копита, кишки, хутро, сушені овочі та фрукти. Для рекламування української продукції й розширення експортних замовлень ВУКС направила на кооперативні виставки до Праги, Лейпцига та Лондона вироби кустарної промисловості з дерева, кераміку, вишивки майстрів Полтавщини, Київщини, Волині, Поділля²⁵³. У результаті завдяки реалізованій за кордоном продукції ВУКС змогла восени 1921 р. закупити медикаменти, сільгосппрепарат та одяг²⁵⁴.

Керівництво ВУКС з метою активізації експортних заготівель намагалося зацікавити кооперативні організації на місцях. Наприклад, 26 жовтня 1921 р. правління Вукопспілки відрядило до Праги трьох кооператорів (по одному представникові від ВУКС, Київської й Чернігівської губспоживспілок) для реалізації 12 тис. пудів конопляного прядива і 20 тис. пудів паркету з метою закупівлі устаткування для млинів²⁵⁵. Ще до цього у вересні кооператори завдяки вдалому експорту сировини змогли закупити в Чехословаччині 200 селянських борон²⁵⁶. Архівні документи засвідчують, що, збуваючи за кордоном дефіцитну сировину, більшовицьке керівництво Вукопспілки не забувало й

²⁵² Тов. Кудря за кордоном // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 16 вересня.

²⁵³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 85, арк. 12.

²⁵⁴ Н. Внешняя торговля Украины в 1921 г. Внешняя торговля Украины в 1921 г. (по данным Укрвнешторга) N. // Внешняя торговля. Еженедельник Наркомвнешторга (Москва). – 1922. – № 1. – 26 мая. – С. 10.

²⁵⁵ Відрядження комісії ВУКС до Чехословаччини // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 26 жовтня.

²⁵⁶ Крамоміна з закордоном // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 20 вересня.

про власні інтереси. Наприклад, реалізувавши у Празі вагон шкіри, яка на той час була гостродефіцитним товаром, керівництво ВУКС закупило три вантажівки для потреб кооперативних організацій і дві легкові автомашини для членів правління²⁵⁷.

Оскільки вивозити продовольство у період наростання голоду кооператори не могли, впродовж другої половини 1921 р. вони відшукували таку сировину, яка користувалася б найбільшим попитом за кордоном, але водночас не зменшувала продовольчі запаси УСРР. Так, Одеська губспоживспілка активно заготовляла для подальшого експорту заячі шкурки, смушки (овчина), пух, перо, кишки, дурман, шерсть, щетину, кінський волос тощо²⁵⁸. Кооператори Полтавщини заготовляли смушки на експорт в обмін на вироблену шкіру та сіль. У жовтні 1921 р. Полтавська губспоживспілка уклала угоду з губернським відділом губзовнішторгу на заготівлю 10 тис. штук цієї сировини. Оскільки губспоживспілкою від Укрзовнішторгу було одержано за тогочасним курсом 140 млн крб замість передбачених угодою 340 млн крб, кооператори заготовили смушок утричі менше від запланованої кількості²⁵⁹. Подільська губспілка на замовлення Подільського відділення УНКЗТ активно заготовляла на експорт кустарні вироби²⁶⁰. Загалом восени 1921 р. споживчі товариства і їх спілки суттєво збільшили обсяги заготівлі лікарських рослин на експорт, а саме: бузинового цвіту, ефірного кореню, горищвіту, валеріани, деревію, шавлії, споришу, водяного перцю²⁶¹.

Узагальнивши досвід експортно-заготівельної діяльності споживчої кооперації УСРР у перший рік непу можна свідчити, що вона в міру своїх фінансових можливостей та з огляду на продовольчу ситуацію поступово відновлювала експортні заготівлі, в яких переважали промислова технічна сировина та лікарські рослини, що підтверджують дані табл. 2.2.1.

²⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 328, арк. 27.

²⁵⁸ Отчет Одесской районной конторы Наркомвнешторга. 1920-V-1922. – Одесса : Б.и., 1922. – С. 59.

²⁵⁹ Аліман М. В. Споживча кооперація Полтащини у 20-ті роки ХХ століття : текст лекції / М. В. Аліман. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – С. 29.

²⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 2., оп. 2, спр. 86, арк. 71.

²⁶¹ Андреев В. Н. Итоги заготовки кооперацией лекарственных растений / В. Н. Андреев // Кооперативный бюлетень Вукоопспилки. – 1921. – 16 ноября.

Таблиця 2.2.1 – Дані про номенклатуру та обсяги експорту сільськогосподарської продукції Вукопспілкою у 1921 р.²⁶²

Назва сільгосппродукції	Одиниці виміру (у пудах)
Конопля	45 тис.
Волос кінський	1 тис.
Щетина	1 тис.
Хміль	3 тис.
Іспанська шерсть (смушки)	1 тис.
Кишки	1 вагон
Пух та перо	4 тис.
Шерсть коров'яча	1 тис.
Тютюн	1 тис.
Лікарські трави	1 тис.

Наведені в табл. 2.2.1 дані про експорт сільськогосподарської продукції Вукопспілкою впродовж першого року непу, на нашу думку, є неповними, оскільки детальний облік обсягів експортних заготівель місцевими товариствами тоді не проводився. До того ж повних даних про здійснені операції щодо збуту за кордоном сільськогосподарської продукції ВУКС до державних статистичних і регулюючих органів спочатку не подавала, оскільки кооператори у ряді випадків вивозили ті товари та промислову сировину, які експортувати держава категорично забороняла, зокрема шкіру.

Попри триваючу складну економічну ситуацію в республіці споживча кооперація від початку 1922 р. продовжувала здійснювати заготівлі експортної сировини. Поступове розгортання обсягів експортно-збутової діяльності ВУКС спонукали її до створення в січні 1922 р. спеціального відділу експорту й імпорту²⁶³. Намагаючись посилити позиції на закордонних ринках, у січні 1922 р. правління ВУКС ініціювало переговори з УНКЗТ про надання споживчій кооперації більших прав щодо заготівлі та збуту експортної продукції. Віднині Вукопспілка

²⁶² Потребительская кооперация на Украине за пять лет. 1918–1922. – Харьков : Издание Вукопспилки, 1923. – С. 180.

²⁶³ ЦДАВО України, ф. 296. оп. 1, спр. 1083, арк. 9.

стала контрагентом держави щодо збуту експортної продукції, а також могла певною мірою проводити самостійні заготівлі на власні кошти. Проте цю роботу, як і раніше, вона була зобов'язана узгоджувати з Укрзовнішторгом, який більшовики вважали основним регулюючим зовнішню торгівлю органом²⁶⁴.

З осені 1922 р. місцеперебуванням головного представництва ВУКС став Берлін, а його відділення діяли у Відні, Варшаві й Лондоні, тобто там, де були створені торгпредства УНКЗТ²⁶⁵. Тоді ж було відкрито представництво Вукопспілки у Константинополі. На початку 1922 р. ВУКС організувала прикордонні контори в Шепетівці, Волочиську та Одесі²⁶⁶. Потреба у промислових товарах спонукала й робітничі кооперативи активізувати експортні заготівлі. Питання про необхідність розширення зовнішньої діяльності Уцербкоопу було предметом обговорення на засіданні його президії 12 січня 1922 р. Відтак визнали за потрібне організувати в Одесі представництво Уцербкоопу для налагодження його експортно-збутової роботи²⁶⁷.

Хоча споживча кооперація в перші місяці непу довела свою спроможність до організації експортних заготівель, упродовж 1922 р. ще більше посилювалося регулювання з боку контролюючих та плануючих інстанцій, які прагнули тримати цей напрям її діяльності у чітко визначених рамках. Так, 17 березня 1922 р. УЕР ухвалила постанову «Про експортно-імпорتنу діяльність Вукопспілки»²⁶⁸. Кооперативні організації всіх видів мали організувати свою зовнішню торгівлю на договірних засадах з ВУКС. Вукопспілці дозволялося проводити на всій території України за власні кошти самостійну заготівлю експортної сировини. Водночас УНКЗТ отримав право використовувати організаційні можливості споживчої кооперації для заготівлі експортної продукції. При цьому ВУКС могла експортувати лише ту продукцію, яка входила в затверджену Укрзовнішторгом номенклатуру.

²⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1291, арк. 3.

²⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 1248, арк. 85.

²⁶⁶ Д. Зовнішня торгівля кооперації / Д. // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1922. – 13 марта.

²⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 218, оп. 1, спр. 13, арк. 5.

²⁶⁸ ЗУ України. – 1922. – №13. – Ст. 219. – С. 214–215.

З метою досягнення «взаємного торговельного зв'язку» більшовики зробили спробу об'єднати експортний потенціал різних видів кооперації для узгодженості на закордонних ринках, концентрації коштів і сил, усунення конкуренції та паралелізму в роботі. Зокрема, про такі об'єднані товариства з експорту та імпорту, основою яких мала бути споживча кооперація, ішлося на дванадцятій Всеросійській конференції РКП(б) у серпні 1922 р.²⁶⁹.

Керуючись вищезазначеною вказівкою, УЕР для запобігання конкуренції між кооперативними центрами та УНКЗТ, а також з метою посилення регулювання експортно-імпоротної діяльності заготівельних організацій 22 вересня 1922 р. ухвалила постанову «Про експортну та імпорتنу роботу української кооперації»²⁷⁰. Відтак зовнішня торгівля кооперативних організацій усіх видів мала здійснюватися шляхом об'єднання представництв української кооперації за кордоном. Так було створене «Об'єднане представництво кооперації УСРР». Проте, як і раніше, це представництво було зобов'язане діяти узгоджено під контролем НКЗТ УСРР. Експортно-імпортні операції це товариство могло здійснювати як через апарат УНКЗТ, так і безпосередньо через Міжнародне кооперативне товариство оптових закупівель і через приватні фірми.

Невдовзі, 21 листопада 1922 р., з приводу проведення реалізації експортної продукції Раднарком УСРР видав спеціальну директиву «Інструкція про порядок укладання торговельних угод за кордоном», яка стосувалася й вітчизняної споживчої кооперації²⁷¹. У ній зазначалося, що місцеві господарські організації, які прагнули здійснювати закордонні операції, мали повідомляти про їх характер, час проведення і зміст представництву УНКЗТ у цій країні. Тим самим Укрзовнішторг ще більше посилив контроль за експортною діяльністю Вукопспілки.

Характерно, що існували певні відмінності між партійним керівництвом республіки та РНК УСРР щодо експортної

²⁶⁹ КПСС в резолюциях... – Т. 2. – 1917 – 1922. – С. 586–587.

²⁷⁰ ЗУ України. Додатковий збірник за 1922 р. Відділ перший. – 1923. – № 1. – С. 10–11.

²⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1028, арк. 146.

діяльності споживчої кооперації. Цей факт підтверджує лист ЦК КП(б)У від 26 листопада 1922 р. на ім'я голови правління ВУКС В. П. Затонського, у якому зазначалося, що «для торгівлі із закордоном ВУКС нам цінна, оскільки має великий апарат, пов'язаний із населенням, кредитоспроможна, має можливість безпосередньо у виробника отримувати сировину». ЦК КП(б)У не приховував того факту, що експортна діяльність ВУКС обмежувалася УНКЗТ, який заважав їй проводити переговори з торговельними організаціями на Заході. Основне завдання споживчої кооперації, зазначалось у листі, має полягати в тому, щоб вона успішно реалізувала вивезену продукцію і за виручені кошти забезпечила селян сільськогосподарським реманентом. Зокрема, мовилося: «Якщо ВУКС займеться привозом товарів для задоволення потреб селянського господарства і дрібного кустарного і ремісничого виробництва, звільнений від цієї роботи Зовнішторг зможе зайнятися забезпеченням крупної промисловості, віддаючи цій роботі більше уваги і сил, ніж він віддавав до цього часу». Отже, на думку вищого партійного органу, потрібно було надати Вукопспілці право здійснювати експортно-імпорتنі операції без опіки НКЗТ²⁷². Хоча вказана позиція ЦК КП(б)У відповідала інтересам ВУКС, проте й надалі контроль за її експортною діяльністю з боку Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР тривав, а це значить, що у цілому більшовики були зацікавлені у збереженні монопольного права держави на зовнішню торгівлю.

Регулюючі державні органи продовжували визначати номенклатуру експортних товарів. У перший рік непу це здійснював Укрзовнішторг, а надалі – Вища рада народного господарства УСРР. Так, 22 травня 1922 р. ВРНГ затвердила 34 найменування номенклатури експортної сировини, до якої ввійшли: ліс, конопляне прядиво, щетина, шкіра, смушки, пух, перо, лікарські трави, шпанська мушка (комахи, котрі мають лікувальні властивості), спирт, вершкове масло, вино, ефірне масло, хутро, льон, кінський волос, роги, копита, ганчір'я, кустарні вироби, насіння трави, тютюн, кістки, стара гума, сушена тваринна кров, ковдри,

²⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1028, арк. 187–188.

каолін (біла глина), відходи від переробки тваринництва, метал, аміак, яйця, птиця, сіль, сода²⁷³. Відтак споживча кооперація не мала права виходити за межі визначеної державою експортної номенклатури. По-перше, це була спроба тодішньої влади директивним шляхом мінімізувати конкуренцію між заготівельниками, по-друге, більшовики прагнули показати світові єдину зовнішньоторговельну позицію країни, по-третє, обмеження експортної номенклатури мало запобігти ослабленню українського внутрішнього ринку.

Не підлягає сумніву, що посуха перших років непу паралізувала хлібоекспорт радянської Росії, у тому числі УСРР. Журнал «Союз потребителей» на початку 1922 р. зазначав: «...нам доводиться констатувати той факт, що поки ми воювали з ворогами зовнішніми та внутрішніми, наше місце на світовому хлібному ринку досить міцно зайняли заокеанські країни, які у надлишку виробляли зерно». У цьому випадку йшлося про країни – експортери хліба до Європи – США, Аргентину та Канаду²⁷⁴.

На нашу думку, донині залишається нез'ясованим питання, чи здійснювала Вукопспілка, згідно з державними завданнями, експорт хліба у 1922 р. Доцільно зазначити, що влітку 1922 р. Наркомзовнішторг РСФРР неодноразово перед вищими урядовими інстанціями порушував питання про початок експорту хліба як експеримент – у розмірі 30 млн пудів у межах усієї країни. Проте ця пропозиція була відхилена Раднаркомом РСФРР, оскільки ще були відчутні наслідки голоду. Відтак точні дані про наявність товарних запасів хліба регулюючими органами тоді ще не були встановлені. За даними наркома торгівлі РСФРР Л. Б. Красіна, в грудні 1922 р., коли вдалося з'ясувати вільні запаси хліба, все ж таки розпочали його експорт і, як результат, вивезли 40 млн пудів збіжжя²⁷⁵. Однак підтвердити архівними документами причетність української споживчої коопе-

²⁷³ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 4, спр. 1198, арк. 90.

²⁷⁴ Огановский Н. Сельскохозяйственные ресурсы России и внешний рынок / Н. Огановский // Союз потребителей. – 1922. – № 1–2. – С. 7.

²⁷⁵ Красин Л. Б. Вопрос об экспорте хлеба за границу. Материалы для докладов / Л. Б. Красин. – М. : Московский комитет РКП(б), 5-я типография «Мосполитграф», 1923. – С. 3.

рації до перших партій радянського хлібоекспорту наприкінці 1922 р. не вдалося. Хоча подібний факт дійсно міг мати місце.

Особливістю експортної діяльності споживчої кооперації у 1922 р. було те, що посилювався державний контроль за якістю заготівель експортної сировини. Виконуючи розпорядження контролюючих органів щодо якості експортної продукції, а також усвідомлюючи необхідність створення високого іміджу вітчизняних товарів в умовах конкуренції на світовому ринку президія правління Вукопспілки 16 березня 1922 р. ухвалила: «З огляду на те, що експортна сировина вимагає коштів для приведення її в задовільний стан, терміново відпустити на цю справу до 1 млн крб»²⁷⁶.

Упродовж 1922 р. вітчизняні кооператори продовжували розширяти географію збуту продукції. Це підтверджується такими фактами. 4 жовтня 1922 р. на засіданні правління ВУКС ухвалили рішення про відрядження до Англії її представників з метою організації експорту великої партії продукції. Хоча й у цьому випадку у ВУКС були перепони на шляху до завоювання англійському ринку, адже їй довелося повідомити про приїзд українських кооператорів та про плани збуту вітчизняної продукції російське торговельне представництво в Лондоні, що, у свою чергу, свідчило про конкуренцію на європейських ринках між заготівельними структурами РСФРР та УСРР²⁷⁷.

Цікавою видається ініціатива Харківського ЄСТ, яке 31 жовтня 1922 р. вирішило організувати представництво в Константинополі. Терміново ним було підготовлено клопотання щодо створення спільного з Вукопспілкою закордонного представництва на константинопольському ринку. Правління ВУКС погодилось із такою пропозицією, і в результаті об'єднаному представництву була доручена реалізація експортної сировини, заготовленої Харківським ЄСТ за власні кошти. Відтак Харківське ЄСТ виділило 75 млрд крб (за тодішнім курсом) з метою заготівлі впродовж листопада 1922 р. експортної продукції та її

²⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1974, арк. 74.

²⁷⁷ Там само, спр. 1074, арк. 16.

реалізації у Константинополі. За виручені кошти планувалося закупити для харківських робітників – членів ЄСТ – предмети широкого споживання, на які тоді існував великий попит²⁷⁸.

У ряді випадків регулюючі органи виступали з ініціативою щодо активізації заготівель споживчою кооперацією певних видів товарів на експорт. Зокрема, у квітні 1922 р. ВРНГ УСРР акцентувала увагу споживчих товариств і їх спілок на важливості розширення заготівлі та експорту виробів промислової кооперації, тому що в останньої не було тоді своїх торговельних представництв за кордоном²⁷⁹.

Без сумніву, активні експортні заготівлі були спроможні проводити потужні споживспілки. Серед таких значне місце займала Вукопспілка з її конторами та філіями в межах усієї України. Наприклад, лише протягом квітня – липня 1922 р. Київська контора ВУКС змогла заготувати на експорт 600 пудів щетини, 2 тис. пудів кінського волосу, хвостів і грив, до 25 тис. штук пушини – зайців, лисиць та хорьків²⁸⁰. Про розширення експортних заготівель ВУКС свідчить і те, що протягом 1922 р. активно діяв її експортно-імпортний відділ, а з 1923 р. – відділ зовнішньої торгівлі. Він постійно підтримував зв'язки з місцевими кооперативними організаціями на предмет експортних заготівель. Зокрема, 5 лютого 1922 р. до Кременчуцької губспілки надійшло замовлення від експортно-імпортного відділу ВУКС на термінову заготівлю 76 пудів кінського волосу, 750 пудів щетини, 0,3 тис. пудів вовни і щетини, 500 пудів шкірсировини, 460 штук овчин шпанських, 100 штук овчин простих, 1 тис. 140 штук смушок, 4 вагонів шмаття простого, 700 пудів шмаття суконного, 2 тис. 600 штук заячих шкур²⁸¹. У свою чергу, активізувалася експортно-збутова діяльність місцевих споживспілок. Це підтверджує такий факт: Кременчуцька губспоживспілка у березня 1922 р. просила дозволу керівництва ВУКС виїхати до Батума (Грузія) з метою обміну на так звані коло-

²⁷⁸ Связь ХПО с внешним рынком // Жизнь рабочего. – 1922. – 10 ноября.

²⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 3, спр. 150, арк. 113.

²⁸⁰ Там само, ф. 296, оп., 1, спр. 1328, арк. 7.

²⁸¹ Там само, арк. 57.

ніальні товари (рис та спеції) неходового товару, який накопився на її складах²⁸². Однак повної свободи дій зі збуту місцеві споживспілки тоді ще не мали, що пояснюється як економічними труднощами, так і державним контролем.

Тенденція до відродження сільського господарства, що окреслилася в середині 1922 р., вимагала змін в експортній політиці країни та залучення до зовнішньої торгівлі основних галузей сільськогосподарського виробництва. Відповідно до нових директив держави вибудовувала свою експортну діяльність споживча кооперація УСРР. Так, згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про вільну скупку, продаж та вичинку хутра» від 16 червня 1922 р. Вукопспілка та її місцеві організації одержали право проводити заготівлі всіх видів хутра, а також право реалізувати заготовлену експортну сировину за кордоном²⁸³. Однак цей напрям експортних заготівель споживчої кооперації також мав узгоджуватися з Укрзовнішторгом та проходити під його загальним контролем.

На ряд видів сільськогосподарської продукції держава ввела заборону на вивіз з огляду на загрозу перебоїв з постачанням сировини для промислових підприємств. Зокрема, 23 червня 1922 р. з'явилася постанова УЕР «Про заготівлю УНКЗТ, кооперацією та іншими органами шкірсировини», яка категорично заборонила всім державним закладам, кооперативним організаціям, а також приватним особам експортувати вказану продукцію. Керівники споживчої кооперації, котрі не дотримувалися виконання постанови, підлягали судовій відповідальності²⁸⁴. Хоча офіційно заготівля шкірсировини на експорт була заборонена, проте у ряді випадків кооператори з метою закупівлі за кордоном дефіцитних товарів усе ж таки вдавалися до її вивозу за межі республіки. Так, 29 квітня 1922 р. з метою активізації заготівель Миколаївської губспоживспілки та прискорення вивозу нею пуху і пера правління ВУКС асигнувало їй 500 млн крб (за тодішній курсом)²⁸⁵. У результаті додаткового фінансування

²⁸² ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1328. арк. 47.

²⁸³ ЗУ України. – 1922. – № 27. – С. 454.

²⁸⁴ ЗУ України. – 1922. – № 28. – Ст. 434. – С. 461.

²⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1074. арк. 62.

миколаївські кооператори оперативно провели заготівлю і направили за кордон 18 вагонів експортної сировини, серед якої були не лише партії пуху і пера, але й дефіцитна тоді на внутрішньому ринку шкірсировина²⁸⁶.

Разом з тим керівництво ВУКС усіляко відстежувало рух експортних товарів на місцях і надавало підтримку місцевим кооперативним організаціям щодо вивозу за кордон сільгоспсировини. Зокрема, 1 листопада 1922 р. Одеська філія ВУКС повідомила експортно-імпорتنний відділ ВУКС про наявність експортних товарів і можливість їх збуту за кордоном протягом місяця за умови фінансової підтримки центральної спілки. Партія експортної продукції складалась з таких видів сировини: 420 пудів кінського волосу, 744 пудів митого коров'яку, 14 тис. пудів кісток, 6 тис. метрів кишок²⁸⁷. Разом з тим через Одеську філію Вукопспілка вивозила великі партії сільгоспсировини. Наприклад, 23 грудня 1922 р. ВУКС перекинула в Одесу 20 тис. пудів жмихів з метою відправки їх за кордон через місцевий порт²⁸⁸.

Восени 1922 р. окремі кооперативні організації, враховуючи поліпшення продовольчого стану в республіці, розпочали експорт яєць. Так, на Полтавщині споживчі кооперативи впродовж вересня – листопада 1922 р. заготовили 10 вагонів яєць для подальшої їх реалізації в Польщі²⁸⁹. Однак з огляду на продовольчі труднощі та відсутність необхідних організаційно-технічних умов транспортування заготівля яєць тоді ще не набула великих обсягів і не стала однією з основних статей експорту України.

Упродовж 1922 р. значно збільшилися обсяги заготівлі та експорту кооператорами лікарських рослин. Великий попит на спориш, плющ, липовий і бузиновий цвіт існував на англійському та німецькому ринках. Відтак ВУКС намагалася залучати до цієї роботи максимальну кількість споживчих товариств. Проте,

²⁸⁶ Отчет Одесской районной конторы Наркомвнешторга. 1920- V- 1922. – Одесса : Б.и., 1922. – С. 59.

²⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 296, оп.1, спр. 1337, арк. 4.

²⁸⁸ Там само, арк. 3.

²⁸⁹ Держархів Полтавської обл., ф. Р-363, оп. 1, спр. 327, арк. 31.

як і в перший рік непу, найбільш активними в роботі щодо заготівель лікарських трав були споживчі кооперативи Кременчуцької та Лубенської райспоживспілок²⁹⁰.

Споживчій кооперації з огляду на брак коштів у ряді випадків доводилося виконувати експортні заготівлі спільно з органами УНКЗТ. Наприклад, у лютому 1922 р. Подільська губспоживспілка уклала угоду з Подільським відділом Укрзовнішторгу на заготівлю та збут у Польщі експортної сировини на паритетних началах. Для цієї роботи подільські кооператори отримали від свого партнера аванс в 16 млн польських марок. Співпраця виявилася доцільною, оскільки Подільська губспоживспілка через УНКЗТ змогла закупити за виручені від експорту кошти для своїх членів 2 вагони каустичної соди, вагон віконного скла, вагон парафіну, 12 тис. штук кіс, 14 тис. серпів, 3 тис. метрів мануфактури, канцелярські прилади тощо²⁹¹.

Маємо визнати, що збут за кордоном сільгоспсировини завдяки співпраці із Зовнішторгом УСРР давав можливість українським кооператорам робити відповідні закупівлі імпорتنих товарів, на які очікували члени споживчих товариств. Це підтверджують архівні дані, зокрема нижче наведений документ за підписом завідувача експортно-імпортного відділу ВУКС.

Уповноваженому ВУКС при Зовнішторзі в Гамбурзі від 21 червня 1922 р.²⁹²

На пароплаві «Берит» ми відвантажили до Гамбурга на Ваше ім'я яловичих кишок сухих: черевок 510 тис. метрів і пекали 10 тис. 400 штук; мокросушних: черевок яловичих 70 тис. 650 метрів, кругів яловичих 22 тис. 160 метрів, синюх яловичих 5 тис. 990 штук; черевок баранячих 4 тис. 100 пудів по 25 метрів (102 тис. 500 метрів), синюх баранячих 10 тис. 875 штук. Цю партію ми надіслали Вам у вигляді зразка і застрахували її в малу суму 50 ф. стерлінгів. Після прибуття просимо товар продати якомога краще. До війни черевки цінувались в 2 коп. за

²⁹⁰ Экспорт лекарственных растений // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1922. – 29 июля.

²⁹¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 435, арк. 7.

²⁹² Там само, ф. 296, оп. 1, спр. 1337, арк. 20.

метр (нині, як ми чуємо, ціна там 4–5 марок за метр, пекали 3 коп., круги 6 коп., синюхи 25–30 коп., баран. черевки 8–10 коп. за метр.

За виручені кошти просимо придбати для нас дубильний екстракт марки «Корона» і небагато бертолетової солі, які відправте сюди на адресу Зовнішторгу для нас. Якщо реалізація буде вдалою, ми відправимо ще. Є у нас також коров'як (коров'яча шерсть) мита (близько 10 тонн) і немита (близько 90 тонн). Англія котирує митий коров'як по 3,5 пенси за фунт. Не відмовте тримати нас в курсі взагалі Вашого ринка і зокрема відносно можливих або ж інших угод між нами.

Є. Дабкін, зав. експортно-імпортного відділу.

Вищенаведений документ засвідчує активні експортно-збутові операції ВУКС у Німеччині через своїх представників при Зовнішторзі УСРР. Наводимо й такий приклад. 1 грудня 1922 р. уповноважений ВУКС при Зовнішторзі УСРР у Константинополі отримав телеграму від експортно-імпортного відділу ВУКС, у якій йшлося про те, що терміново потрібно отримати ліцензію Зовнішторгу на вивіз до УСРР партії дефіцитних товарів, а саме: 1 пуду перцю, 2 тис. пудів мила, 200 пудів чаю, 2 тис. пудів дубильного екстракту, 500 пудів кави, 3 тис. пудів рису, 500 пудів маслин, 50 пудів винокаменної кислоти, 50 пудів лимонної кислоти, 2 тис. кг какао, 2 тис. кг шоколаду, 5 тис. пудів шевро²⁹³. Перелік імпортних товарів переконує у їх широкому асортименті і відповідно швидко зростаючих темпах кооперативного експорту в перші роки непу.

Як засвідчують архівні документи, надалі співпраця ВУКС і Зовнішторгу УСРР продовжувалась, оскільки останній був зацікавлений у залученні широкої мережі споживчих товариств до оперативних експортних заготівель. Так, у квітні 1924 р. ВУКС уклала угоду із Зовнішторгом УСРР, у якій йшлося про експортні заготівлі на комісійних засадах. При цьому Зовнішторг мав виплатити Вукопспілці, а та у свою чергу місцевим кооперативним організаціям, комісійну винагороду у таких розмірах:

²⁹³ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1337, арк. 6.

щодо заготівлі шкіри, пуху та пера, щетини – 15 %; щодо заготівлі кінського волосу – 12 %; щодо заготівлі шерсті, щетини і хутра – 10 %²⁹⁴. Тим самим експортні заготівлі на комісійних засадах були доцільними для обох заготівельних структур.

Загалом протягом 1922 р. в експорті споживчої кооперації УСРР переважала сільськогосподарська сировина, що підтверджують дані табл. 2.2.2. По-перше, це пояснювалось обмеженістю продуктів харчування та промисловими товарами, які можна було б експортувати, по-друге, вказані у таблиці види сировини користувалися попитом на європейських ринках, по-третє, заготівля більшості з перелічених видів сільськогосподарської продукції не потребувала великих фінансових та організаційних затрат.

Таблиця 2.2.2 – Дані про номенклатуру та обсяги заготівлі експортної сировини Вукопспілкою впродовж 1922 р.²⁹⁵

Назва продукту	Одиниці виміру
Шкірсировина	10 тис. 526 пуд.
Смушки	322 пуд.
Перо	1 тис. 499 пудів 28 фунт.
Кінський волос	67 пуд. 11 фунт.
Кишки	705 тис. 310 м
Синюги (яловичі кишки)	28 140 шт.

На нашу думку, до цієї таблиці ввійшли дані лише про більш масштабні експортні заготівлі ВУКС і, навпаки, дані про заготівлі та збут невеликих партій експортної продукції не були враховані. Не виключаємо, що це було зроблено не випадково, адже кооператори, як свідчать архівні матеріали, у 1922 р. вивозили й ті види сільгосппродукції, на експорт яких була заборона держави, у тому числі риба, риб'ячий клей, шкіра.

²⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 540, арк. 167.

²⁹⁵ Потребительская кооперация на Украине за пять лет. 1928–1922. – Харьков : Издание Вукопспилки, 1923. – С. 180.

Таким чином, у перші роки непу споживча кооперація, як і інші заготівельні державні й кооперативні структури, почала активно відроджувати до ряду європейських та східних країн експортно-імпортні операції й тим самим стимулювати відродження українського села. У цьому переконують дані табл. 2.2.3, які свідчать про експорт з УСРР найбільш затребуваних видів сільгосппродукції.

Таблиця 2.2.3 – Дані про експорт з УСРР найбільш затребуваних видів сільгоспсировини протягом 1922–1923 рр. (%)²⁹⁶

Назва продукції	До Німеччини	До Великобританії	До Італії	До Франції	До Польщі	До Туреччини	До інших країн
Яйця	100	–	–	–	–	–	–
Ліс	21,9	12,6	–	18,8	19,6	27,1	–
Пенька	33,8	–	15,9	–	19,8	30,5	–
Щетина	98,8	–	–	–	1,2	–	–
Кінський волос	74,4	12,2	–	–	2,2	11,2	–
Кишки	71,2	–	–	–	–	–	28,8
Пух-перо	92,6	–	–	–	7,4	–	–

Отже, найважливішими ринками збуту сільгосппродукції з Радянської України на початку 1920-х рр. були Німеччина, Великобританія, Польща, Туреччина, Франція, Італія. На підставі таблиці 2.2.3 можна свідчити, що головним замовником української продукції тоді була Німеччина (щетина, кінський волос, кишки, пух-перо). Як свідчать дані вказаної таблиці, у перші роки непу пенька, щетина, кінський волос, кишки, пух-перо були основними статтями номенклатури українського експорту. Протягом 1923–1924 рр. українські кооператори активізували експорт яєць, частка якого у той час склала 25 % загально-союзного вивозу²⁹⁷. Прикметно, що у 1922–1923 рр. усі експортовані з України яйця були реалізовані саме на німецькому ринку.

²⁹⁶ Внешняя торговля Украины (1921–1924 гг.). Под. ред. А. О. Золотарева. – Х. : Типография ПУУВО имени Фрунзе, 1925. – С. 52.

²⁹⁷ Внешняя торговля Украины (1921–1924 гг.). Под. ред. А. О. Золотарева. – Х. : Типография ПУУВО имени Фрунзе, 1925. – С. 52.

Динаміка експорту окремих видів сільгосппродукції з України та зростання її частки у загальносоюзному експорті зафіксована у табл. 2.2.4.

Таблиця 2.2.4 – Дані про питому вагу УСРР в експорті СРСР за період з 1921 по 1924 рр.²⁹⁸

Назва сільгосппродукції	1921–1922 рр.	1922–1923 рр.	1923–1924 рр.
Пенька	13,5	49,0	60,0
Тютюн	32,5	0,8	1,3
Щетина	11,5	7,0	14,0
Кінський волос	10,4	9,7	15,4
Шкіра	33,0	27,0	–
Перо-пух	64,0	31,0	30,0
Яйця	–	5,7	25,0

Таким чином, питома вага УСРР щодо експорту такої продукції, як пенька, щетина, кінський волос, яйця у загальносоюзному експорті за три роки (1921–1924) помітно зросла. Водночас за деякими видами питома вага українського експорту зменшилася, зокрема по тютюну, перу. А експортна заготівля шкіри тривала до 1923 р, що пояснюється активним відродженням шкіряної промисловості в СРСР і її потребою в сировині.

Зі звітних матеріалів ВУКС за 1922–1923 рр. можемо відтворити картину з приводу того, що переважно споживча кооперація вивозила за кордом і що закупляла. Так, протягом указаного періоду Вукопспілка збула через свої представництва у Берліні та Лондоні сільгосппродукції на суму 690 тис. 76 крб. Водночас було закуплено імпортних товарів на суму 341 тис. 557 крб. Серед експортної продукції переважали: шкіри, пух-перо, кишки, клепки, овчина, смушки, кінський волос, яйця, кукурудза. Щодо закуплених споживчою кооперацією імпортних товарів картина була така: коси, так звані колоніальні товари (спеції, кава, какао), оселедці, господарські товари, інструменти, дубильні матеріали, сировина і машини для власних промислових підприємств²⁹⁹.

²⁹⁸ Внешняя торговля Украины (1921–1924 гг.). Под. ред. А. О. Золотарева. – Х. : Типография ПУУВО имени Фрунзе, 1925. – С. 53.

²⁹⁹ Отчет о деятельности Всеукраинского Кооперативного Союза «Вукопспилка» за 1923 год. – Х. : Изд-во Книгоспилка, 1925. – С.32.

Загалом у процесі відродження експортних операцій вітчизняної споживчої кооперації в перші роки непу виявилось ряд проблем: по-перше, конкуренція у заготівельній галузі між кооперативними і державними структурами, а також між споживчою кооперацією в особі Вукопспілки та сільськогосподарською кооперацією в особі «Сільського господаря»; по-друге, слабка обізнаність кооператорів із кон'юнктурою європейських ринків; по-третє, відсутність відповідного стандарту експортної продукції, що призвело до реалізації вітчизняної сировини за нижчими від ринкових цінами. Дослідник міжнародного кооперативного руху М. А. Журба вказує і на низьку якість експортної продукції. Відтак, на його думку, експортні операції кооперативних організацій УСРР не змогли в 1920-ті рр. досягти того високого рівня, який мали інші країни, тобто при великих обсягах вивозу сільгосппродукції з України не змогли отримувати від цього максимальні доходи³⁰⁰.

Висновки до розділу

Без сумніву, створення об'єднаних кооперативних представництв за кордоном на початку 1920-х рр. пояснюється економією коштів, водночас це дозволяло державним регулюючим зовнішню торгівлю відомствам посилювати контроль за експортно-імпортними операціями кооператорів. У цілому, створення постійно діючих закордонних представництв Вукопспілки сприяло зростанню обсягів її експорту та імпорту, розширенню контактів із західноєвропейськими партнерами.

Отже, вся експортно-імпортна діяльність Вукопспілки з 1923 р. почала спрямовуватися через Берлінське (Укркооп) та Лондонське (Коопукр) представництва, які були організовані як спеціальні товариства за німецькими й англійськими законами. У 1923 р. Берлінська контора ВУКС зробила оборот у сумі 1 млн 81 тис. 33 крб золотом, із яких на експорт припадає 690 тис.

³⁰⁰ Журба М. А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках / М. А. Журба [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – С. 3. – Режим доступу : <http://www.nduv.gov.ua>.

76 крб і на імпорт – 341 тис. 557 крб. У 1923 р. значна частка реалізації експортних товарів проходила у Берліні, а в 1924 р. – 70 % усього експорту української кооперації було реалізовано в Лондоні. У 1924 р. експортні операції Вукопспілки зросли порівняно з 1923 р. на 50 %³⁰¹. Мережа країн, куди направлялася у той період продукція з України, складалася з Великобританії, Голландії, Німеччини, Норвегії, Австрії, Швеції, Чехословаччини. Натомість певна повільність імпорتنих операцій залежала від того, що ліцензії ВУКС її представництво з Берліна мусило надсилати до Москви для затвердження, що відповідно продовжувало терміни їх реалізації.

Крім власне експортно-збутової діяльності, закордонні представництва Вукопспілки протягом 1921–1923 рр. проводили наполегливу роботу щодо позбавлення кооператорів-емігрантів права членства в МКА, отримання звітності про витрачання ними коштів української кооперації, вивезених за кордон у 1920 р., і повернення матеріальних цінностей³⁰².

Загалом відродження експортно-збутової діяльності споживчої кооперації УСРР у перші роки непу виявилось необхідною справою, яка сприяла задоволенню потреб селян у ходових промислових товарах та сільськогосподарському реманенті. Зокрема, про асортимент більш масштабних партій закуплених Вукопспілкою за кордоном промислових товарів у 1922 р., здійснених за рахунок коштів від експорту сільськогосподарської продукції, свідчать дані *додатка А*. Таким чином, відновивши в складних економічних умовах перших років непу експортно-збутову діяльність, вітчизняна споживча кооперація змогла посісти помітне місце в експорті республіки, тим самим здійснюючи помітний внесок не лише у відродження економіки УСРР, але й посилення позицій Вукопспілки у міжнародному кооперативному русі.

³⁰¹ А. Г. Два года заграничной работы Вукопспилки / Г. А. // Кооперативный бюллетень. – 1925. – № 1–2. – С. 25.

³⁰² Отчет о деятельности Всеукраинского Кооперативного Союза «Вукопспилка» за 1923 г. – Х. : Книгоспилка, 1925. – С. 32.

РОЗДІЛ 3

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ПІДПОРЯДКУВАННЯ ЕКСПОРТНО-ЗАГОТІВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ

3.1. Місце споживчої кооперації у зовнішньоекономічній доктрині радянської України

Стабілізація економічного життя в Україні після голоду перших років непу сприяла активізації експортно-заготівельної діяльності споживчої кооперації і відповідно розширенню її участі в зовнішній торгівлі. Упродовж 1923–1925 рр. кооперативні організації все частіше залучалися керівництвом республіки до заготівлі сільськогосподарської сировини на експорт. Це пояснюється низкою факторів. УСРР потребувала зв'язків зі світовим ринком з метою закупівлі промислових товарів, устаткування, промислової сировини тощо. Справа в тому, що у той період розраховувати на великі надходження від промислового експорту керівництву республіки не доводилося як з огляду на загальний стан економіки країни, так і на те, що продукція вітчизняної промисловості на закордонних ринках у більшості випадків була неконкурентоспроможною. Хоча вугільна промисловість у середині 1920-х років експортувала великі партії вугілля, а хімічна промисловість майже в два рази збільшила експорт содової продукції при одночасному зменшенні ціни на неї вдвічі, однак збут за кордоном указаної продукції виявився нерентабельною справою. Щодо стосується продукції винокуренної та маслоробної промисловості, то її собівартість залишалася високою, відповідно це утруднювало експорт³⁰³. Загалом у 1923–1924 рр. на промисловий експорт СРСР (ліс, нафта, марганцева руда тощо) припадало 30,3 % вартості всього експорту, а на сільськогосподарський експорт (хліб, масло, яйця, промислова сировина та ін.) – 69,7 %³⁰⁴.

³⁰³ Внешняя торговля Украины (1921–1924 гг.) / Под ред. А. О. Золотарева, С. Л. Фридмана, И. М. Браславского. – Х. : Типо-Литография ПУУПО имени Фрунзе, 1925. – С. 66.

³⁰⁴ Фрумкин Л. И. Народное хозяйство и внешняя торговля СССР / Л. И. Фрумкин. – М. : Госуд. изд-во, 1926. – С. 24.

Відтак для розширення контактів із закордонними ринками і надходження нових коштів для потреб держави велику користь могла принести споживча кооперація, яка мала тісні зв'язки з виробниками експортної продукції, а також досвід оперативного збуту заготовленої сільськогосподарської продукції. З огляду на це Укрдержплан 24 листопада 1924 р. у доповідній записці до ЦК КП(б)У наголошував на тому, що «питання про вихід української кооперації на зовнішній ринок стоїть у безпосередньому зв'язку з питанням про розвиток українського експорту та інтенсифікацію сільського господарства України»³⁰⁵. Не випадково на засіданні Президії ВУЦВК 24 березня 1925 р. було вирішено через споживчу кооперацію поглибити роботу щодо заготівлі експортної сільгоспсировини й залучення до цього широких селянських мас³⁰⁶.

Активізація експорту позитивно впливала на збільшення товарності сільського господарства, сприяла зростанню його темпів. Із цього приводу газета «Вісті ВУЦВК» у травні 1923 р. зазначала: «Процес відновлення засівної площі відбувається у нас досить швидко. Повстає проблема організації збуту сільськогосподарської продукції. Споживча кооперація повинна поставити собі завдання збільшення товарності селянського господарства, товарність же можна збільшити через раціональну організацію збуту сільгосппродукції на внутрішньому і зовнішньому ринках»³⁰⁷. Загалом упродовж 1923–1924 рр. товарність сільського господарства СРСР складала 30,4 %, тобто майже досягла довоєнного рівня, який становив 33,6 %³⁰⁸.

Держава всіляко прагнула використати потенціал споживчої кооперації у справі експортних заготівель з метою усунення із заготівельного ринку приватного посередника. Зокрема, на цьому наголосила сьома конференція КП(б)У (квітень 1923 р.), поставивши перед кооперацією завдання пошуку додаткових

³⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1888, арк. 63.

³⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1345, арк. 41.

³⁰⁷ Фомицький В. Відновлення сільського господарства і споживча кооперація / В. Фомицький // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 23 травня.

³⁰⁸ Фрумкин Л. И. Народное хозяйство и внешняя торговля СССР / Л. И. Фрумкин. – М. : Госуд. изд-во, 1926. – С. 22.

шляхів фінансування з метою організації вивозу за кордон сільськогосподарських продуктів, що у свою чергу мало «звільнити селянина від спекуляції приватного заготівельника»³⁰⁹. У жовтні 1925 р. ЦК КП(б)У в одній із своїх директив споживчій кооперації підкреслював, що від її експортної діяльності селяни мають отримувати максимум вигід, а кооператори повинні реалізувати заготовлену сільгосппродукцію з мінімальними накладними витратами³¹⁰. На необхідність забезпечення рентабельності експорту і його користі для селян 23 жовтня 1925 р. указала 2-га сесія ВУЦВК у резолюції «Про експорт сільськогосподарської продукції в 1925–26 році». Зокрема, у ній наголошувалося на доцільності всебічного розвитку експорту для того, щоб «забезпечити селянству збут його продукції й використати лишки, що залишилися після задоволення внутрішнього споживчого ринку й промисловості»³¹¹.

Посилення ролі споживчої кооперації в експорті країни пояснювалося позицією радянської влади, яка сподівалася за рахунок збуту за кордоном заготовленої сільгосппродукції розширити можливості закупівлі необхідного устаткування для державної промисловості. Про це, зокрема, йшлося на жовтневому пленумі ЦК РКП(б) (1925 р.), де було зазначено, що «розвиток експорту означає розширення можливості закупки за кордоном устаткування для нашої промисловості, машин і знарядь для сільського господарства»³¹². Відтак споживчій кооперації у період відродження економічного життя в республіці після двох попередніх років продовольчих труднощів належало відіграти важливу роль у матеріальній зацікавленості селян шляхом збільшення товарності їх господарств і збуту за кордоном вирощеної ними продукції.

Посилаючись на партійно-радянські директиви та з власної ініціативи, споживча кооперація УСРР упродовж 1923–1925 рр.

³⁰⁹ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі – Компартия Украины в резолюциях...) : В 2-х томах. – Т. 1. – 1918–1941. – К. : Политиздат Украины, 1976. – Т. 1. – С. 270.

³¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1888, арк. 59–60.

³¹¹ ЗУ України. – 1925. – № 91. – Ст. 518. – С. 1191–1192.

³¹² КПСС в резолюциях... – Т. 3. – С. 409.

намагалася активізувати експортні заготівлі сільськогосподарської сировини. Так, проблема вигідного збуту сільгосппродукції була включена до порядку денного третьої сесії Ради ВУКС (травень 1923 р.). У матеріалах сесії було вказано на кілька факторів, що визначали важливість активізації експортно-заготівельної діяльності споживчої кооперації. По-перше, залучення споживчих товариств та їх спілок до експортних заготівель мало сприяти забезпеченню селян імпортними товарами та сільськогосподарськими знаряддями. По-друге, вигідний збут сільгосппродукції у формі експорту мав стати вирішальним фактором у справі «переходу від продовольчо-споживчого типу господарства до товарно-виробничого». По-третє, низькі заготівельні ціни всередині країни вказували на те, що найбільш оптимальним має бути збут продукції сільського господарства за кордоном. Оскільки активізація експортної роботи потребувала додаткових коштів, сесія окреслила основні шляхи фінансування експортних операцій, зокрема власні кошти системи та кредити Держбанку. Згідно з рішеннями сесії Ради ВУКС, кошти, виручені від експортних операцій, мали йти, головним чином, на подальший розвиток цих операцій і частково на роботу щодо імпорту. Безперечно, на шляху розгортання експортної діяльності Вукопспілки були труднощі, пов'язані з конкуренцією з боку державних та кооперативних організацій. З огляду на це сесія зобов'язала правління ВУКС своєчасно подібні труднощі передбачати й усувати³¹³.

Ряд факторів сприяв посиленню ролі споживчої кооперації в експорті УСРР. Позитивно вплинуло на активізацію експортно-заготівельної діяльності споживчої кооперації офіційне визнання Виконкомом МКА у кінці 1922 р. Вукопспілки членом цієї організації. Запровадження святкування в Україні Міжнародного дня кооперації у 1923 р. (перша субота липня) також мало позитивний вплив на залучення до споживчих товариств нових членів, розширення експортних заготівель сільськогосподарської продукції та її збут за кордон. При цьому зазначимо, що святкування Міжнародного дня кооперації партійно-радянське керів-

³¹³ Резолюції третьої сесії Ради ВУКС // Кооперативний бюлетень Вукопспілки. – 1923. – № 13–14. – С. 4–5.

ництво республіки розглядало не лише як засіб активізації кооперативного експорту, але й спосіб посилення «соціалізуючого впливу на міжнародний кооперативний рух»³¹⁴. Позитивно позначилося на розширенні експортної діяльності споживчої кооперації її участь у роботі міжнародних кооперативних виставок, де ВУКС зі вступом до МКА отримала можливість рекламувати зразки експортної сільськогосподарської продукції. Наприклад, у 1923 р. ВУКС була учасником Міжнародної кооперативної виставки в Генті (Бельгія)³¹⁵.

Важливе значення для розгортання експортних операцій вітчизняної споживчої кооперації мало відкриття на початку 1924 р. Лондонського представництва Вукопспілки (Коопукр). Завдяки цьому представництву кооператори України змогли розширити експортно-імпортні операції із західноєвропейською кооперацією. Західноєвропейські кооператори, будучи зацікавленими в українській сільськогосподарській продукції, певною мірою сприяли фінансуванню експортної діяльності ВУКС. Кредитування споживчої кооперації УСРР на зовнішньому ринку здійснювалося у формі торговельного кредиту, авансів і акредитивів, що відкривалися закордонними фірмами. Акредитиви являли собою письмові накази банків, які видавались організаціям споживчої кооперації, що кредитувалися за особливою угодою. Спочатку акредитиви виплачувалися після прибуття експортного товару в порт або у прикордонну митницю. Подальшим досягненням було одержання акредитивів на місцях заготівель³¹⁶. Так, у листопаді 1924 р. англійським товариством оптових закупівель споживчій кооперації УСРР було надано кредит у розмірі 50 тис. ф. ст. для налагодження експорту сільгосп-продуктів до Великобританії. Восени 1924 р. був відкритий кредит товариством оптових закупівель у Чехословаччині й установлені ділові торговельні зв'язки з кооперативними організаціями Бельгії³¹⁷.

³¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1646, арк. 160.

³¹⁵ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1975, арк. 56.

³¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 28, арк. 43.

³¹⁷ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 1888, арк. 63.

Держава здійснила низку заходів, спрямованих на підтримку експортних операцій державними та кооперативними організаціями. Підтвердженням цього є постанова ВУЦВК «Про заходи допомоги експортові», що вийшла 14 лютого 1923 р.³¹⁸ Відповідно до цієї директиви з метою зацікавленості сільських виробників у встановленні через споживчу кооперацію зв'язків із закордонними ринками на більшість сільськогосподарських товарів зняли мито, переглянули і знизили залізничні тарифи тощо. Однак проблему з перевезенням експортних вантажів, заготовлених споживчою кооперацією, кооператорам розв'язати цілком не вдалося. Це було викликано тим, що у ряді випадків регулюючі органи встановлювали графіки перевезення експортних вантажів, які не влаштовували кооператорів. Зокрема, 4 серпня 1923 р. Балаклійська агентура Харківської райспоживспілки звернулась із клопотанням до Балаклійського райвиконкому про виділення додаткового часу для здійснення відвантаження експортної продукції з огляду на ряд технічних незручностей на місцевій залізничній станції³¹⁹.

Водночас ряд факторів обмежував експортну ініціативу вітчизняних кооператорів. Посилилися регулювання та контроль з боку партійних і державних органів за експортною діяльністю споживчої кооперації. Питання закордонної діяльності ВУКС, її звіти про експортно-імпорتنу роботу систематично розглядалися в ЦК КП(б)У та місцевими партійними осередками. Наприклад, 12 жовтня 1923 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У після обговорення питання про хлібоекспорт ухвалили посилити регулярний контроль за експортними заготівлями збіжжя кооперативними організаціями³²⁰. Посилення партійного втручання в експортні кооперативні заготівлі відбувалося й на місцях. Цей факт, зокрема, підтверджує рішення міжкооперативної фракції Мелітопольської округи від 23 вересня 1923 р. про посилення контролю за експортними заготівлями споживчої кооперації³²¹.

³¹⁸ ЗУ України. – 1923. – № 5. – Ст. 98. – С. 165–168.

³¹⁹ Держархів Харківської обл., ф. Р-2762, оп. 1, спр. 4, арк. 304.

³²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 23, арк. 30.

³²¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 1472, арк. 55.

До того ж ЦК КП(б)У у квітні 1923 р. зобов'язав керівництво ВУКС виділити членів правління – комуністів для закордонної роботи. Таке рішення ЦК КП(б)У пояснював тим, що «у нашій закордонній роботі дуже багато є моментів, де потрібні не лише свої люди, але й політичні керівники»³²².

Протягом 1923 р. голові правління ВУКС О. Г. Шліхтеру кілька разів доводилося переконувати вищі партійні інстанції у доцільності розширення представництва Вукопспілки у Берліні (представництво існувало під назвою «Укркооп») з огляду на зростання експортних операцій³²³. Лише після чергового звернення 7 серпня 1923 р. правління ВУКС отримало згоду ЦК КП(б)У на збільшення штату торговельного представництва ВУКС у Берліні³²⁴.

Експортно-імпортну діяльність споживча кооперація мала будувати, виходячи з кварталних, піврічних та річних планів торговельної секції ЦК КП(б)У. Відповідно кооператори у процесі експортно-збутової роботи мали брати до уваги вказівки вищої партійної інстанції, у тому числі стосовно експортної номенклатури товарів, накладних витрат у зовнішній торгівлі, митного тарифу, кон'юнктури закордонних ринків³²⁵. ЦК КП(б)У регулярно контролював експортну діяльність кооператорів, а правління ВУКС у свою чергу систематично направляло до вищої партійної інстанції звітні дані про експортно-імпортні обіги представництв української кооперації за кордоном. Передусім це стосувалося даних про зниження накладних витрат по експортних операціях³²⁶. До того ж ЦК КП(б)У (*Центральна контрольна комісія – Т.О.*) систематично перевіряла надіслані Вукопспілкою дані про експортні операції. Так, 2 грудня 1924 р. ЦК КП(б)У запропонувала торговельній секції ЦК КП(б)У додатково перевірити отриманий цифровий матеріал щодо грошових операцій ВУКС по експорту та імпорту³²⁷.

³²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1904, арк. 27.

³²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1665, арк. 20–21.

³²⁴ ЦДАГО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1427, арк. 101.

³²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1888, арк. 51.

³²⁶ Там само, спр. 1899, арк. 139.

³²⁷ Там само, спр. 1829, арк. 56.

Посилення контролю за експортними заготівлями споживчої кооперації виявилось і з боку інших регулюючих органів. Підтвердженням цього є циркуляр ВРНГ (Вищої ради народного господарства) УСРР від 1 липня 1924 р. «Про поповнення програми обстеження низової споживкооперації»³²⁸. Згідно з цією директивою кожне споживче товариство мало дати відповідь на запитання: чи займається воно заготівлею сировини на експорт, номенклатура сировини, її кількість і цінність, де реалізується експортна сировина. Тобто кожний крок сільського споживчого товариства у справі заготівель та збуту сільськогосподарської продукції за кордоном детально відстежувався регулюючими органами.

Загалом у середині 1920-х років вищі регулюючі органи всіляко прагнули спрямувати експорт споживчої кооперації таким чином, щоб кооператори збували сільгосппродукцію у тих країнах, на ринках яких були вищі ціни, що мало принести зиск не лише селянам і власне кооперативним організаціям, але й державі. Якщо в 1923 р. державні заготівельні структури та вітчизняні кооперативні організації реалізували сільгосппродукцію в 12 країнах, то в 1924–1925 рр. кількість закордонних ринків зросла до 22. При цьому головну роль у закупівлі українських сільськогосподарських товарів займала Німеччина – 34,9 % і Великобританія – 33,3 %, саме в цих країнах тоді можна було продати їх дорожче порівняно з іншими європейськими ринками³²⁹.

Експортно-заготівельна діяльність споживчої кооперації впродовж 1926–1928 рр. здійснювалася, виходячи із специфіки економічного розвитку країни у той період. Як зазначає сучасний російський дослідник кооперативного руху Кім Чан Чжин, перед партійно-радянським керівництвом країни гостро постало питання про накопичення коштів для проведення індустріалізації. З огляду на це серед інших до порядку денного було

³²⁸ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 9, спр. 1220, арк. 73.

³²⁹ Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 1925/26 году. Материалы к докладу Уполномоченного НКВТ СССР при СНК УССР. Тезисы доклада. Проект резолюции. – Х. : Наркомторг УССР, 1925. – С. 10.

внесене питання про мобілізацію вільних коштів населення через кредитні заклади та кооперативні організації³³⁰. Відтак, підкреслює дослідник, у більшовицькій партії перемогла точка зору так званої «лівої опозиції», яка запропонувала вилучити гроші з кооперації на користь індустріалізації. Вважалося, що не можна допустити таку «розкіш», як самостійне накопичення кооперації. Саме це, на думку вченого, призвело до того, що втручання більшовицької партії в заготівельну справу та підпорядкування державі експортної діяльності споживчої кооперації розглядалися як необхідні явища. Таким чином, «намітилося зрушення в бік уніфікації заготівельної системи і наскрізного контролю за її функціонуванням»³³¹. Без сумніву, це був крок до одержавлення кооперації.

Упродовж другої половини 1920-х років урядово-плануючі інстанції з метою поглиблення монополії на зовнішню торгівлю намагалися посилити роль державних структур в експортних заготівлях. У зв'язку з розгортанням індустріалізації зросла потреба в імпорті устаткування для фабрик і заводів, а також у ввозі необхідної сировини для промисловості, що інтенсивно розвивалася. XV конференція ВКП(б) (26 жовтня – 3 листопада 1926 р.), визначаючи основні напрями зовнішньої торгівлі країни, вказала на те, що інтереси індустріалізації мають бути враховані передусім при складанні експортно-імпортного плану, а саме: збільшення імпорту засобів виробництва мало відбуватися на фоні скорочення імпорту споживчих товарів. Відтак у рішеннях конференції було зазначено: «Здійснення індустріалізації на цій стадії розвитку впирається в необхідність максимального ввозу устаткування, можливість розширення якого залежить від реалізації експорту і звільнення імпорту від тих товарів, котрі можуть бути вироблені всередині СРСР»³³².

³³⁰ Ким Чан Чжин. – Государственная власть и кооперативное движение в России – СССР (1905–1930) / Ким Чан Чжин. – М. : Рос. акад. наук., Ин-т рос. истории, 1996. – С. 140.

³³¹ Там само. – С. 147–148.

³³² Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференции и пленумов ЦК (далі – КПСС в резолюциях...). (1898–1986). – Т. 4. – 1926–1929. – 9-е изд., доп. и испр. – М. : Политиздат, 1984. – С. 85.

Кооператори були зобов'язані враховувати партійні настанови стосовно того, що імпорتنі товари та устаткування для потреб селян «належить завозити лише в тому випадку, якщо вони не виробляються в межах СРСР зовсім або ж виробляються у невеликій кількості»³³³. Таким чином, збут споживчою кооперацією продукції сільського господарства за кордоном більшовики розглядали передусім у контексті індустріалізації країни і відповідно можливості спрямування отриманих кооператорами валютних надходжень на закупівлю імпортного обладнання для державних підприємств. Безперечно, що вказівки влади вносили корективи у різноманіття імпортних закупівель споживчої кооперації. Посилаючись на звіти Вукопспілки, можна констатувати: якщо в 1923 р. вона за кошти від експорту переважно закупляла мануфактуру, відповідно у 1924–1925 рр. – ходові промислові товари та сільгосппреманент для членів кооперації, то починаючи з 1926 р. серед імпортних товарів велику частину становило промислове обладнання для державних підприємств³³⁴.

Партійно-радянське керівництво країни усіяко намагалося покрити зростання обсягів імпорту необхідних товарів та устаткування шляхом компенсації його відповідними експортними операціями. Із цього приводу нарком зовнішньої торгівлі СРСР Л. Б. Красін у 1926 р. зазначав: «Для того, щоб отримувати імпорт, ми повинні мати постійні платіжні кошти. Не можна платити за імпорт за рахунок золотих запасів, тому що в жодній країні немає таких золотих запасів, які дозволяли б з року в рік розраховуватися за все закуплене. Тому розвиток нашого експорту є той фактор, який передусім і майже виключно визначає обсяги та можливості розвитку нашого імпорту. Чим більше ми зацікавлені у завізі закордонних товарів, тим більше енергії ми повинні витратити на розвиток нашого експорту, на вивіз зернохлібів, лісу, нафти, льону, хутра і цілого ряду інших сировинних і промислових товарів, які мають інтерес для закордону»³³⁵.

³³³ Кабалкин Ю. М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю. М. Кабалкин. – М. : Изд-ние Центросоюза, 1926. – С. 49.

³³⁴ Десять років споживчої кооперації УСРР (1920–1930). – Х. : Вукопспілка, 1930. – С. 26.

³³⁵ Красин Л. Б. Монополия внешней торговли и нэп / Л. Б. Красин. – Х. : Пролетарий, 1926. – С. 10.

Ураховуючи гостру потребу в надходженні валютних ресурсів від експорту для закупівлі імпортного устаткування, квітневий (1926 р.) пленум ЦК ВКП(б) у резолюції «Про господарський стан і господарську політику» вказав на прорахунки регулюючих та плануючих інстанцій щодо експортно-імпортних, валютних і кредитних планів, які негативно вплинули на програму промислового розгортання та капітального будівництва³³⁶. На думку партійного керівництва країни, великі експортні можливості донині не були використані заготівельними структурами. Якщо основні експортні товари, як-от: нафта, хліб та ліс – на той час уже завоювали місце у світовій торгівлі і вели боротьбу зі своїми конкурентами, то по іншим видам сільськогосподарської продукції потенційні можливості були ще не використані повною мірою. Тому пленум, розробляючи експортно-імпортний план країни на 1925–1926 господарський рік, особливо акцентував на необхідності утворення резерву у зовнішній торгівлі завдяки активізації експорту всієї тієї сільгосппродукції, яка користувалася попитом на світових ринках³³⁷.

У контексті зовнішньополітичної доктрини СРСР зростання обсягів експортно-заготівельних операцій державних і кооперативних організацій з метою сприяння індустріалізації та зростання темпів промислового виробництва України протягом 1926–1928 рр. стало нагальною потребою часу. Із цього приводу позиція НКВТ УСРР, який у той період опікувався зовнішньоекономічними зв'язками, полягала в тому, що «зростання нашої промисловості пред'являє вимоги щодо переустаткування існуючих заводів і спорудження нових, а подальший розвиток сільського господарства, яке потребує тракторів, сільськогосподарських знарядь, також вимагає збільшення ввозу товарів з-за кордону. Таким чином, покриття наших зрослих імпортних потреб має йти за рахунок максимального розвитку експорту, який за кордоном має перетворюватися у засоби виробництва, поповнюючи основний капітал сільського господарства й промисловості та сприяючи тим самим подальшому зростанню народного господарства в цілому»³³⁸.

³³⁶ КПСС в резолюциях... – Т. 4. – С. 11.

³³⁷ Там само. – С. 17.

³³⁸ Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 25–26 гг. Материалы к докладу Уполномоченного НКВТ СССР при СНК УССР. Тезисы доклада. Проект резолюции. – Харьков : Управление Уполномоченного НКВТ СССР при СНК УССР, 1925. – С. 13.

Під впливом проголошеного партійно-державним керівництвом СРСР курсу на активізацію експорту сільськогосподарської продукції часопис «Кооперативне будівництво» у 1927 р. підкреслював: «Традиційно колосальні можливості сільського господарства залишалися невикористаними і мільйони золотих карбованців у нашому сільському господарстві згнивали, гинули, замість того, щоб буквально з нічого створювати добробут сільського господарства». І далі акцентувалося на необхідності заохочення селян-виробників і споживчої кооперації до активізації експортних заготівель, оскільки «...при навіть незначних заготівлях кожний кооператив окремо може мати товарів цінного експорту на десятки мільйонів карбованців. Уся ця робота створює величезні матеріальні переваги як кооперації у цілому, так і індивідуальному пайовикові-селянину»³³⁹.

У раді документів вищих партійних і державних органів УСРР упродовж 1926–1927 рр. були намічені основні напрями експортно-імпоротної діяльності республіки та її основних заготівельних організацій, у тому числі споживчої кооперації. Зокрема, пленум ЦК КП(б)У (29 березня – 1 квітня 1926 р.) підкреслив той факт, що підготовка до розгортання виробництва і підвищення задоволення ринкового попиту знаходяться у тісній залежності від успішного виконання експортно-імпортних планів республіки. Відтак партійні осередки на місцях були зобов'язані посилити увагу до експортних питань. Підкреслювалося, що в експортній справі потрібно забезпечити перелом у бік більшої рентабельності операцій зі збутом сільгосппродукції за кордоном. Завдання щодо зменшення збитків від експорту стосувалося й споживчої кооперації³⁴⁰. На важливості рентабельності експорту споживчої кооперації також наголосила I Всеукраїнська конференція КП(б)У в жовтні 1926 р. Зокрема, в її рішеннях акцентувалося на тому, що максимальний розвиток експорту здатний забезпечити більш повний імпорт необхідного для народного господарства устаткування, сировини, напівфабрикатів³⁴¹. Х з'їзд

³³⁹ Дулин Н. Задачи экспорта и роль кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 22. – С. 28.

³⁴⁰ Компартия Украины в резолюциях... – Т. 1. – С. 419.

³⁴¹ Там само. – С. 441.

КП(б)У (листопад 1927 р.) з огляду на збільшення сільськогосподарського виробництва звернув увагу державних і кооперативних організацій на необхідність розширення номенклатури та збільшення обсягів експортних ресурсів і їх оперативний збут з метою заохочення селян та відповідних галузей сільського господарства³⁴².

Суттєве місце питання активізації експорту зайняло в порядку денному X Всеукраїнського з'їзду Рад (квітень 1927 р.). Зокрема, з'їзд відмітив, що у 1926 р. зростання експортних операцій складало 53 % проти попереднього року. Підкреслювалося, що вивіз сільгосппродукції з України тоді продовжував складати лише третину від довоєнного експорту. Стосовно споживчої кооперації було зазначено, що для рентабельності експортної діяльності їй бракує фінансування. Крім цього, було вказано ще на ряд недоліків в експортній роботі кооператорів: низька якість експортної сировини, високі заготівельні ціни на експортну продукцію, високі організаційні витрати, що робили у ряді випадків вивіз сільгосппродукції за кордон витратним³⁴³. Щоб досягти рентабельності експорту, вказаний форум пропонував кооперативним організаціям ужити заходів щодо фінансового оздоровлення, зменшення торговельних і накладних витрат, спорудження згідно з наміченими планами капітального будівництва мережі підприємств із переробки і збереження експортної сировини (холодильники, елеватори, беконні фабрики тощо)³⁴⁴. На важливості активізації експорту сільгосппродукції також акцентувала увагу уряду 2-га сесія ВУЦВК X скликання (жовтень 1927 р.). Сесія доручила РНК УСРР зосередити увагу на посиленні експорту і водночас на посиленні капітального будівництва з переробки експортної сільськогосподарської продукції³⁴⁵.

Підпорядковуючись союзним планам і згідно з директивами уряду УСРР та інших регулюючих інстанцій, споживча кооперація УСРР у 1926–1928 рр. будувала свою експортну діяльність.

³⁴² Компартия Украины в резолюциях... – Т. 1. – С. 525.

³⁴³ ЗУ України. – 1927. – № 20. – Ст. 97. – С. 322–323.

³⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1744, арк. 51.

³⁴⁵ ЗУ України. – 1927. – № 63–64. – Ст. 217. – С. 1033.

Як засвідчують матеріали партійних і радянських форумів, а також виступи керівників СРСР та УСРР, на українські заготівельні організації, у тому числі систему споживчої кооперації, у справі розширення обсягів експорту таких видів продукції сільськогосподарства, як рогата худоба, свині, заморожене м'ясо, яйця, у той період покладалися великі сподівання. Не випадково нарком зовнішньої торгівлі СРСР Л. Б. Красін у 1926 р. підкреслював: «На Україні з особливим успіхом і любов'ю розвиваються ті галузі експорту, в яких лежить майбутнє нашої експортної роботи»³⁴⁶.

Виконуючи вказівки центру щодо посилення монополії зовнішньої торгівлі з боку держави, НКВТ УСРР у досліджуваній період прагнув розширити регулювання експортними операціями споживчої кооперації та інших заготівельних організацій з тим, щоб радянська влада отримала від цього максимальний зиск. У цьому плані красномовними є положення спеціально підготовленого у 1927 р. до X Всеукраїнського з'їзду Рад та XV з'їзду ВКП(б) аналітичного огляду наркома торгівлі УСРР М. А. Чернова: «Валютні розрахунки держави і необхідність отримання якнайбільшої кількості сировини й устаткування з-за кордону для розвитку промисловості роблять на поточний рік важливим завданням – форсування нашого експорту»³⁴⁷. Таким чином, з огляду на розгортання індустріалізації країни більшовики активізували пошук джерел її фінансування. Серед інших суттєве місце займав експорт сільськогосподарської продукції. Не випадково більшовицький теоретик кооперації В. М. Целларіус підкреслював, що кооперація є «могутнім додатком до індустріалізації»³⁴⁸.

Спробуємо дати відповідь на питання: чому більшовики у період розгортання індустріалізації не заперечували проти збільшення обсягів експортних операцій споживчої кооперації? На

³⁴⁶ Красін Л. Б. Монополия внешней торговли и нэп / Л. Б. Красин. – X. : Пролетарий, 1926. – С. 29.

³⁴⁷ Чернов М. А. Торговля УССР. К X Всеукраинскому и XV Всесоюзному съездам партии / М. А. Чернов. – X. : Пролетарий, 1927. – С. 77.

³⁴⁸ Целларіус В. М. Індустріалізація та кооперація – шлях до соціалізму / В. М. Целларіус. – X. : Книгоспілка, 1928. – С. 19.

нашу думку, вони добре усвідомлювали той факт, що споживча кооперація має налагоджені торговельні контакти з кооперативними організаціями в багатьох країнах, середніми та дрібними оптовиками і промисловцями. Із цього приводу «Кооперативный бюллетень» зазначав: «У кооперації закладені потенційно величезні можливості допомогти державі в розвитку зовнішньоторговельного балансу. Кооперація має можливість полегшити державний бюджет, стягуючи необхідні для оплати імпорту кошти через свою мережу»³⁴⁹.

До того ж у випадку посилення конкуренції на світовому ринку стосовно збуту тієї чи іншої сільськогосподарської продукції кооператори мали більше шансів її продати своїм традиційним торговельним партнерам. Як підкреслював один із провідних спеціалістів із зовнішньоекономічних зв'язків Центроспілки СРСР Ю. М. Кабалкін, споживча кооперація за кордоном на той час вже мала немалий досвід маневрування експортною продукцією, вона була здатна швидко орієнтуватися в кон'юнктурі ринку і перекидати товари з одного ринку на інший, що не могло не враховуватися більшовиками при визначенні її ролі у збільшенні експорту країни³⁵⁰.

Однак упродовж другої половини 1920-х років споживчій кооперації УСРР при здійсненні експортних операцій доводилося враховувати негативні фактори та долати ряд перешкод. По-перше, відбувався посилений розвиток збутової діяльності сільськогосподарської кооперації та її спеціалізованих товариств, які збільшували свою частку в загальному експорті сільськогосподарських продуктів. По-друге, влада прагнула направити кошти кооперативних організацій, виручені від експорту сільгосппродукції, на збільшення закупівлі та завозу в країну машин і станків для спорудження промислових гігантів. По-третє, експортна діяльність вітчизняних кооператорів мала базуватися на державних планах та перебувати під посиленням контролем з боку регулюючих

³⁴⁹ С. К. Внешняя торговля и кооперация / С. К. // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 11. – С. 22.

³⁵⁰ Кабалкин Ю. М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю. М. Кабалкин. – М. : Изд-ние Центросоюза, 1926. – С. 48.

органів. По-четверте, загострилася конкуренція щодо розширення експортних операцій між Наркоматом зовнішньої торгівлі СРСР, НКВТ УСРР, Центроспілкою СРСР та Вукопспілкою. Це підтверджує доповідна записка правління ВУКС до Центральної наради сприяння експорту при РПО СРСР (*Рада праці та оборони – Т.О.*) від 3 вересня 1928 р., у якій акцентувалося на тому, що в НКВТ СРСР та Центроспілці посилилася тенденція до ліквідації представництв української кооперації за кордоном і централізації всієї справи експортно-збутової діяльності в руках цих союзних структур³⁵¹. По-п'яте, відчувалася відсутність досвіду закордонної роботи та бракувало знання особливостей світових ринків. По-шосте, систематичне втручання й обмеження державою номенклатури експортних товарів, які кооператори могли збувати за кордоном. Наприклад, 11 жовтня 1927 р. НКВТ УСРР заборонив споживчій кооперації відвантажувати на експорт такі культури, як льняне насіння, просо, гречку, практично всі крупи, суржу та суржисту пшеницю³⁵².

Водночас важливе значення для збільшення кооперативного експорту мало стимулювання державою цієї діяльності. Зокрема, 3 грудня 1926 р. експортно-імпортне управління НКВТ УСРР ухвалило рішення про стимулювання експортної діяльності основних державних та кооперативних заготівельних організацій, а саме: з метою стимулювання заготівельних організацій до максимального виконання експортних планів указане відомство при видачі ліцензій надавало переваги тим заготівельникам, які найбільш інтенсивно виконували експортні державні завдання³⁵³.

У свою чергу необхідність активізації експортних заготівель спонукала правління Вукопспілки провести вдосконалення системи управління цим видом діяльності. Згідно з постановою правління ВУКС від 10 вересня 1927 р. провели об'єднання продуктово-сировинного відділу і відділу зовнішньої торгівлі. Тобто вся експортно-заготівельна діяльність споживчої кооперації республіки віднині була зосереджена у продуктово-сиро-

³⁵¹ Держархів Полтавської обл., ф. Р- 2178, оп. 1, спр. 9, арк. 26 зв.

³⁵² ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 661, арк. 86.

³⁵³ ЦДАВО України, ф. 423, оп. 4, спр. 185, арк. 201.

винному відділі. Відтак продукція для експорту, яку заготовляли інші відділи Вукопспілки, мала передаватися продуктово-сировинному відділу на підставі замовлень останнього. У результаті проведених змін на продуктово-сировинний відділ була покладена звітність і представництво перед урядовими та регулюючими організаціями щодо вивозу заготовленої кооператорами продукції за кордон³⁵⁴.

Для того щоб активізувати заготівлі на експорт з метою виконання державних планів та забезпечення селян необхідними товарами, кооперативним організаціям належало систематично шукати додаткові шляхи зацікавлення й стимулювання виробників сільгосппродукції та кооператорів. Правління ВУКС запровадило в часописі «Кооперативне будівництво» спеціальну рубрику «Питання експорту», де всебічно висвітлювалися економічні й організаційно-технічні проблеми експорту продуктів сільського господарства та сировини (відомості про закордонні ринки, ціни, вимоги до вітчизняних товарів, критерії якості, пакування тощо). У цій рубриці також містилися дописи місцевих кооперативних організацій із досвіду поліпшення і розширення їх експортно-збутових операцій.

Згідно з рішенням правління ВУКС на зборах членів сільських споживчих товариств інструктори окружних спілок систематично робили доповіді про експортні ресурси певної місцевості, а також про заходи щодо збільшення цих ресурсів. При цьому зверталась увага на спеціалізацію експортних заготівель, виходячи із традицій культивування тієї чи іншої культури у певній місцевості. До активізації пропагандистської роботи щодо експортних заготівель керівництво Вукопспілки та її місцеві організації залучали сільських учителів і шкільну кооперацію. Зокрема, сільські вчителі проводили бесіди з дорослими й дітьми про важливість експортних заготівель для країни. Відмітимо, що вчителів навіть зобов'язували роз'яснювати селянам доцільність заготівель для експорту відходів, у тому числі рогів, копит, кісток, щетини, кінського волосу, ганчір'я тощо. На

³⁵⁴ Держархів Вінницької обл., ф. Р-122, оп. 1, спр. 125, арк. 8–9.

шкільну кооперацію покладалося завдання збору вищевказаної продукції та сировини для експорту. До того ж шкільній кооперації правління ВУКС було доручено збір колекції можливих експортних продуктів певного району. Щоб заохотити школярів, правління Вукопспілки запровадило конкурси із преміюванням кращих колекцій експортної продукції. Щоб матеріально заохотити сільських пайовиків і місцеві кооперативи до активізації експортних заготівель, продуктово-сировинний відділ ВУКС у 1927 р. відкрив преміювальний фонд у розмірі 50 тис. крб. Із цього фонду сільські товариства та окреспоживспілки отримували премію за перевищення виконання експортного плану, у тому числі за поліпшення якості експортної продукції³⁵⁵.

Важливою проблемою, яку оперативно довелось розв'язувати керівництву ВУКС, була відсутність підготовлених кадрів із експортних заготівель. Більшість кооперативних організацій вважали експортно-заготівельну діяльність за тимчасову і тому ставилися до неї як аматори. Від подібного аматорства і наявності некваліфікованих кадрів заготівельників експортної продукції споживча кооперація зазнала багато збитків, особливо негативно це відбилося на якості експортної продукції. З метою посилення експортних заготівель правління ВУКС упродовж 1926–1928 рр. уживало ряд заходів щодо підготовки постійних кадрів у цій галузі й підвищення їх кваліфікації. Так, у 1927 р. вперше з метою поліпшення експортабельності продукції садівництва та городництва Вукопспілка організувала місячні курси для працівників усіх ланок споживчої кооперації, які були причетні до експортних заготівель (заготівельників, агентів, приймальників, сортувальників, інструкторів). Зазначимо, що курси були влаштовані в Харкові для кооператорів Лівобережжя, Донбасу та центрального апарату ВУКС і в Києві – для кооператорів Правобережжя та Одещини³⁵⁶. У 1928 р. при окружних спілках споживчих товариств були організовані спе-

³⁵⁵ Грінберг Є. Посилення експорту продуктів сільського господарства / Є. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1–2. – С. 55.

³⁵⁶ Грінберг Є. Посилення експорту продуктів сільського господарства / Є. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1–2. – С. 56–57.

ціальні курси з метою підвищення рівня знань працівників сільських кооперативів, задіяних в експортних заготівлях сільськогосподарської продукції³⁵⁷.

З огляду на зростання ролі переробки продуктів сільського господарства та з метою підготовки її до експорту виникла проблема у підготовці кадрів, які досконало знали б цю справу. Відтак питання закордонного стажування кооператорів, зазначає дослідник міжнародних зв'язків вітчизняної кооперації М. А. Журба, актуалізувалося, оскільки це був шлях до подальшого пожевлення експорту споживчої кооперації, налагодження переробних підприємств та поліпшення якості продукції³⁵⁸. Так, ВУКС направляла кооператорів до Німеччини, Данії й Фінляндії з метою вивчення принципів оперативної переробки молочної сировини та спорудження молочних заводів і сирзаводів. Також кооператори за кошти кооперативних центрів, у тому числі «Сільського господаря» й ВУКС, їздили на стажування до Німеччини і Данії, щоб перейняти досвід організації холодильної промисловості та будівництва холодильних підприємств³⁵⁹. Як показала подальша практика, подібні курси підвищення знань кооператорів щодо експортних заготівель та закордонні відрядження з метою стажування виявилися доцільними. Із цього приводу часопис «Кооперативне будівництво» зазначав: «Могутня споживча система з її досвідченими кадрами робітників виконувала й виконує блискуче найважчі господарські завдання»³⁶⁰.

Активізація експортної діяльності споживчої кооперації значною мірою залежала від різноманіття сільськогосподарської продукції, яка реалізувалася на закордонних ринках. Відтак кооператорам доводилося враховувати як кон'юнктуру світових

³⁵⁷ Кузьминський О. М. За поліпшення другорядного експорту / О. М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 59.

³⁵⁸ Журба М. А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках [Електронний ресурс] / М. А. Журба // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – Режим доступу : <http://inb.dnsgb.com.ua/2006-1/06zmmkur.html>.

³⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 290, оп. 6, спр. 278. арк. 113.

³⁶⁰ Дулін М. Наші досягнення і наші експортні можливості / М. Дулін // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 3. – С. 40.

ринків на ту чи іншу сільськогосподарську продукцію, так і обмеження експортного асортименту сільгосппродукції з боку держави. Наприклад, переважне право на заготівлю одного з найважливіших видів експорту – хліба, отримало спеціальне акціонерне товариство «Експортхліб», що діяло під посиленним контролем радянської влади³⁶¹.

Під впливом кон'юнктури світового ринку та розпоряджень вищих плануючих і регулюючих органів вітчизняні кооператори регулярно вносили корективи в номенклатуру експортної продукції й усе більше звертали увагу на так звану другорядну експортну продукцію, що могла принести додаткові валютні кошти, як-от: городину, фрукти, насіння, промислову технічну сировину тощо. Тому впродовж 1926–1928 рр. експортна номенклатура споживчої кооперації певною мірою урізноманітнилася. Наводимо складений на підставі архівних даних список експортної номенклатури споживчої кооперації УСРР у 1927 р.

Номенклатура експортної продукції споживчої кооперації УСРР (дані на 1 листопада 1927 р.)³⁶²

1. Сухофрукти	12. Макарони
2. Свіжі фрукти (яблука, груші)	13. Рибні консерви
3. Зелений горошок	14. Сир
4. Гриби сухі	15. Сало
5. Гриби мариновані	16. Картопляне борошно
6. Цибуля	17. Жом сухий
7. Горіхи волоські	18. Сіно
8. Мед	19. Раки
9. Картопля	20. Абрикосове й
фруктове пюре
10. Огірки	21. Спориш
11. Гарбузове насіння	

³⁶¹ Кабалкин Ю. М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю. М. Кабалкин. – М. : Изд-ние Центросоюза, 1926. – С. 44.

³⁶² ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1018, арк. 131.

Однак наведені дані вважаємо неповними, оскільки до них не включені продукти тваринництва та деяка інша продукція. Напевно, що у тогорічних звітах, як це було раніше із хлібом, дані про вивіз м'яса й вершкового масла кооператори умисно не показували, бо питання про забезпечення членів кооперації цими продуктами тоді не було вирішено. Не виключено, що до цього зобов'язували й розпорядження регулюючих структур приховати факт використання більшовиками експортного потенціалу споживчої кооперації в інтересах отримання додаткових валютних надходжень для індустріалізації.

Визначення експортної номенклатури споживчої кооперації на 1928 р. відбулося 2 січня того ж року на засіданні Центральної наради сприяння експорту, що діяла при РНК УСРР. Відтак указана нарада, яка проходила під головуванням В. Я. Чубаря, визнала за необхідне дещо розширити номенклатуру продукції, яку кооператори заготовляли і яку можна було б успішно реалізувати за кордоном³⁶³. Відтак у 1928 р. номенклатура експортної сільськогосподарської продукції споживчої кооперації УСРР була такою:

Номенклатура експортної продукції споживчої кооперації УСРР в 1928 р.³⁶⁴

1. Масло вершкове	13. Цибуля городня
2. Масло перетоплене	14. Хрін
3. М'ясо рогатої худоби	15. Насіння городніх культур
4. Баранина	16. Гарбузове насіння
(гарбузи, кабаки)
5. Свинина	17. Часник
6. Птиця жива та бита	18. Горіхи волоські
7. Яйця курячі	19. Мак блакитний
8. Мед липовий	20. Мак сивий
9. Мед квітковий	21. Мак сіро-блакитний
10. Мед гречаний	22. Консерви рибні та овочеві
11. Картопля технічна	23. Селянське полотно
12. Картопля столова	24. Ганчірки та дрانتя

³⁶³ Держархів Полтавської обл., ф. Р-2178, оп. 1, спр. 9, арк. 2.

³⁶⁴ Грінберг Є. Наша експортна номенклатура / Є. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1–2. – С. 55.

Отже, кооператори впродовж 1926–1928 рр. заготовляли для експорту продукцію як тваринництва, так і городництва, садівництва, рільництва. Обсяги експорту поступово зростали. Так, за жовтень – грудень 1928 р. Вукопспілка реалізувала за кордоном продукції сільського господарства на 1 млн 417 тис. крб, тобто майже стільки, скільки складав увесь попередній рік (від жовтня 1927 по жовтень 1928 рр.)³⁶⁵.

У ряді випадків з метою розширення експорту вітчизняні кооператори надсилали зразки продукції сільського господарства за кордон. Підтвердженням цього є такий факт. 28 червня 1928 р. НКВТ УСРР зобов'язав Вукопспілку в числі інших заготівельних організацій вислати на ім'я торгпредства УСРР у Франції зразки сільськогосподарської продукції з поясненнями. При цьому в обов'язковому порядку НКВТ вимагав від Вукопспілки надіслати до Франції зразки всіх рибних, овочевих та фруктових консервів, які виготовляла споживча кооперація³⁶⁶. Таким чином, у цьому випадку спільними діями з НКВТ УСРР вітчизняна кооперація робила кроки щодо рекламування експортної продукції в тих країнах, де вона тоді ще не мала постійних власних представництв.

Оскільки закордонний ринок вимагав продукції високої якості та певних стандартів, вітчизняній споживчій кооперації, активізуючи експортні заготівлі, доводилося приділяти цьому питанню систематичну увагу з тим, щоб сприяти успішній реалізації експортної сільськогосподарської продукції та сировини в Європі. До того ж кооператори були змушені зважати на конкурентну боротьбу як між країнами-експортерами, так і між вітчизняними заготівельними організаціями за вплив на закордонних ринках. Справа в тому, що частину продуктів, що їх експортувала Україна на зовнішній ринок, інші країни підсортовували, належно упаковували, стандартизували й після цього збували за вигідними цінами на інших ринках. З огляду на вказані причини питання стандартизації експортної продукції сільського господарства у другій половині 1920-х років виявилось для

³⁶⁵ Хроніка. Експорт та збут // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 5. – С. 41.

³⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 151, арк. 262.

української споживчої кооперації актуальним. Не випадково часопис «Кооперативне будівництво» підкреслював: «Черговим питанням стає також стандартизація експорту, себто уміння давати односортні, одноманітні продукти найвищої якості і найкращого вигляду»³⁶⁷. Щоб перейти до стандартизації продукції, кооператори відкривали спеціальні пункти, де можна було б надавати продуктам сільського господарства та сировині стандартного вигляду і потім уже направляти їх на закордонний ринок. Крім цього, заготівельні відділи кооперативних центрів наперед давали місцевим товариствам указівки стосовно сортування і підбору експортної продукції. У свою чергу споживчі кооперативи впливали на своїх членів щодо вирощування та культивування необхідних сортів сільськогосподарської продукції. У другій половині 1920-х років експортна діяльність споживчої кооперації забезпечувала проведення індустріалізації країни, оскільки за отриману валюту держава закупляла за кордоном необхідне промислове устаткування. Оскільки від експорту значною мірою залежав імпорту устаткування і промислової сировини для фабрик і заводів, успішний розвиток споживчою кооперацією збуту заготовленої продукції на європейських ринках, з одного боку, сприяв посиленому темпові індустріалізації, а з іншого – інтенсифікації сільського господарства. При цьому зазначимо, що споживчі інтереси селян – виробників експортної продукції щодо придбання за кордоном промислових товарів і сільгоспреманенту, яких бракувало тоді в Україні, держава впродовж другої половини 1920-х років усе далі відсувала «на задній план».

У результаті зовнішньоекономічної політики радянської влади в останні роки непу питома вага устаткування для української промисловості в імпорті зросла із 41,6 до 76,7 %, натомість промислових товарів для членів споживчих кооперативів упала з 29,4 до 0,3 %. Із цього приводу нарком торгівлі УСРР М. А. Чернов у 1927 р. зазначав: «Наведені цифри показують, що основна директива у галузі імпорту – концентрація валютних

³⁶⁷ Грінберг Є. Наша експортна номенклатура / Є. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1–2. – С. 55.

ресурсів для задоволення імпортом потреб промисловості – в українському імпорті поточного року проводиться з успіхом». І далі він підкреслював, що «у створенні валютних резервів у Союзі Україна брала досить помітну участь»³⁶⁸. Проведений аналіз експортно-заготівельної діяльності вітчизняних кооператорів в останні роки непу підтверджує вищенаведені слова наркома торгівлі й водночас переконує в тому, що споживча кооперація, включаючи селян-пайовиків та кооператорів, під тиском партійно-радянських директив і державних планових завдань забезпечувала проведення індустріалізації не лише в УСРР, але й у СРСР у цілому.

Таким чином, упродовж 1923–1928 рр. відбулося більш відчутне втручання радянської держави в експортно-заготівельну діяльність споживчої кооперації УСРР, що пояснювалося бажанням більшовиків зберегти та ще більше посилити монополію зовнішньої торгівлі й тим самим мати від цього зиск, спробою максимально усунути від експортно-заготівельних операцій ряд заготівельних структур та приватних посередників, а також прагненням мати стабільне джерело валютних надходжень для забезпечення індустріалізації країни. У другій половині 1920-х років експортно-збутова діяльність споживчої кооперації УСРР, як і всієї країни, фактично стала одним з основних джерел поповнення державного бюджету, оскільки виявилася підпорядкованою більшовицьким планам створення директивно-планової економіки.

3.2. Особливості діяльності закордонних представництв Вукопспілки в середині та наприкінці 1920-х рр.

31 січня 1924 р. на засіданні правління ВУКС повідомили про те, що в Лондоні нарешті створене торговельне представництво Вукопспілки у Великобританії³⁶⁹. Для юридичного оформлення представництва Коопукру в Лондоні необхідно

³⁶⁸ Чернов М. А. М. Торговля УССР. К X Всеукраїнському и XV Всесоюзному съездам партии / М. А. Чернов. – Х. : Пролетарий, 1927. – С. 66.

³⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 22, арк. 7.

було провести збори акціонерів, тому представник ВУКС М. І. Меєрович виїхав до Харкова. Засідання акціонерів відбулося 11 лютого 1924 р. у Харкові: «Сільський господар» тоді представляли П. П. Любченко й В. М. Качинський, «Українбанк» – Д. І. Кудря і Хотовицький, Вукопспілку – А. Є. Геттлер та М. І. Меєрович³⁷⁰. Між Коопукром і кожним акціонером уклалися угоди, згідно з якими Лондонське представництво отримувало 3 % від суми реалізованого товару, якщо продаж становив 150 тис. ф. ст., а збільшення загальної суми до 200 тис. ф. ст. давало Коопукру 2 % комісійних³⁷¹. Судячи з відгуку в пресі, це була перша нарада акціонерів Коопукру³⁷².

З метою ознайомлення європейської громадськості зі станом справ в українській кооперації 26 жовтня 1924 р. правління ВУКС направило в бюро акціонерів Укркоопу та Коопукру листа, в якому повідомляла про надсилання ним двох екземплярів статті про діяльність споживчої кооперації УСРР у 1923 р. При цьому керівники ВУКС просили бюро акціонерів Укркоопу та Коопукру один екземпляр статті надіслати до Лондона з тим, щоб вона була розміщена в збірнику МКА³⁷³.

Відзначимо, що з членством у закордонних представництвах української кооперації існували певні проблеми. Справа в тому, що правління ВУКС тривалий час заперечувало проти включення таких кооперативних центрів, як «Книгоспілка», «Кооптах», «Добробут» та «Кустар-експорт» до числа акціонерів, висувуючи такі підстави: 1. «Книгоспілка» є організацією виключно імпортуючою, а її пайовиками є фактично тодішні акціонери закордонних представництв. 2. «Добробут» є фактично відростком «Сільгосподаря». 3. «Кустар-експорт» має некооперативний капітал. 4. «Кооптах» є акціонером організацій ВУКС і «Сільгосподаря».

³⁷⁰ Даниленко О. Закордонні представництва українських кооперативних спілок у 1920-х роках : структура, повноваження, штати, діяльність / О. Даниленко // Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки. – Вип. 19 : Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський / НАН України. Інститут історії України. – К. : Ін-т історії України, 2010. – С. 233.

³⁷¹ ЦДАВО України, ф. 807, оп. 1, спр. 1, арк. 97.

³⁷² Українська кооперація за кордоном // Сільський господар. – 1924. – № 3–4. – С. 21–22.

³⁷³ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 826, арк. 1.

Тому правління ВУКС вважало правильним, щоб указані організації, без входження їх акціонерами до Укркоопу та Коопукру здійснювали б свою зовнішню роботу на договірних засадах із закордонними представництвами української кооперації. З огляду на це правління ВУКС зверталося до УЕР з проханням розглянути цю справу і визначити коло акціонерів Укркоопу і Коопукру³⁷⁴.

Та все ж таки 11 березня 1925 р. до Берлінського об'єднаного представництва української кооперації (Укркоопу) приєдналися «Книгоспілка», «Кустекспорт», «Кооптах» і «Добробут». У результаті представництво української кооперації у Берліні (Укркоопу) підпорядковувалося Бюро акціонерів, до складу якого входили: від «Українбанку» – М. Г. Бляхер, від Вукопспілки – М. К. Ветошкін, від «Книгоспілки» – А. Є. Геттлер, від «Сільського господаря» – П. Є. Шніпко і Л. С. Гохман, від «Кустарекспорту» – Ю. Ю. Ярослав. Склад Бюро акціонерів Укркоопу формували керівники кооперативних спілок та їхні заступники, але найбільше акцій мав Українбанк. Голова його правління, а ним був М. Г. Бляхер, очолював Бюро акціонерів представництв української кооперації, хоча існувала ще й рада, до якої входило по два представники від кожної кооперативної спілки³⁷⁵.

Тоді ж збори акціонерів Укркоопу ухвалили категоричне рішення: «Уважати за доцільне установити тверде правило, що жодна з організацій, яка входить до складу закордонних представництв, не має права переводити свої експортні операції повз Укркоопу або Коопукру³⁷⁶. Тобто віднині експортно-імпорتنі операції українських кооперативних центрів були поставлені під контроль не лише з боку держави, але й самих власне закордонних представництв української кооперації, тобто невеликої групи з числа керівного складу кооперативних організацій.

У 1925 р. Укркооп у Берліні переїхав у нове приміщення і відповідно отримав нову адресу, а саме: Берлін, Шільштр, 10. В. 62³⁷⁷. У вересні 1928 р. Укркооп очолив Д. І. Кудря, а

³⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 730, арк. 5.

³⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 730, арк. 4.

³⁷⁶ Там само, арк. 38.

³⁷⁷ Там само, арк. 4.

акціонерами товариства тоді були 10 українських кооперативних центрів, хоча Вукопспілка, «Сільський господар» та «Українбанк» мали 75 % представництва, тобто вирішальний контрольний пакет³⁷⁸. Крім названих закордонних представництв української кооперації в Європі та Константинополі, в українських кооператорів була ідея відкрити закордонне представництво в Канаді, але реалізувати її тоді не вдалося³⁷⁹.

Проблема фінансування діяльності закордонних представництв української кооперації впродовж другої половини 1920-х рр. залишалась актуальною, бо від її розв'язання залежали масштаби закордонних операцій. Як і в попередні роки, закордонним кооперативним представництвам з огляду на нестачу коштів доводилося звертатися до МНБ та європейських кредиторів. Так, 27 липня 1925 р. уповноважений МНБ С. І. Славрі звертався з листом до Укркоопу в Берліні з проханням надіслати пропозиції щодо експортно-імпоротної роботи на осінній сезон і відповідно заявки на кредити. Водночас МНБ повідомляв Укркооп про те, що він розпочав перемовини з відповідними органами про створення в Берліні кооперативної банківської організації³⁸⁰. У свою чергу 31 липня 1925 р. Укркооп звернувся до правління ВУКС з проханням терміново надіслати план експортно-імпорتنих операцій на осінній сезон з тим, щоб вступити в переговори з МНБ щодо їх кредитування³⁸¹.

Як склалися відносини вищих регулюючих зовнішню торгівлю відомств СРСР з об'єднаними закордонними представництвами української кооперації в Берліні та Лондоні? Закордонна діяльність української кооперації у середині та другій половині 1920-х рр. жорстко контролювалася і регламентувалася державними органами СРСР (у тому числі закордонними торгпредствами). Звіт голови правління ВУКС М. К. Ветошкіна про зовнішньоекономічні операції Коопукру в 1924–1925 господарському році чітко фіксував рівень означеної залежності

³⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 730, арк. 6.

³⁷⁹ Там само, ф. 807, оп. 1, спр. 1, арк. 397.

³⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 826, арк. 31.

³⁸¹ Там само, арк. 30.

українського представництва: «Як здійснюється робота наших закордонних представництв у Берліні та Лондоні? Впродовж року жодних угод із закордонними фірмами не укладали. Весь продаж сировини і сільськогосподарських продуктів у Німеччині та Лондоні був щоразу здійснений з санкції відповідних торгпредств або через них. Щоразу торгпредство затверджувало ціну і фірму, якій ми продавали. Придбання імпорتنих товарів здійснювалось із санкції торгпредств в основному через їх апарат. Наша робота здійснюється з максимальним дотриманням принципів зовнішньої торгівлі. Один із директорів Лімітеда в Лондоні є член Торгової делегації СРСР І. Новаковський, що забезпечує повністю вищесказане»³⁸². Наведений документ чітко вказував на факт залежності закордонної діяльності ВУКС, інших членів Укркоопу та Коопукру від держави.

Українські кооператори наполегливо добивалися надання Укркоопу та Коопукру вищими регулюючими відомствами СРСР більшої свободи експортно-імпорتنих операцій, оскільки вони явно не хотіли надавати українським кооперативним центрам рівні права у цій справі із союзними зовнішньоторговельними структурами. Підтвердженням перешкоди з боку Москви у процесі налагодження діяльності Коопукру є листування останнього з Вукопспілкою. Зокрема, у листі до правління ВУКС від 30 січня 1924 р. керівництво Коопукру пропонувало очільникам споживчої кооперації активізувати зусилля щодо налагодження прямої співпраці з англійськими підприємцями. Річ у тім, що українське кооперативне представництво у Лондоні небезпідставно побоювалося проблем із розподілом англійських кредитів, наданих радянській кооперації загалом. У листі наголошувалося: «У будь-якому разі нам треба бути готовими, щоб наша кооперація могла спочатку використати ці кредити для себе, доки інші організації та установи (*йшлося про російські кооперативні центри Центроспілку та Селосоюз – Т.О.*) ще не вичерпали всього кредиту радянським республікам. (Очевидно, згодом доведеться добиватись у цьому питанні

³⁸² ЦДАВО України, ф. 807, оп. 1, спр. 27, арк. 12.

розподілу якоюсь спеціальною міжсоюзною конференцією в Москві)»³⁸³.

Після наполегливих клопотань українських кооператорів щодо надання кооперативним центрам УСРР більшої свободи закордонної діяльності 15 лютого 1924 р. РПО СРСР своєю постановою надала українській кооперації право безпосереднього виходу на зовнішній ринок. Зокрема, у постанові говорилося: «Надати українській кооперації в особі утвореного Вукопспілкою, «Сільським господарем» і «Українбанком» «Об'єднаного закордонного представництва всеукраїнських кооперативних спілок» (Укркооп) право безпосереднього виходу на закордонні ринки на рівних засадах із Центроспілкою». Невдовзі, 26 лютого 1924 р., ВУКС поінформувала Коопукр про отримання нею від РПО СРСР права виходу на закордонні ринки³⁸⁴. Однак, посилаючись на інші джерела, можна свідчити, що Вукопспілка, згідно з постановою РПО СРСР, отримала право виходу на закордонний ринок «на тих же формальних засадах, на яких це надано Центроспілці», лише 5 березня 1924 р.³⁸⁵ Як засвідчили подальші події, суперечки між контролюючими зовнішню торгівлю союзними інстанціями та Центроспілкою СРСР, з одного боку, і закордонними представництвами української кооперації – з другого боку не були усунені, оскільки конкуренція між ними тривала й надалі.

Труднощі у діяльності закордонних представництв української кооперації були пов'язані і з політикою вищих органів влади та управління УСРР, які намагались усіляко регулювати діяльність кооперації за кордоном та водночас сприяти експортно-імпортним операціям державної структури Наркомзовнішторг. Восени 1924 р. знову далися взнаки суперечки між вищими органами влади й українськими кооперативними центрами стосовно доцільності самостійного виходу кооперації на зовнішні ринки. Політико-економічні застереження висловила колегія

³⁸³ ЦДАВО України, ф. 807, оп. 1, спр. 27, арк. 7.

³⁸⁴ Там само, арк. 16.

³⁸⁵ Кабалкин Ю. М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю. М. Кабалкин. – М. : Изд-ние Центросоюза, 1926. – С. 30.

Наркомату РСІ УСРР, намагаючись зберегти і надалі за державою право на монополію зовнішньої торгівлі. Натомість дирекція Коопукру наприкінці 1924 р. намагалася переконати офіційний Харків у необхідності розширеного представництва української кооперації за кордоном, посилаючись на відповідні директивні листи та урядові постанови про дозвіл кооперативним центрам займатися експортно-імпортною діяльністю. «До нас надійшли чутки, писав до наркомату РСІ один із керівників Коопукру М. І. Меєрович, що Колегія НК РСІ порушує питання на засіданні Колегії 1 грудня цього року про доцільність самостійного виходу центрів української кооперації за кордон. Центри української кооперації ВУКС, «Сільський господар» і «Українбанк» постановою від 15 лютого 1924 р. союзна РПО одержали право безпосереднього виходу на закордонні ринки в межах та порядку, наданих Центроспілці та Селосоюзу. Організаційно українська кооперація має більші переваги перед російською кооперацією за тих обставин, що у той час, як Центроспілка та Селосоюз мають за кордоном окремі один від одного представництва, окремі апарати, українська кооперація в особі Вукопспілки, «Сільського господаря» та «Українбанку» об'єднані в одному представництві»³⁸⁶.

Звісно, що кожний з українських кооперативних центрів прагнув більшої свободи закордонної діяльності, однак у цьому випадку йшлося про переваги об'єднаних представництв української кооперації над російськими кооперативними центрами за кордоном, адже на той час Укркооп та Коопукр, об'єднавши свої зусилля, могли б легше і водночас менш витратно порівняно з російськими кооперативними спілками завоювати англійський ринок.

Партійно-радянське керівництво СРСР усе ж таки мусило рахуватися з авторитетом закордонних кооперативних представництв радянської України, оскільки через них відбувалися масштабні експортно-імпортні операції, від яких зиск мала вся країна. Крім цього, вважає О. В. Даниленко, українські кооператори за кордоном мали суттєву підтримку в особі колишнього

³⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 807, оп. 1, спр. 1, арк. 190.

голови українського уряду Х. Г. Раковського, який у той період був дипломатичним представником СРСР у Лондоні. Так, 31 грудня 1924 р. на підтримку Коопукру надійшов лист від Х. Г. Раковського, який виявився новорічним привітанням з нагоди першої річниці діяльності об'єднаного товариства української кооперації у Лондоні. Прикметно: Х. Г. Раковський підтвердив доцільність його функціонування, тому що українська кооперація отримувала кредити з мінімальними річними відсотками, мала експортні перспективи, конструктивні відносини з Торгпредством. Відтак він рекомендував включити Коопукр до списку організацій із правом самостійного виходу на зовнішній ринок³⁸⁷.

Поділяємо позицію О. В. Даниленка, що діяльність Х. Г. Раковського, якого Москва покарала за принципову політичну позицію щодо формування унітарної радянської держави, повноважень республіканських наркоматів, заславши до Лондона на дипломатичну службу, була справді проукраїнською, тому що він почував себе одним із фундаторів українського республіканського уряду³⁸⁸.

Розгортання торговельних операцій закордонних представництв української кооперації в 1924 р. підтверджується низкою архівних документів. У той час Берлінське та Лондонське об'єднані представництва української кооперації здійснювали масштабні операції з експорту сільгосппродукції. Передусім ідеться про експорт українськими кооператорами яєць. Не випадково керівництво Коопукру в листі до Х. Г. Раковського в 1924 р. зазначало: «Англійська преса прихильно відгукувалась на заснування нашого Лімітеду. Тут в Лондоні робота наладилась, поширюються зносини з фірмами. Найбільша праця очікується щодо збуту яєць»³⁸⁹.

³⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 807, оп. 1, спр. 1, арк. 226.

³⁸⁸ Даниленко О. Закордонні представництва українських кооперативних спілок у 1920-х роках: структура, повноваження, штати, діяльність / О. Даниленко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 19 : Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський / НАН України. Інститут історії України. – К. : Ін-т історії України, 2010. – С. 234.

³⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 826, арк. 83.

На нашу думку, зростання обсягів реалізації яєць у Європі у 1924 р. через закордонні представництва Укркоопу та Коопукру пов'язане зі створенням у серпні того ж року спеціалізованого товариства «Кооптах» зі збуту яєць та продукції птахівництва, пайовиками якого були Вукопспілка та «Сільський господар». Упродовж 1924–1925 рр. масштаби експорту продукції Кооптаха обігнали масштаби експорту РСФРР та Польщі. У результаті Україна відновила довоєнну репутацію щодо експорту яєць. Важливо, що «Кооптах» вже на першому році своєї діяльності, завдячуючи Лондонському Коопукру, отримав солідні закордонні кредити, у тому числі під поставку яєць у сумі 85 тис. ф. ст. Свій авторитет Коопукр та «Кооптах» на європейському яєчному ринку всіляко прагнули підтримувати. Переконалим вважаємо такий факт. Відсоток браку в процесі експорту яєць російськими зовнішньоторговельними структурами був такий: Центроспілка – 25 %, «Сільський союз» – 43 %, «Хлібопродукт» – 31 %, «Руссот» – 18 %, а українським спеціалізованим кооперативним товариством «Кооптах» – 2 %³⁹⁰.

Функціонування кооперативних закордонних представництв української кооперації в Берліні, Лондоні і Константинополі та їх відділень у ряді інших міст дало можливість українським кооператорам у 1924 р. розпочати експорт до Європи м'яса й вершкового масла. Зокрема, реалізація свинини з її переробкою на бекон відбувалася в Лібаві (Естонія) та подальшим збутом готової продукції на лондонському ринку через Коопукр. Вершкове масло Вукопспілка у 1924 р. почала активно вивозити до Константинополя і збувати його там через своє представництво або ж через Держторг УСРР³⁹¹.

У 1925 р. через закордонні представництва української кооперації в Берліні та Лондоні «Кооптах» успішно реалізував яйця та іншу продукцію птахівництва. За даними В. І. Марочка, «Кооптах» у 1925 р. налічував 18 спілок і 1 тис. 224 товариства, що належали до споживчої та сільськогосподарської коопе-

³⁹⁰ Забельский. Год работы «Кооптаха» / Забельский // Кооперативный бюллетень. – 1925. – № 29. – С. 25.

³⁹¹ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 850, арк. 8.

рації³⁹². Завдяки високій якості продукції «Кооптах» у 1926 р. завоював міцне становище на ринках Великобританії та Німеччини. Німецькі комерційні видання відзначали, що продукція «Кооптаху» здобула настільки високе довір'я, що, німецькі реекспортери, користуючись кон'юнктурою ринку, відправляли її до Швейцарії, Італії та Іспанії. Збут продукції «Кооптаху» на зовнішніх ринках Великобританії, Австрії, Німеччини тоді становив 33,8 % від всесоюзного експорту яєць. На початок 1927 р. «Кооптах» зайняв перше місце серед експортерів сільгосп-продукції як в Україні, так і в СРСР³⁹³. Тобто була налагоджена чітка діяльність та взаємовигідний контакт «Кооптаху» як заготівельно-експортної структури із закордонними представництвами української кооперації в Берліні й Лондоні.

Наприкінці 1920-х рр. давалося взнаки загострення відносин між окремими закордонними представництвами російських та українських кооперативних центрів, а також суперечки між українськими кооперативними центрами за посилення позицій на міжнародних ринках. Мали місце суперечки між Коопукром та окремими українськими кооперативними структурами, які діяли на закордонних ринках, але при цьому не входили до складу об'єднаних закордонних представництв української кооперації. Наприклад, протистояння виникло між Коопукром і «Аркосом Лімітед», правління якого очолював Г. Я. Коновалець. Зокрема, 7 червня 1927 р. «Аркос», що підлягав ліквідації, передав товари української кооперації для реалізації Центро-спілки СРСР, а не Коопукру. На зауваження представника Коопукру керівник «Аркосу» відповів досить категорично: «...українська кооперація не повинна взагалі існувати за кордоном і що йому потрібна велика фірма, яка б працювала для нього, а не український кооперативний Лімітед»³⁹⁴.

Не розв'язаною залишалася фінансова проблема, від якої залежав успіх експортно-імпортних операцій закордонної коопе-

³⁹² Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – С. 108.

³⁹³ ЦДАВО України, ф. 290, оп. 4, спр. 31, арк. 50.

³⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 807, оп. 1, спр. 2, арк. 244.

рації України. Формально можна було б відкривати представництва у тих країнах, з якими СРСР мав дипломатичні й торгові відносини, але оперативний зв'язок з американським континентом української кооперації видавався сумнівним. Його бракувало навіть Берлінському представництву Укркоопу. Зокрема, 31 серпня 1929 р. представник Укркоопу в Берліні звернувся до Бюро акціонерів у Харкові з претензією на те, що «українські кооператори майже не бувають за кордоном (навіть на засіданнях Центрального Комітету Альянсу)». Російські представники, на переконання керівника Укркоопу М. Жмурка, бували десятки разів, а для представників «Сільського господаря», Вукопспілки, «Добробуту», яких постійно запрошували, чомусь бракувало валюти³⁹⁵.

Станом на 1 жовтня 1929 р. Вукопспілка мала представництво в Берліні та Лондоні. На той час Празьке закордонне представництво ВУКС було ліквідоване³⁹⁶. Закордонне представництво української кооперації в Берліні Укркооп проіснувало до початку 1930 р. В останні місяці існування його очолював голова Бюро акціонерів Д. І. Кудря.

Ліквідація Коопукру відбулася впродовж лютого – березня 1930 р.: окремих його працівників перевели на роботу до Селосоюзу (центральна спілка сільськогосподарської кооперації СРСР), частина – повернулась в Україну³⁹⁷. При цьому залишок товарів Коопукру, який по праву належав українським кооператорам, передавався Селосоюзу, Російсько-Британському зерновому товариству в Лондоні, Торгпредставництву СРСР у Гамбурзі, тобто союзним зовнішньоторговельним відомствам.

Наведені вище факти свідчать про те, що наприкінці 1920-х рр. більшовики, сповна використавши авторитет і потенціал спо-

³⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 335, оп. 1, спр. 326, арк. 1.

³⁹⁶ Десять років споживчої кооперації УСРР (1920–1930). – Х. : Вукопспілка, 1930. – Частина 2. Додатки – Таблиця № 11. – С. 11.

³⁹⁷ Даниленко О. Закордонні представництва українських кооперативних спілок у 1920-х роках: структура, повноваження, штати, діяльність / О. Даниленко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 19: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський / НАН України. Інститут історії України. – К. : Ін-т історії України, 2010. – С. 238.

живчої кооперації для відновлення контактів із Заходом, розпочали тактику витіснення кооперативних закордонних представництв УСРР з метою встановлення державної монополії зовнішньої торгівлі СРСР.

Однак об'єднані представництва української кооперації у Німеччині – Укркооп та Великобританії – Коопукр, що діяли впродовж 1922–1930 рр., становили конкуренцію для державних зовнішньоторговельних структур СРСР, у тому числі УСРР. Кожне із вказаних представництв мало своїх агентів у ряді країн Європи, що дозволяло українським кооператорам систематично розширяти контакти з традиційними торговельними партнерами. Загалом об'єднані українські кооперативні представництва Укркооп та Коопукр створили передумови для самостійного виходу УСРР на західноєвропейські ринки.

Висновки до розділу

Попри політичні, дипломатичні, економічні, організаційні труднощі, обмеження її закордонної діяльності з боку радянської держави, конкуренцію з боку союзного і республіканського Наркомату зовнішньої торгівлі, інших кооперативних центрів РСФРР та УСРР Вукопспілка практично з перших кроків запровадження нової економічної політики зуміла налагодити торговельні контакти в Європі й започаткувати в ряді країн свої представництва. Відтак закордонні представництва споживчої кооперації УСРР протягом 1920-х років існували спочатку в Празі, а надалі – в Берліні та Лондоні. Представництво ВУКС також було відкрито в Константинополі, але про нього практично немає відомостей. Створивши закордонні представництва, Вукопспілка вже на початку 1920-х рр. розпочала через них експорт сільськогосподарської продукції та імпорт необхідних членам кооперації промислових товарів і сільгоспзнарядь.

Дещо пізніше членами цих товариств стали такі українські кооперативні центри, як «Кооптах», «Добробут», «Книгоспілка», «Кустар-експорт». Як засвідчують архівні документи, ініціатором і основним організатором створення об'єднаного представ-

ництва української кооперації у Берліні (Укркооп, 1922 р.) та Лондоні (Коопукр, 1924 р.) виявилася Вукопспілка. На нашу думку, це пояснюється двома причинами. По-перше, ВУКС тоді була найпотужнішою кооперативною структурою в Україні, по-друге, вона найбільше зазнала впливу більшовизації. Отже, не виключаємо той факт, що саме через Вукопспілку радянська держава могла контролювати і регулювати закордонні кроки українських кооператорів.

На рубежі 1920–30-х років партійно-радянські очільники СРСР, узявши курс на здержавлення кооперативних структур, посилили обмеженість їх господарської діяльності, зокрема в галузі експорту й імпорту. Тож не випадково на початку 1930 р. припинили своє існування закордонні представництва української кооперації в Європі – Укркооп та Коопукр.

Загалом відновивши експортно-збутову діяльність на початку 1920-х років, споживча кооперація спромоглася не лише зробити суттєвий внесок у відродження економіки республіки, але й сприяти встановленню взаємовигідних зв'язків радянської України із закордонними торговельними партнерами. Упродовж 1920-х рр. Вукопспілка створила низку закупівельно-збутових контор, агентств та представництв не лише в межах УСРР, але й на території РСФРР та за кордоном, що підтверджує **додаток Б**.

Починаючи з 1923 р., коли намітилася певна стабілізація економічного життя, експортно-заготівельна діяльність споживчої кооперації УСРР поступово активізувалася. Експорт сільськогосподарської продукції виявився економічно вигідним для українського селянства, до того ж він був важливим джерелом формування державного бюджету. Здійснюючи експортні заготівлі, споживча кооперація допомагала селянам збувати вирощену продукцію за кордоном і за виручені кошти закупували промислові товари та сільськогосподарський реманент, яких бракувало в УСРР. Водночас експортна діяльність споживчих товариств і їх спілок давала можливість радянській владі закупувати за кордоном необхідне устаткування для підприємств державної промисловості.

У середині 1920-х років основна частина експорту припадала на хліб, який був стратегічно важливим товаром, а відтак вивіз збіжжя був рентабельною справою. Загалом від хлібоекспорту мали прибуток не лише селяни, споживчі товариства, але й держава, яка всіляко намагалася регулювати і контролювати цю важливу для українського селянства справу.

В останні роки непу експортно-заготівельна діяльність вітчизняної споживчої кооперації визначалася специфікою економічного розвитку країни. З огляду на розгортання індустріалізації країни більшовики активізували пошук джерел фінансування цієї справи. Серед цих джерел суттєве місце займав експорт сільськогосподарської продукції. Тоді відбулися істотні зміни в номенклатурі експортної продукції. Оскільки експорт хліба з України помітно зменшився внаслідок загострення конкуренції та світовому ринку, зростання попиту на хлібопродукцію в середині країни у контексті зростання чисельності міського населення, монополізації хлібоекспортної справи союзними структурами, вітчизняним кооператорам доводилося на виконання державних планів і з власної ініціативи вишукувати нові статті експорту. Ідеться про збільшення обсягів експорту продуктів тваринництва, городини та фруктів. Характерною особливістю експортних заготівель споживчої кооперації в останні роки непу була розширена практика контракції із селянами на певний вид сільськогосподарської продукції. Так, запроваджуючи контракцію беконних свиней для беконних фабрик, кращих гатунків маку та хмелю, високоякісних видів меду, широкого асортименту промислової сировини, зокрема прядива, вітчизняні кооператори мали можливість регулярно вивозити вказану продукцію за кордон і продавати за ціною, яка влаштовували і селян-виробників, і споживчу кооперацію³⁹⁸.

Упродовж 1927–1928 рр. в експорті споживчої кооперації УСРР значну роль відігравали м'ясопродукти, вершкове масло, городина та фрукти, а в 1928–1929 рр. ці продукти посідали вже

³⁹⁸ Панченко К. Що таке контракція та яка від неї користь / К. Панченко. – Х. : Книгоспілка, 1929. – С. 19.

83 % усього експорту сільгосппродукції³⁹⁹. У цілому Вукопспілка протягом другої половини 1920-х років продемонструвала переважаючі темпи розвитку експорту сільськогосподарської продукції порівняно з іншими експортно-заготівельними організаціями. Так, ВУКС за період з 1926 по 1928 рр. дала збільшення обсягів експорту на 92,5 %, «Кооптах» – на 77,1 %, Укрдержторг – на 41,3 % і М'ясотрест – на 30 %⁴⁰⁰.

На нашу думку, більш успішному розгортанню експортної діяльності споживчої кооперації УСРР у період непу заважав ряд факторів, серед яких: складнощі зі збором продуктів у розпорощених селянських господарствах, невідповідність європейським стандартам, недостатні знання кон'юнктури зовнішніх ринків, обмеженість підготовлених спеціалістів з експортно-збутової роботи, контроль та регулювання з боку партійно-радянських органів і плануючих інстанцій, недосконала практика матеріального стимулювання пайовиків та кооперативних організацій за досягнення в заготівлі й збуті експортної продукції. Основною ж проблемою, яка кардинально впливала на результати експортної діяльності вітчизняних кооператорів, була низька якість продукції. Оскільки вимоги до сільськогосподарської продукції, котру вивозили заготівельні організації на закордонні ринки, були дуже високі, то недбале ставлення як селян-виробників, так і кооператорів до міжнародних стандартів під час заготівлі та збуту призводило до матеріальних втрат споживчої кооперації на цих ринках.

³⁹⁹ Десять років споживчої кооперації УСРР (1920–1930). – Х. : Вукопспілка, 1930. – С. 27.

⁴⁰⁰ Кузьминський О. М. Питання другорядного експорту. За поліпшення другорядного експорту / О. М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 58.

РОЗДІЛ 4

ХЛИБОЕКСПОРТНА ДІЯЛЬНІСТЬ СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ ТА ЇХ СПЛОК У 20-ТІ РР. ХХ ст.

4.1. Експорт споживчою кооперацією збіжжя в середині 1920-х рр.

Певна стабілізація економічного життя в Україні після неврожаю та голоду перших років непу сприяла відродженню експорту зернових культур. Як зазначав ЦК КП(б)У, відновлення хлібного експорту в 1923 р. мало виключне значення для відбудови народного господарства України і «служувало одним із визначальних факторів, які корінним чином міняли і зміцнювали наше міжнародне політичне становище, особливо в країнах, які були найбільш зацікавлені в нашому хлібі»⁴⁰¹. За виручені кошти від збуту за кордоном збіжжя, яке на той час стало основною статтею експорту, держава прагнула закуповувати промислові товари, сільськогосподарський реманент та обладнання для промислових підприємств.

Оскільки керівництво УСРР спонукало кооператорів до активізації експортних заготівель і збуту хліба за кордоном з метою отримання державних валютних надходжень, правління Вукопспілки було змушене регулярно приділяти цьому питанню увагу. Так, 4 квітня 1923 р. на засіданні президії правління ВУКС ухвалили доручити загальнооперативному, організаційному і продуктовому відділам терміново провести додаткову заготівлю селянських лишків збіжжя урожаю 1922 р.⁴⁰² Більш конкретні заходи щодо активізації експортних заготівель хліба споживчою кооперацією були окреслені під час роботи третьої сесії Ради ВУКС у травні 1923 р. Планувалося, що завдяки вдалому тогорічному урожаю експорт збіжжя кооператорами буде збільшений у декілька разів. З огляду на це місцевим кооперативним організаціям пропонувалося брати в оренду в держави хлібні комори та зсипні пункти поблизу залізничних станцій, усіляко зацікавлювати селян щодо здачі ними хліба споживчій кооперації. Разом з

⁴⁰¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1888, арк. 63.

⁴⁰² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 435, арк. 227.

тим під час роботи третьої сесії Ради ВУКС чіткої позиції щодо того, чи здійснювати самостійно експортні хлібозаготівлі, чи через акціонерне товариство «Хлібоекспорт» із центром у Москві кооператорами вироблено не було⁴⁰³. Тобто йшлося про те, чи зможе споживча кооперація віднайти власні кошти фінансування експортних хлібозаготівель, чи доведеться шукати інші шляхи.

Від розв'язання проблеми фінансування суттєво залежав у той час як успіх проведення хлібозаготівель, так і збут заготовленого збіжжя за кордоном. Із цього приводу 3-тя сесія ВУЦВК 2 липня 1923 р. у постанові «Про експорт хліба з УСРР» підкреслювала, що справа організації хліботорговлі та хлібоекспорту вимагає значних коштів, відтак є бажаним залучення до цієї справи коштів не тільки державних і кооперативних організацій, але й приватних осіб. Згідно з рішеннями сесії державним органам та сільськогосподарським і споживчим кооперативам дозволялося заготовляти у селян будь-яку кількість хліба, однак при цьому державна фінансова підтримка кооперативних організацій не передбачалась⁴⁰⁴.

Ураховуючи обмеженість власних коштів, кооперативним організаціям доводилося співпрацювати з іншими структурами та продавати їм частину заготовленого хліба чи іншої сільгосп-продукції з метою отримання необхідного фінансування для вивозу збіжжя за кордон. Кооператорам у ряді випадків доводилося відмовлятися від власного хлібоекспорту і з метою отримання обігових коштів збувати заготовлене зерно іншим експортерам. Наприклад, 2 лютого 1923 р. керівництво Вукопспілки продало Зовнішторгу УСРР 50 тис. пудів макухи, заготовленої для експорту⁴⁰⁵. Лише після підписання з Держбанком угоди від 18 жовтня 1923 р. про відкриття ним кредиту в 100 тис. крб під експортні вантажі ВУКС змогла налагодити більш-менш регулярний вивіз хліба за кордон⁴⁰⁶.

⁴⁰³ Резолюції третьої сесії Ради ВУКС // Кооперативный бюллетень Вукопспілки. – 1923. – № 13–14. – С. 5.

⁴⁰⁴ ЗУ України. – 1923. – № 15. – Ст. 579. – С. 1257–1258.

⁴⁰⁵ В Вукопспілке. Отдел сельхозпродуктов // Бюллетень Вукопспілки. – 1923. – № 6. – С. 4.

⁴⁰⁶ Деятельность Вукопспілки за октябрь – декабрь 1923 г. // Бюллетень Вукопспілки. – 1924. – № 6. – С. 9.

На підставі архівних документів можна говорити про те, що проблема фінансування хлібозаготівель залишалася не розв'язаною для ВУКС та її місцевих організацій і в наступні роки. Ураховуючи те, що замовлення на зернові культури з-за кордону надходили систематично, керівництво ВУКС було змушене постійно шукати кошти для виконання експортних заготівель. Так, у березні 1924 р. правління ВУКС звернулося до Держбанку УСРР та Української економічної ради з проханням виділити кредит в розмірі 40 тис. крб для проведення експортних заготівель 200 тис. пудів кукурудзи⁴⁰⁷.

Потреба у коштах спонукала вітчизняних кооператорів у справі хлібоекспорту співпрацювати із Центроспілкою СРСР, яка на перших порах, тобто протягом 1922–1923 рр., значною мірою кредитувала та фінансувала ВУКС. На це, зокрема, вказують газета «Вісті ВУЦВК (червень 1923 р.)»⁴⁰⁸ та архівні матеріали⁴⁰⁹. Принагідно зазначимо, що у той час Центроспілка СРСР була потужною заготівельно-збутовою структурою, котра мала широкий вихід на закордонні ринки. Ця спілка ще в березні 1922 р. уклала угоду з Наркоматом торгівлі РСФРР про спільні дії за кордоном і тим самим отримала доступ до ринків в Ризі, Лондоні, Берліні, Варшаві, Ревелі, Константинополі та Стокгольмі. Така співпраця була вигідна обом сторонам, зокрема Центроспілка отримала право проводити заготівельно-збутові операції на комісійних засадах. У квітні 1923 р. згідно з декретом РНК СРСР «Про контингенти, ліцензії й посвідчення на ввез і вивіз» права Центроспілки СРСР та її місцевих організацій щодо експорту товарів, зокрема хліба, були розширені⁴¹⁰. Відповідно це позначилося і на розширенні хлібно-збутової діяльності української кооперації.

Посилаючись на архівні документи, можна стверджувати, що співпраця Вукопспілки і Центроспілки СРСР у справі експортних хлібозаготівель здійснювалася не без контролю з боку вищих

⁴⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 521, арк. 7.

⁴⁰⁸ Угоди між Вукопспілкою та Центроспілкою // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 9 червня.

⁴⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1427, арк. 67.

⁴¹⁰ Русский экспорт и внешние рынки (торгово-политические условия русского экспорта). – М. : Экономическая жизнь, 1923. – С. 18.

партійних інстанцій. Так, 11 червня 1923 р. правління Вукопспілки вирішило взяти на себе всю заготівлю хлібоекспорту для Центроспілки, виходячи з того плану, який отримало її представництво в Україні. Прикметно, що при цьому ухвалили систематично інформувати Політбюро ЦК КП(б)У про взаємовідносини між Центроспілкою і Вукопспілкою у справі хлібоекспорту⁴¹¹.

Не менш важливою проблемою, від якої залежав успіх хлібоекспорту, було заохочення кооперативних організацій та селян. З огляду на тісні контакти споживчої кооперації із селянами держава всіляко прагнула залучати до експортних хлібозаготівель сільські споживчі кооперативи. Із цього приводу газета «Известия» у травні 1923 р. зазначала: «Влада розпочала вивіз хліба за кордон. Заготівля хліба має проходити на селі переважно через кооперативний апарат. Особливу увагу хлібних районів потрібно приділити поживленню і прилаштуванню первинної кооперативної мережі до виконання хлібозаготівельної роботи»⁴¹². На доцільності стимулювання селян з боку кооперації щодо здачі ними збіжжя для експорту акцентувала «Продовольственная газета» у липні того ж року⁴¹³. З метою заохочення селян до здачі лишків зерна в кооперативи для їх подальшого збуту за кордоном правління ВУКС 11 червня 1923 р. ухвалило прибуток від експортних операцій розподіляти між кооперативними організаціями таким чином: Вукопспілка – 20 %, райспоживспілки – 20 % та сільські споживчі товариства – 60 %⁴¹⁴. Запроваджена кооператорами практика заохочення селян себе виправдала. Це підтверджується інформацією газети «Вісті ВУЦВК» (липень 1923 р.): «Інтерес виробників до збуту хліба через кооперацію колосальний. Кооперація дає селянам-поставщикам хліба премію у формі певного відсотку (30–60 %) усього прибутку від реалізації хліба на зовнішніх ринках»⁴¹⁵.

⁴¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1665, арк. 13.

⁴¹² Шейн М. Сбыт крестьянами хлеба через потребкооперацию / М. Шейн // Известия. – 1923. – 31 мая.

⁴¹³ Вопросы хлебэкспорта // Продовольственная газета. – 1923. – 10 июля.

⁴¹⁴ ЦДАВО, ф. 296, оп. 1, спр. 1075, арк. 79.

⁴¹⁵ Фомицький В. Про хлібозаготівлі споживкооперації / В. Фомицький // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 31 липня.

Оскільки більшовики розглядали експорт хліба як важливу державну справу на шляху відродження економіки республіки, з боку вищих органів влади та управління контроль за хлібо-експортною діяльністю споживчої кооперації систематично посилювався. Відтак питання про результати заготівлі та збуту кооперативними організаціями хліба регулярно обговорювали на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. У ряді випадків, особливо восени під час активізації хлібозаготівель на селі, це здійснювалося щомісячно. Наприклад, у жовтні й листопаді 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У декілька разів слухало питання про експортні хлібозаготівлі споживчої кооперації⁴¹⁶.

Місцеві партійні органи на виконання директив вищих партійних інстанцій також систематично відстежували стан хлібозаготівель кооперативами та їх спілками. Зокрема, кооперативна рада при Олександрівському окрпарткомі КП(б)У 13 травня 1925 р. слухала питання про стан заготівлі збіжжя й борошна на експорт кооперативними організаціями округи⁴¹⁷. 23 вересня того ж року Полтавський окружком КП(б)У ухвалив рішення про необхідність активізації споживчою кооперацією заготівлі зерна пшениці та жита на експорт⁴¹⁸.

Принагідно зазначимо, що сам факт експорту збіжжя більшовики всіляко намагалися приховувати від суспільства. Це підтверджує рішення Оргбюро ЦК КП(б)У від 17 березня 1923 р., коли ухвалили заборонити розміщення у пресі цифрових даних про вивіз зерна за кордон⁴¹⁹. На нашу думку, з одного боку, це свідчило про те, що радянська влада самочинно корегувала обсяги відправки заготовленого споживчою кооперацією хліба, з іншого – більшовики всіляко намагалися отримати певний прибуток від хлібоекспорту, тим самим приховуючи результати вивозу та збуту хліба за кордоном від його виробників. Крім цього, більшовики, імовірно, враховували ще й факт конкуренції на зарубіжних ринках між основними країнами – експортерами збіжжя.

⁴¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 23, арк. 30.

⁴¹⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 2112, арк. 7.

⁴¹⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 12, оп. 1, спр. 1, спр. 185.

⁴¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 28, арк. 43.

Показовим вважаємо і такий факт. 22 лютого 1924 р. Повноважна комісія при Українській економічній раді за підписом її голови В. Я. Чубаря надіслала секретний циркуляр до всіх контор ВУКС та райспоживспілок. У ньому йшлося про те, що означеним розпорядженням не підлягають широкому оповіщенню дані про бронювання й експорт зерна державними та кооперативними структурами⁴²⁰. Як засвідчують архівні документи, тоді найбільші заготівлі зернових для експорту були проведені в Катеринославській, Харківській, Одеській і Полтавській округах. Серед зернових культур, заготовлених у цих округах, були такі: пшениця, суржик, ячмінь, овес, кукурудза, макуха, насіння соняшнику, пшоно, квасоля, гречка⁴²¹. Однак виявити цифрові дані про обсяги вивозу за кордоном даних культур автору не вдалося. Вочевидь ці секретні дані умисно не були передані до архіву, а це значить, що з'ясувати масштаби експортованого з України зерна і в 20-ті, і в 30-ті рр. XX ст. не завжди є можливим і достовірним.

Посилення регулювання експорту хліба кооперативними організаціями також відбулося з боку інших органів. Так, 17 квітня 1924 р. 2-га сесія ВУЦВК зобов'язала вітчизняну споживчу кооперацію звернути увагу на сприяння збільшенню посівів технічних культур для експорту⁴²². Ураховуючи директиви сесії ВУЦВК, 2-й з'їзд промисловості, торгівлі та транспорту УСРР у червні 1924 р. ухвалив рішення про інтенсифікацію хлібозаготівель кооперативними організаціями за рахунок вивозу борошна, високоякісного насінневого матеріалу, насіння технічних рослин і рослинних масел. Акцентувалося на тому, що частина валюти, вирученої від експорту збіжжя, повинна бути спрямована на ввіз бавовни та шкіри для державної промисловості⁴²³. Тим самим, кооперативні експортні хлібозаготівлі у першу чергу мали сприяти розв'язанню проблеми забезпечення державних підприємств дефіцитною імпортною сировиною, якої бракувало на внутрішньому ринку.

⁴²⁰ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 521, арк. 31.

⁴²¹ Там само, арк. 44.

⁴²² ЗУ України. – 1924. – № 21–22. – Ст. 188. – С. 496.

⁴²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1878, арк. 16.

З метою підтримки монополії зовнішньої торгівлі й організованого збуту хлібопродуктів, а також посилення контролю та централізації у справі хлібоекспорту 30 квітня 1923 р. у Москві було створено акціонерне товариство «Хлібоекспорт» СРСР. Засновниками його стали Народний комісаріат зовнішньої торгівлі, Держбанк, Центроспілка, державна структура «Хлібопродукт», Всесоюзний кооперативний центр сільськогосподарської кооперації «Сільський союз», Всекобанк (Всесоюзний кооперативний банк). Практично всі основні хлібозаготівельні організації СРСР, у тому числі УСРР, були зобов'язані ввійти до складу цього товариства як акціонери. Відтак уся керівна діяльність щодо продажу хліба за кордоном мала здійснюватися загальносоюзним «Хлібоекспортом»⁴²⁴. Указане товариство стосовно хлібозаготівельних організацій виконувало функцію комісiонера, тобто експортувало хліб за встановлену процентну винагороду. Основні хлібозаготівельні структури заготовлювали збіжжя, вантажили його у вагони та здавали у портах «Хлібоекспорту». У свою чергу портові контори цієї організації приймали хліб, визначали його кількість і якість.

Вукопспілка, не маючи достатніх ресурсів для закордонного збуту зерна, була змушена укладати угоди з «Хлібоекспортом» та іншими кредитуючими структурами на заготівлю експортних зернових на комісійних засадах. У свою чергу при Українській економічній раді існувала спеціальна група спеціалістів із Москви, яка регулювала і контролювала процес заготівлі та збуту зерна українськими державними й кооперативними структурами. Підтвердженням цього є такий факт: протягом січня 1924 р. на виконання замовлень «Хлібоекспорту» та Держбанку СРСР ВУКС оперативно заготувала й вивезла через порт у Феодосії 138 тис. пудів пшениці, відповідно через порт у Миколаєві – 30 тис. пудів цієї продукції й через порт в Одесі – 50 тис. пудів. Загалом через указані порти Вукопспілка у січні 1924 р. вивезла з метою збуту за кордоном 890 тис. пудів інших зернових

⁴²⁴ Спутник хлебозаготовителя. Практическое пособие для работников хлебного дела (Под ред. Г. И. Натансона и В. Е. Урнова). – М. : Центросоюз, 1925. – С. 190.

культур, у тому числі 590 тис. пудів кукурудзи та 200 тис. пудів макухи⁴²⁵. У лютому 1924 р. на виконання замовлень «Хлібоекспорту» й Держбанку СРСР ВУКС заготувала та вивезла через порти в Миколаєві, Феодосії й Одесі 823 тис. пудів зерна, з них 504,5 тис. пудів жита та 138,5 тис. пудів інших зернових культур⁴²⁶.

Вукопспілка під тиском регулюючих органів і виходячи з економічної доцільності в 1925 р. мусила стати членом «Хлібоекспорту», отримавши певну кількість акцій, що давали їй можливість брати участь у виборі правління цього товариства й отримувати дивіденди від його експортних операцій. Підтримка «Хлібоекспорту» радянською владою пояснювалася як прагненням посилення контролю за експортом зерна, так і отриманням від цього прибутку, оскільки товариство здійснювало закордонні операції напряму, без залучення біржових та банківських посередників. Без сумніву, більшовики прагнули реалізовувати хліб на закордонних ринках за цінами, вищими, ніж на внутрішньому ринку. З огляду на конкуренцію на світовому хлібному ринку, намагаючись приховати фактичну реалізацію збіжжя від селян-виробників, правління «Хлібоекпорту» визначало ціни продажу хліба за кордоном лише у день його відправки. Після закінчення операційного року «Хлібоекспорт» розподіляв отриманий від експорту збіжжя прибуток між акціонерами відповідно до кількості у них акцій.⁴²⁷ З одного боку, членство Вукопспілки у «Хлібоекспорті» допомагало здешевленню процесу збуту хліба за кордоном та пошуку потенційних покупців, з іншого – обмежувало її самостійні операції. Безсумнівно, хлібоекспортна діяльність ВУКС починаючи з 1925 р., коли вона під тиском держави була змушена стати членом «Хлібоекспорту», все більше залучалася до виконання державних хлібоекспортних завдань.

У цілому можна констатувати, що експорт споживчою кооперацією хліба впродовж 1923–1925 рр. виявився рентабельною

⁴²⁵ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 521, арк. 112.

⁴²⁶ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 521, арк. 8.

⁴²⁷ Л. И. Современные условия хлебоэкспорта и роль потребкооперации / Л. И. // Кооперативный бюллетень. – 1923. – № 30–31. – С. 16.

справою як для безпосередньо самої системи, так і держави. З огляду на економічну кризу та «ножиці цін» 1923 р., коли ціни на сільськогосподарську продукцію значно впали, експорт зерна став виходом для держави із цієї ситуації. Із цього приводу 4-та сесія ВУЦВК 19 лютого 1925 р. у резолюції «Про зовнішню торгівлю» зазначила, що «...зовнішня торгівля влила у селянське господарство великі кошти, забрала з внутрішнього ринку товарні лишки, піднесла ціни на хліб і значною мірою зменшила гостроту «ножиць»⁴²⁸.

Обсяги заготівель та збуту збіжжя кооператорами помітно зростали. Так, у хлібозаготівельну кампанію з 1 червня 1923 р. по 1 травня 1924 р. ВУКС через місцеві кооперативи і їх спілки заготовила за угодами з Держторгом, державною структурою «Хлібопродукт» та Центроспілкою СРСР 3 млн 33,5 тис. пудів експортного хліба і для власного вивозу за кордон – 2 млн 142,5 тис. пудів збіжжя⁴²⁹. За іншими даними, упродовж 1923–1924 рр. експорт хліба ВУКС складав 2 млн 363 тис. пудів. Основною культурою хлібоекспорту було жито – 1 млн 724 тис. пудів (75 %), пшениця становила 354,5 тис. пудів (15 %) ⁴³⁰. Є й такі дані: упродовж 1923–1924 рр. ВУКС експортувала 2 млн 131 тис. 258 пудів хліба⁴³¹. Водночас значення вітчизняної споживчої кооперації у союзних експортних заготівлях збіжжя також зросло. За архівними даними, у 1924 р. державні та кооперативні заготівельні організації УСРР заготовили згідно із загальносоюзним планом в обсязі 225 млн пудів хліба майже половину – 104 млн пудів⁴³². Безперечно, у цих результатах була й частка споживчої кооперації УСРР.

Отже, маємо визнати, що на середину 1920-х років експорт збіжжя з УСРР державними та кооперативними структурами не

⁴²⁸ ЗУ України. – 1925. – № 13–14. – Ст. 103. – С. 247.

⁴²⁹ Гринберг Эм. Хлебозаготовки потребкооперации / Эм. Гринберг // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 19. – С. 19–20.

⁴³⁰ Александров А. А. Хлебозаготовки потребительской кооперации Украины в 1923–1924 гг. / А. А. Александров. – Х. : Изд-во ВУКС, 1924. – С. 27.

⁴³¹ Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923–1924. – Харьков : Изд-во «Украинский экономист», 1925. – С. 205.

⁴³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20. спр. 1897, арк. 6–7.

лише відновився, але й значно зріс (*додаток В*). Хороший урожай 1923 р. дав подальший поштовх для розвитку хлібного експорту, який у свою чергу мав підтримати селянські господарства (табл. 4.1.1).

Таблиця 4.1.1 – Питома вага сільськогосподарської продукції в експорті УСРР за період з 1922 по 1925 р. (%)⁴³³

Види сільськогосподарської продукції	1922/23	1923/24	1924/25
Уся експортована сільськогосподарська продукція у тому числі:	100	100	100
хліб	72,7	94,5	54,2
прядиво коноплі	10,5	0,8	3,4
яйця	0,1	3,0	24,2
м'ясопродукти	–	–	5,0
щетина	1,6	0,5	3,8

Дані вищенаведеної таблиці засвідчують, що частка збіжжя в експорті УСРР протягом 1922–1923 рр. складала 72,7 %, наступного року вона вже зросла до 94,5 %, а в 1924–1925 рр. знову знизилася з огляду на невдалий урожай 1925 р. та зростання частки інших статей сільськогосподарської продукції в експорті республіки⁴³⁴.

Водночас розгортання хлібоекспорту кооперативними організаціями наштовхувалося на ряд проблем. Однією з них була низька якість хліба та інших зернових культур, які йшли на експорт. Без сумніву, висока якість зерна мала полегшити конкурентну боротьбу на зовнішньому ринку і підвищити його ціну. Не випадково керівництво ВУКС 18 січня 1924 р. розіслало обіжник на ім'я своїх контор та райсплоок, у якому була поставлена вимога всіляко дотримуватися кондицій УЕР щодо якості експортованих зернових культур. Зокрема, акцентувалося

⁴³³ Экспорт сельскохозяйственной продукции из Украины в 1925/26 году. – Уполномоченный НКВТ СССР при СНК УССР, Х. : Уполнаркомторг, 1925. – С. 3.

⁴³⁴ Там само. – С. 4.

на тому, що потрібно максимально знизити вогкість експортної пшениці та кукурудзи, водночас знизити частку домішок бур'яну для насіння соняшнику. Допустима вогкість для кукурудзи могла бути не більше 15 % і частка домішки бур'яну для насіння соняшнику – не більше 3 %⁴³⁵. Телеграмою від 14 лютого 1924 р. Рада праці та оборони СРСР вимагала від заготівельних організацій України, у тому числі ВУКС, забронювати й привести до експортного кондиційного стану всі наявні на той час запаси зерна. При цьому категорично заборонялось продавати приватним торговцям будь-які запаси пшениці, заброньованої союзними центральними інстанціями. У свою чергу державні та кооперативні заготівельні організації були зобов'язані протягом тижня надати до УЕР дані про запаси броньованої пшениці та її якість⁴³⁶.

Наступного, 1925 р., РНК УСРР вимагав від кооперативних і державних заготівельних структур ужити заходів щодо максимального поліпшення якості збіжжя⁴³⁷. У свою чергу Наркомат зовнішньої торгівлі УСРР виробив вимоги до якості експортної продукції, невиконання могло призвести до заборони експорту. Для контролю за виконанням установлених стандартних правил був уведений державний нагляд (бракераж), який у першу чергу охопив збіжжя⁴³⁸.

1925–1926 господарський рік виявився невдалим для експорту хліба з радянської України через відсутність вільних для вивозу лишків хліба. У 1926 р. сільське господарство дало хороший урожай зернових, відтак українські заготівельно-збутові організації мали намір значно збільшити хлібний експорт. Однак було ще декілька негативних моментів, які ускладнювали експорт хліба. З одного боку, світовий урожай хлібів (пшениці й жита) виявився значнішим, ніж спочатку передбачали. По-друге, накладні витрати на експорті хліба залишалися високими. Тому і кооперативним, і державним структурам належало не лише знизити накладні витрати, але й спрямувати збіжжя у ті країни, де

⁴³⁵ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 521, арк. 98.

⁴³⁶ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 521, арк. 66.

⁴³⁷ ЗУ України. – 1925. – № 91. – Ст. 518. – С. 1191.

⁴³⁸ Экспорт сельскохозяйственной продукции из Украины в 1925/26 году. – Уполномоченный НКВТ СССР при СНК УССР. – X. : Уполнаркомторг, 1925. – С. 12.

ціни на нього були більш високі. Відповідно йшлося про те, що основну частину зерна мали експортувати до Німеччини (майже 35 % усього експорту хліба з України) та Великобританії (33 %) ⁴³⁹.

Попри вжиті заходи кооперативними організаціями щодо поліпшення якості експортного зерна, остаточно розв'язати проблему не вдалося. Технічна база для сортування та зберігання зернових в Україні залишалася слабкою. Наприклад, запаси кукурудзи були такими, що кооператори могли протягом 1924–1926 рр. значно збільшити її експорт, однак гальмувала цю справу відсутність необхідної кількості кукурудзосушарок, у тому числі переносних, з метою очищення зерна та досягнення необхідних світових стандартів ⁴⁴⁰.

Інша проблема, яка негативно впливала на експортні хлібозаготівлі споживчої кооперації, полягала у тому, що вона була змушена виконувати завищені державні плани заготівлі зернохліба як для потреб внутрішнього ринку, так і для його збуту за кордоном. Зокрема, на прорахунки у прогнозуванні результатів урожаю та відповідно завищений план експортних заготівель хліба вказав дев'ятий з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.) ⁴⁴¹. Оскільки помилки планових структур щодо обсягу врожаю хліба давалися взнаки, у другій половині 1925 р. виник підвищений попит на нього всередині країни. Відтак це призводило до ускладнення розвитку хлібоекспорту Вукопспілкою. Унаслідок цього відбулося обмеження імпорту необхідних селянству товарів і сільськогосподарського реманенту.

4.2. Хлібоекспортна діяльність споживчої кооперації в другій половині 1920-х рр.

Протягом другої половини 1920-х років відбулося зменшення обсягів експорту зерна з України споживчою кооперацією. Це пояснюється низкою об'єктивних та суб'єктивних причин. Загалом перспективи експортних хлібозаготівель організаціями спо-

⁴³⁹ Экспорт сельскохозяйственной продукции из Украины в 1925/26 году. – Уполномоченный НКВТ СССР при СНК УССР. – Х. : Уполнаркомторг, 1925. – С. 10.

⁴⁴⁰ Экспорт сельскохозяйственной продукции из Украины в 1925/26 году. – Уполномоченный НКВТ СССР при СНК УССР. – Х. : Уполнаркомторг, 1925. – С. 12.

⁴⁴¹ Компартия Украины в резолюциях... – Т. 1. – С. 368–370.

живчої кооперації протягом указанного періоду були ускладнені низкою несприятливих факторів як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринках, а також прорахунками у прогнозах щодо хлібного ринку. По-перше, експортно-збутові операції споживчої кооперації УСРР гальмувало те, що світовий урожай зернохлібів у 1926 р. виявився більшим від того, яким його прогнозували вітчизняні планові органи. Зокрема, хороший урожай жита у Німеччині та ряді північноєвропейських країн, які традиційно закупували цю культуру в Україні, негативно вплинув на хлібоекспорт вітчизняної споживчої кооперації.

По-друге, кооперативний хлібоекспорт натикався на протидію з боку ряду європейських країн, зокрема приватних посередників. Вітчизняні кооператори всіляко намагалися налагодити прямі зв'язки щодо збуту хліба із закордонними кооперативними центрами, обминаючи тим самим низку посередників. Зрозуміло, що це не відповідало інтересам західноєвропейських хлібних торговців⁴⁴². Крім цього, європейські країни, у тому числі Німеччина та Чехословаччина, у зазначений період посилили політику митного сприяння сільського господарства власних країн і ввели високе мито на експорт жита. Відповідно мито на ввіз пшениці підвищила Італія. Водночас Польща, зібравши хороший урожай зернових, намагалася збути збіжжя в сусідніх країнах за зниженими цінами. Це призвело до загального падіння цін на хліб у Європі, що не могло не вплинути на експорт зерна вітчизняною кооперацією.

По-третє, хлібоекспорт української споживчої кооперації зазнавав конкуренції з боку державних і кооперативних заготівельних структур. Оскільки вивіз збіжжя за кордон завжди був рентабельною справою, усіляко намагалася монополізувати цю справу союзна акціонерна структура «Хлібоекспорт»⁴⁴³. Тобто йдеться про внутрішню конкуренцію за право заготівлі та збуту хліба між державними й кооперативними структурами.

⁴⁴² Кириллов И. Хлеб в народном хозяйстве Союза ССР / И. Кириллов. – М.-Л. : Государственное изд-во, 1929. – С. 20.

⁴⁴³ Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 1925–26 гг. – Уполномоченный НКВТ СССР при СНК УССР. – Х. : Уполнаркомторг, 1925. – С. 5.

По-четверте, заготівельні ціни на хліб упродовж першої половини 1926 р. декілька разів змінювались і лише на середину року вони стабілізувались. Така цінова ситуація пояснювалася тим, що план заготівель хліба на експорт у той час був визначений союзними та республіканськими плановими організаціями, виходячи з обсягів товарного хліба, на який очікували. Проте цей план виявився завищений. До того ж голова РПО СРСР Л. Б. Камєнєв у жовтні 1926 р. дав указівку українським заготівельним організаціям закупляти пшеницю за будь-якою ціною, лише б навантажити пароплави, що стояли в портах і тим самим не допустити зриву експортних зобов'язань не тільки вітчизняних, але й союзних заготівельних структур. Відтак протиріччя між попитом і пропозицією призвело до підвищення цін на хліб. Тому державним та кооперативним заготівельним організаціям протягом другої половини 1926 р. довелося різко зменшити експортні заготівлі зерна. Із цього приводу нарком торгівлі УСРР М. А. Чернов зазначав, що у зв'язку з коливанням цін на хліб план хлібозаготівель державними та кооперативними організаціями в 1926 р. був виконаний лише на 68,1 %, відповідно з огляду на недовиконання плану заготівель збіжжя експорт українського хліба тоді складав лише 28,3 % до плану⁴⁴⁴.

У 1926 р. проблеми із хлібозаготівлями мали практично всі райспоживспілки. Серед них була й Дніпробузька райспоживспілка (Миколаївська округа). З усього заготовленого сільськими споживчими товариствами хліба лише 20–25 % вони здали райспілці, а більшу частину – державним установам і частково приватнику. Чому так сталося? Справа в тому, що частина сільських споживчих товариств прагнула укласти угоди з державними заготівельними структурами з огляду на те, що останні змогли запропонувати кращі умови здачі та оплати зерна порівняно із Дніпробузькою райспілкою. Припустилася помилка Дніпробузька райспоживспілка і тоді, коли уклала комісійні угоди на заготівлю зерна не з усіма сільськими товариствами цього регіону, а саме: із 156 товариствами замість 240. На фоні вказаних недоліків різко зросли державні хлібозаготівельні плани.

⁴⁴⁴ Чернов М. Торговля УССР. К X Всеукраинскому и XV Всесоюзному съездам партии / М. А. Чернов. – Харьков : Пролетарий, 1927. – С. 23.

Наприклад, хлібозаготівельний план для Дніпробугу у вересні 1926 р. зріс на 50 %, а план на жовтень – у три рази перевищував серпневий⁴⁴⁵. І лише завдяки посиленій товарній інтервенції на село (оперативне перекидання промислових товарів) Дніпробугу протягом вересня–жовтня 1926 р. удалося за рядом показників виконати і навіть перевиконати плани хлібозаготівель, але по окремих зернових культурах план виконати так і не вдалося. Якщо, наприклад, план по житу в жовтні був виконаний на 140 %, по ячменю на 173 %, то по пшениці виконання становило всього 70 %⁴⁴⁶. До того ж, як засвідчують звітні матеріали Дніпробузької райспілки, якість зерна, яке призначалося для експорту, була низькою. Тому в одній із постанов Дніпробугу, датованій 1926 р., акцентувалося на тому, що «периферія в своїй хлібозаготівельній роботі має найсерйознішу увагу приділити якості зерна»⁴⁴⁷.

Загалом умови роботи кооперативних організацій УСРР щодо експортних хлібозаготівель у 1926 р. виявилися негативними. Серед них були не лише неврожай, але й неузгодженість у методах роботи планових хлібозаготівельників, конкуренція, ускладнення із своєчасним фінансуванням хлібних операцій. З метою запобігання конкуренції між кооперативними і державними заготівельниками згідно з розпорядженням Наркомторгу УСРР була укладена конвенційна угода. Щоб усіяко повернути увагу виробників до здачі зерна в споживчі товариства, керівництво Вукопспілки зобов'язало свої контори та райспілки збільшити обсяги завезення промтоварів і оперативно відправити їх на село⁴⁴⁸.

З метою оперативного виконання хлібозаготівельних планів, у тому числі по експорту, протягом 1926 р. основна частина зерна, заготовленого споживчою кооперацією, збувалася через ВУКС відповідно до генеральної угоди з нею. Наприклад,

⁴⁴⁵ Ємцев Т. Про хлібозаготовчу роботу Дніпробугу / Т. Ємцев // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 3. – С. 33

⁴⁴⁶ Там само. – С. 34

⁴⁴⁷ Ємцев Т. Про хлібозаготовчу роботу Дніпробугу / Т. Ємцев // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 3. – С. 34

⁴⁴⁸ Бр-ко Ал. Итоги хлебозаготовительной кампании потребкооперации Украины в 1925–1926 году / Ал. Бр-ко // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 3. – С. 35.

Попівське споживче товариство Шевченківської райспоживспілки на Черкащині в 1926 р. так збувало хліб: ВУКС – 80,1 %, іншим кооперативним структурам – 8,5 %, держорганам – 9,2 %, членам райспоживспілки – 7,2 %. Тобто основну частину зерна товариство заготовляло та збувало через Вукопспілку, відповідно саме від неї воно отримувало планові хлібозаготівельні завдання⁴⁴⁹. Зрозуміло, що саме тоді намітилася тенденція до посилення централізації хлібозаготівельної та хлібозбутової діяльності в самій системі вітчизняної споживчої кооперації.

Ужиті кооператорами заходи щодо активізації хлібозаготівель наприкінці 1926 р. дали певні результати, хоча державні плани повністю виконати не вдалося. У цілому, станом на 1 грудня 1926 р. споживча кооперація України виконала річний план по хлібозернових культурах на 21 %. Звісно, що експортні хлібозаготівлі не були виконані. Виходячи з того, що врожай пшениці й жита виявився меншим від прогнозованого, споживча кооперація намагалася максимально заготовляти кукурудзу та бобові. Початок 1927 р. продовжував залишатися складним для хлібозаготівельних операцій споживчої кооперації. Попри те, що в січні 1927 р. хлібозаготівельні операції проводили 3 тис. 948 сільських споживчих товариств, обсяги заготовленого зерна за вказаний місяць упали проти грудня 1926 р. таким чином: по сільських споживчих товариствах – на 30,1 %, по райспоживспілках – на 25,7 % і по ВУКС – на 27,9 %⁴⁵⁰.

Економічна ситуація в Україні на хлібному ринку в 1927 р. дещо поліпшилася завдяки хорошому врожаю та стабілізації заготівельних цін на зерно, державній підтримці й ужитим заходам безпосередньо самими кооператорами. Однією з причин прискорення темпів кооперативних хлібозаготівель стало обмеження державою частки приватних дрібнооптовиків, що дало змогу державним і кооперативним заготівельникам активізувати свою експортно-збутову діяльність⁴⁵¹.

⁴⁴⁹ Вищепан О. Заготовка та збут хліба Шевченківської райспілки за кампанію / О. Вищепан // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 7. – С. 61.

⁴⁵⁰ Попов М. Кон'юнктурный обзор потребкооперации Украины за январь 1926–27 года / М. Попов // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 5. – С. 37.

⁴⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20. спр. 23, арк. 66.

З метою активізації хлібозаготівель керівництво споживчої кооперації протягом 1926–1927 рр. провело низку організаційних заходів. З огляду на необхідність виконання державних хлібозаготівельних планів споживчі товариства та окружні спілки прагнули до максимального охоплення лишків збіжжя селян. Не випадково часопис «Кооперативне будівництво» зазначав, що першочергове завдання споживчої кооперації полягає в організації безпосереднього постачання товарів сільському виробникові⁴⁵². Для цього вони обрали такі напрями. Під час хлібозаготівельної кампанії 1927 р. керівництво ВУКС ухвалило рішення поглибити практику кооперативних доплат пайовикам, що здають хліб в споживчі товариства. Було вирішено використати прибутки ВУКС у хлібозаготівельній та збутовій діяльності таким чином: певну частину асигнувати на доплату пайовикам за здане збіжжя, а другу частину витратити на організацію і спорудження загальнокорисних для споживчої кооперації підприємств. Тоді для доплати пайовикам сільськогосподарський відділ ВУКС виділив 550 тис. крб⁴⁵³.

Кооперативні організації, ураховуючи нестабільну кон'юнктуру хлібного ринку, активізували хлібозаготівлі шляхом укладання угод на комісійних засадах, які мали стимулювати селян і водночас забезпечити споживчі товариства від збитків⁴⁵⁴. Практика комісійних договорів за заготівлю та збут збіжжя, запроваджена по всій системі споживчої кооперації у 1927 р., цілком себе виправдала. Керівництво ВУКС було зацікавлене в тому, щоб зберегти, поглибити й уточнити надалі цю систему хлібозаготівельної роботи на всіх рівнях споживчої кооперації⁴⁵⁵.

Особливістю хлібозаготівельної діяльності вітчизняної споживчої кооперації у 1927 р. було те, що виконання державних

⁴⁵² Дулін Н. Кооперація в хлібозаготівлях / Н. Дулін // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 18. – С. 55.

⁴⁵³ Підсумки хлібозаготівель споживсистеми та ВУКС кампанії 1926–27 року і загальні основи хлібозаготовчої роботи на 1927–28 рр. (Резолюція по доповіді тов. Філіповича) // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 15. – С. 56.

⁴⁵⁴ Пивоваров Л. Принципы построения хлебной работы в потребительских обществах / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 18–19. – С. 25–26.

⁴⁵⁵ Підсумки хлібозаготівель споживсистеми та ВУКС кампанії 1926–27 року і загальні основи хлібозаготовчої роботи на 1927–28 рр. (Резолюція по доповіді тов. Філіповича) // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 15. – С. 56.

планів хлібозаготівель, у тому числі для експорту, відбулося в контексті директивних методів управління. Зокрема, посилилося втручання держави у хлібозаготівельні операції. При цьому партійне керівництво СРСР та УСРР продовжувало наполягати на розширенні експорту зернохліба з України. Так, X Всеукраїнський з'їзд Рад 5 квітня 1927 р. вимагав від хлібозаготівельних організацій продовження активної заготівлі хліба для продажу за кордоном, бо, за визначенням цього форуму, саме такий шлях дозволяв «не допускати товарного залежування»⁴⁵⁶. Насправді ж збереження значних обсягів експорту зерна державними та кооперативними заготівельними організаціями було необхідним для забезпечення високих темпів індустріалізації країни.

Протягом 1927 р. усередині структури споживчої кооперації посилилася централізація кооперативних хлібозаготівель, а саме: райспоживспілки охопили первинні споживчі кооперативи на 77 %, а ВУКС – споживспілки на 81 %. Керівники ВУКС розглядали загальне організаційне зміцнення системи споживчої кооперації як об'єктивне і правильне досягнення, наводячи такі аргументи: зростання хлібозаготівель на 30 % та збільшення питомої ваги ВУКС у загальноплановій хлібозаготівлі УСРР на 250 % проти 1926 р.⁴⁵⁷ На нашу думку, ці офіційні дані потрібно аналізувати критично і, звісно, зіставляти з іншими джерелами. Разом з тим не піддається сумніву той факт, що тоді відбулося посилення планово-регулятивної ролі центральної спілки ВУКС у хлібозаготівельних та хлібозбутових операціях усієї системи споживчої кооперації України⁴⁵⁸.

Потрібно зазначити, що протягом другої половини 1920-х років посилилися тертя й певна конкуренція щодо заготівель та експорту збіжжя не лише між приватними, державними і кооперативними структурами, але й між двома видами кооперації – сільськогосподарською та споживчою. Ускладнилися відносини між державним і кооперативними заготівельниками щодо заготі-

⁴⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1744, арк. 51.

⁴⁵⁷ Підсумки хлібозаготівель споживсистеми та ВУКС кампанії 1926–27 року і загальні основи хлібозаготовчої роботи на 1927–28 рр. (Резолюція по доповіді тов. Філіповича) // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 15. – С. 55.

⁴⁵⁸ Там само. – С. 55–56.

вель лишків зерна у селян. Відповідно низові ланки державних заготівельних структур вимагали від держави втручання регулятивних органів з тим, щоб потіснити кооперативні організації на хлібозаготівельному ринку⁴⁵⁹.

Починаючи з 1926 р., коли УСРР була зобов'язана суттєво збільшити державні заготівлі та експорт хліба, монопольними будівельниками елеваторів в УСРР виявилися Елеваторне управління Держбанку і Акціонерне товариство «Хлібопродукт», до якого входили переважно державні організації. Ці структури здійснювали спорудження елеваторів за рахунок отримання від держави довготермінових десятирічних кредитів із фонду відновлення сільського господарства, вкладаючи при цьому від 30 до 40 % власних коштів⁴⁶⁰. Відтак кооперативні організації зіткнулися з перевагами державних заготівельників, які, без сумніву, завдяки державній підтримці, мали кращі технічні можливості для експортних заготівель, завдячуючи мережі елеваторів. Принагідно зазначимо, що кооперативних елеваторів в Україні на середину 1920-х рр. налічувалось одиниці. І це при тому, що частка УСРР в загальносоюзній заготівлі збіжжя тоді складала понад 30 %⁴⁶¹.

Отже, з одного боку, необхідність виконання державних хлібозаготівельних завдань, а з іншого – прагнення до розширення власного хлібоекспорту спонукали кооператорів розпочати роботу щодо створення мережі місцевих лінійних та портових елеваторів. Кооператорам належало перехопити хлібозаготівельну ініціативу не лише у приватних, але й у державних заготівельників. Із цією метою споживчою кооперацією була розгорнута діяльність щодо спорудження мережі місцевих лінійних та портових елеваторів, які мали сприяти збільшенню охоплення зернових лишків, зберіганню, сортуванню й експорту збіжжя. У той період кооператори вивозили хліб за кордон через порти на Балтійському (Ревель та Рига), Чорному (Одеса, Мико-

⁴⁵⁹ Дулін Н. Кооперація в хлібозаготівлях / Н. Дулін // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 18. – С. 54.

⁴⁶⁰ Пивоваров Л. Об элеваторном хозяйстве потребительской кооперации на Украине / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 37. – С. 39.

⁴⁶¹ Пивоваров Л. Об элеваторном хозяйстве потребительской кооперации на Украине / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 37. – С. 39.

лаїв) та Азовському (Бердянськ) морях. Лінійні елеватори мали приймати зерно від селян-виробників на місцях, а портові елеватори – приводити збіжжя в однорідний стан із подальшим його завантаженням на пароплави для відправки за кордон. Кооператори прагнули максимально забезпечити портові елеватори автоматичним устаткуванням, що було необхідною умовою інтенсифікації експорту збіжжя.

Упродовж 1926–1927 рр. споживча кооперація УСРР з отриманих доходів від хлібозаготівель виділила для будівництва елеваторів близько 1 млн крб. При цьому окремі окрспоживспілки внесли по 200 тис. крб. Близько 300 тис. крб виділила для спорудження елеваторів у південних хлібозаготівельних районах УСРР Центроспілка СРСР, яка також була зацікавлена у розширенні хлібоекспортних операцій із південних портів. Водночас, ураховуючи важливість заготівель і експорту українського збіжжя для отримання валютних надходжень, радянська влада була змушена надати кооператорам фінансову допомогу. До того ж споживча кооперація республіки отримала 1,5 млн крб від уряду УСРР з так званого фонду відновлення сільського господарства. У результаті зібрана сума в 3 млн крб дала можливість вітчизняним кооператорам упродовж 1926–1927 рр. побудувати 10 елеваторів ємністю 1 млн 801,8 тис. т, зокрема, 2 – Дніпробузька окрспоживспілка, відповідно 2 – Одеська і по 1 елеватору – Дніпропетровська, Запорізька, Маріупольська, Мелітопольська, Зинов'євська й Первомайська окрспоживспілки⁴⁶².

Упродовж 1927–1928 рр., згідно з державним планом капітального будівництва в Україні, було запроектовано спорудження 138 елеваторів державної та кооперативної форм власності⁴⁶³, що передбачало максимальне витіснення з хлібозаготівельного ринку приватного посередника⁴⁶⁴.

⁴⁶² Пивоваров Л. Об элеваторном хозяйстве потребительской кооперации на Украине / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 37. – С. 41.

⁴⁶³ Кульвановский Л. Б. Элеваторное хозяйство и его перспективы. Материалы к построению пятилетнего и генерального плана. – Выпуск 1 / Л. Б. Кульвановский, В. С. Беркаш. – Х. : Изд-ние Укргосплана, 1928. – С.114.

⁴⁶⁴ Пивоваров Л. Об элеваторном хозяйстве потребительской кооперации на Украине / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 37. – С. 39.

Разом з тим існували неврегульовані відносини та конкуренція між споживчою й сільськогосподарською кооперацією з приводу заготівлі та збуту збіжжя. Попри постанову РПО СРСР від 29 квітня 1927 р. про проведення споживчою кооперацією хлібозаготівель нарівні із сільськогосподарською кооперацією, у ряді випадків місцеві органи влади приймали рішення припинити заготівлі споживчої кооперації й передати ці функції кооперації сільськогосподарській. Звісно, що подібні директиви негативно позначалися на розгортанні споживчими товариствами та їх спілками хлібозаготівельної роботи⁴⁶⁵.

Як засвідчують кооперативні періодичні видання того часу, на їх сторінках тривала дискусія з приводу хлібозаготівель, зокрема яка кооперативна система має здійснювати заготівлі зернових на експорт. Одні вважали, що на це повинна мати монополічне право споживча кооперація, інші – сільськогосподарська⁴⁶⁶. Деякі автори акцентували на тому, що експорт хліба з України мають здійснювати обидві кооперативні системи з огляду на те, що потужності сільськогосподарської кооперації не дозволяють їй повністю взяти на себе цю відповідальну роботу⁴⁶⁷. У свою чергу споживча кооперація мала розгалужену мережу й тісні контакти із селянами (*світлина № 2*). За даними часопису «Коопероване село» (1927 р.), у той період хлібозаготівлю централізованим та децентралізованим порядком здійснювали 2 тис. сільськогосподарських товариств і 3 тис. споживчих товариств. Щодо перспективи подальших хлібних заготівель та експорту пропонувалося поділити хлібозаготівельну роботу між обома кооперативними системами, а саме: у тих пунктах, де хлібозаготівлі проводили сільгосптовариства, споживчі кооперативи подібних операцій не повинні були здійснювати. Разом із цим були й такі думки: запропонувати споживчій кооперації відмовитися від 15–20 % власних заготівельно-збутових пунктів

⁴⁶⁵ Дулін Н. Кооперація в хлібозаготівлі / Н. Дулін // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 18. – С. 54.

⁴⁶⁶ Васильєв К. Сільськогосподарська та споживча кооперація й хлібозаготівлі / К. Васильєв // Коопероване село. – 1927. – № 10. – С. 41.

⁴⁶⁷ Васильєв К. Сільськогосподарська та споживча кооперація й хлібозаготівлі / К. Васильєв // Коопероване село. – 1927. – № 10. – С. 42.

на користь сільськогосподарської кооперації з тим, щоб остання збільшила експорт зерна⁴⁶⁸. Отже, проблему розв'язано не було, неврегульованість між сільськогосподарською та споживчою кооперацією за експортні запаси зерна продовжувала існувати.

Протягом 1927 р. питома вага вітчизняної споживчої кооперації у хлібозаготівлях серед інших заготівельних структур досягла 19,1 % проти 8,1 % у 1926 р. Причини інтенсивного розгортання хлібозаготівельної роботи кооперації та швидкого темпу зростання її значення серед інших заготівельників полягали не лише в кількісному збільшенні товарного зерна, яке в 1927 р. викидали на ринок селяни у зв'язку з хорошим урожаєм, а також в організаційній консолідації зверху донизу всієї споживчої кооперації України як єдиної господарської системи⁴⁶⁹. Не випадково в одному з номерів тогочасного часопису «Кооперативне будівництво» зазначалося: «можна констатувати, що споживча кооперація і на заготівельному, і на збутовому ринкові набула значення одного з найзначніших чинників, що дає можливість регулювати найстихійнішу до цього часу галузь народного господарства»⁴⁷⁰.

На кінець 1927 р. споживча кооперація зайняла значне місце у хлібозаготівлях та збуті зерна за кордоном. Як зазначалося у часописі «Кооперативне будівництво», «вона це право довела низкою своїх досягнень, що не тільки не менші від досягнень держзаготівельника, а в багатьох випадках дають навіть кращі показники»⁴⁷¹. Збільшення хлібозаготівель відповідно сприяло зростанню обсягів експортної хлібозбутової діяльності споживчої кооперації. Нижче наведена табл. 4.2.1, яка містить дані про динаміку заготівлі сільськими споживчими товариствами, райспілками та ВУКС з метою експорту збіжжя та іншої сільгосппродукції протягом 1924–1927 рр.

⁴⁶⁸ Васильєв К. Сільськогосподарська та споживча кооперація й хлібозаготівлі / К. Васильєв // Коопероване село. – 1927. – № 10. – С. 43.

⁴⁶⁹ Дулін Н. Кооперація в хлібозаготівлях / Н. Дулін // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 18. – С. 53.

⁴⁷⁰ Там само. – С. 55

⁴⁷¹ В-в. Першочергові питання майбутньої хлібної кампанії В-в // Кооперативне будівництво. – С. 1927. – № 13. – С. 18.

Таблиця 4.2.1 – Динаміка заготівель збіжжя та іншої сільгосппродукції споживчою кооперацією УСРР за період з 1924 по 1927 р. (тис. пуд.)⁴⁷²

Ланка	1924–1925 рр.	1925–1926 рр.	1926–1927 рр.
Сільські товариства	12,000	34,9901,1	41,0
Райспожвспілки	8,000	26,203,4	30,0
Вукопспілка	4,700	13,010,0	27,6
Усього	24,700	74,203,5	98,9

Отже, можна констатувати: завдяки матеріальній зацікавленості селян – виробників зерна, через комісійні угоди, а також шляхом удосконалення організаційно-технічної сторони хлібозаготівельного процесу українська споживча кооперація протягом 1926–1927 рр., як і інші хлібозаготівельні організації, у цілому все ж таки змогла виконати державний хлібозаготівельний план. Відтак, за словами тодішнього наркома торгівлі УСРР М. А. Чернова, перевиконання державними та кооперативними організаціями річного державного плану хлібозаготівель (112,7 %) дозволило здійснити намічену планово-регулюючими органами експортну програму по хлібу⁴⁷³. Упродовж 1926–1927 рр. Вукопспілка, за даними Центроспілки СРСР, заготовила 28,5 млн пудів хліба, з них четверта частина була призначена на експорт⁴⁷⁴. Тоді ж Центроспілка СРСР експортувала 24,5 млн пудів хліба, тобто в 3 рази більше⁴⁷⁵. Однак при цьому зазначимо, що частину хлібозаготівель для Центроспілки здійснювала ВУКС та її місцеві організації. У цілому частка України у загально-союзних державних планових експортних хлібозаготівлях у 1926–1927 рр. становила 34,9 %, тобто більше, ніж третю частину⁴⁷⁶.

⁴⁷² В-в. Першочергові питання майбутньої хлібної кампанії В-в // Кооперативне будівництво. – С. 1927.– № 13. – С. 19.

⁴⁷³ Чернов М. А. Торговля УССР. К X Всеукраїнському и XV Всесоюзному съездам партии / М. А. Чернов. – Х. : Пролетарий, 1927. – С. 28.

⁴⁷⁴ Урнов В. Потребительская кооперация в хлебном деле / В. Урнов. – М. : Центросоюз, 1927. – С. 17.

⁴⁷⁵ Урнов В. Потребительская кооперация в хлебном деле / В. Урнов. – М. : Центросоюз, 1927. – С. 21.

⁴⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 27, арк. 77.

Хоча впродовж 1926–1927 рр. споживча кооперація СРСР і УСРР, зокрема, у цілому вивезли за кордон більшу кількість збіжжя, ніж у попередні роки, однак це становило меншу частину до загальної кількості заготівель сільгосппродукції. Якщо порівняти частку збіжжя в експорті України в довоєнні часи і в другій половині 1920-х років, то картина буде така: в 1909–1910 рр. хлібні культури склали майже 72,7 % серед іншої сільгосппродукції, яка збувалася за кордоном, а протягом 1926–1927 рр. вона становила 53,3 %, тобто бачимо зниження майже на 20 %⁴⁷⁷. Зменшення вивозу хліба за кордон пояснювалося не лише ситуацією на зовнішньому ринку, але й внутрішніми причинами, пов'язаними як із зростанням міського населення та рівня споживання, так і неналагодженістю системи стимулювання селян. Виходячи з підрахунків тодішніх провідних фахівців Центроспілки СРСР, з кінця 1927 р. спостерігалось поступове зменшення експорту хліба споживчою кооперацією країни, у тому числі українською кооперацією⁴⁷⁸.

Однією з причин зменшення експорту зерна була його якість. Як зазначав часопис «Кооперативне будівництво», техніка хлібозаготівель навіть наприкінці 1920-х рр. залишалася низькою. Мали місце зловживання при визначенні якості зерна та його оцінюванні низовими споживчими товариствами. На саму процедуру встановлення засміченості зерна сільські кооперативи відводили всього 2–3 хвилини, звісно, цього було недостатньо, щоб правильно визначити його якість⁴⁷⁹. Оскільки на селі не вистачало підготовлених заготівельників, якість експортного зерна, яким володіла споживча кооперація, не завжди відповідала світовим стандартам. Відповідно це призводило до проблем зі збутом зерна за кордоном.

Особливістю експортних хлібозаготівель у 1927–1928 господарському році було посилення втручання держави у ринкові

⁴⁷⁷ Дулин Н. Перспективы экспортной работы потребительской кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 49

⁴⁷⁸ Урнов В. Потребительская кооперация в хлебном деле / В. Урнов. – М. : Центросоюз, 1927. – С. 21.

⁴⁷⁹ Зайчик М. Про встановлення добротності зерна / М. Зайчик // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 5. – С. 19.

відносини, що негативно позначалося на діяльності кооперативних організацій. На думку ряду дослідників хлібозаготівельної діяльності державних та кооперативних організацій, в останні роки непу сформувався державно-плановий монополізм у процесі хлібозаготівель, що значною мірою впливало на експорт радянської України⁴⁸⁰. Держава систематично збільшувала план хлібозаготівель для державних та кооперативних структур як для внутрішніх потреб, так і для експорту. Зокрема, перший план заготівель хліба в УСРР у 1927–1928 рр. був затверджений у розмірі 200 млн пудів. Надалі його планові обсяги збільшилися до 265 млн пудів. За даними УЕР, підвищення плану суперечило загальній хлібопотужності республіки і не відповідало реальному ходу хлібозаготівельної кампанії⁴⁸¹. Ситуацію погіршував складний стан з озиминою. Зокрема, місячне виконання плану експортних хлібозаготівель державними та кооперативними заготівельними організаціями за травень 1928 р. дорівнювало всього 30,4 %⁴⁸².

З огляду на втручання радянської влади у визначення заготівельних цін на збіжжя з кінця 1927 р. намітилася тенденція до їх зниження. У результаті розрив між державно-заготівельними та світовими цінами тоді складав по житу 2,1 разу, по пшениці – 1,6 разу. Селяни через установлені державою низькі закупівельні ціни не мали економічних стимулів для продажу зерна, а відтак це негативно впливало на експортні хлібозаготівлі. Наприклад, за першу декаду жовтня 1927 р. виконання державних завдань державними та кооперативними організаціями по житу і пшениці відповідно складало 65 та 51,5 %⁴⁸³. Наприклад, складна ситуація із заготівлею хліба наприкінці 1927 р. існувала на Уманщині. Сільські кооперативи не могли визначити точну заготівельну ціну на експортне зерно. До того ж споживчі й сільськогосподарські кооперативи між собою

⁴⁸⁰ Земзюліна Н. І. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1926/27–1928/1929 господарських років / Н. І. Земзюліна, С. В. Корновенко // Український селянин. – 2002. – № 6. – С. 116.

⁴⁸¹ ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 95, арк. 411.

⁴⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 27, арк. 73.

⁴⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 27 – С. 114.

конкурували, порушуючи конвенційні ціни. У свою чергу, селяни, не знаючи умов та цін на експортний хліб, у ряді випадків вивозили його в інші села для збуту на ярмарках і базарах⁴⁸⁴. Відтак недбальство кооперативних заготівельників до налагодження справи приймання здаваного селянами хліба та відсутність з боку місцевих органів влади належного контролю за порушенням конвенційних цін дали можливість приватнику дезорганізувати хлібозаготівельний ринок і значно загальмувати хлібозаготівельну експортну роботу на Уманщині⁴⁸⁵. Упродовж 1928 р. ринкові ціни на хліб знову почали зростати з огляду на недорід у ряді районів України. Відтак знову виникли проблеми з лишками зерна і відповідно з експортними хлібозаготівлями.

Упродовж 1928 р. ситуація на ринку експортних хлібозаготівель погіршилася через відсутність економічних важелів заохочення селян. Селяни були стурбовані високими промтоварними та низькими конвенційними цінами на збіжжя, які встановлювала держава. Однак необхідність збереження високих темпів індустріалізації країни змусила більшовиків ужити ряд економічних і пропагандистських заходів щодо стимулювання селян до здачі зерна для реалізації його за кордоном. З метою виконання державних планів хлібозаготівель та експорту партійно-радянське керівництво УСРР усіляко намагалося якомога ширше залучити до цієї справи кооперативний актив і членів споживчих товариств. Належало активізувати індивідуальну та колективну агітаційну роботу таким чином, щоб селяни здавали хлібні лишки в споживчі товариства. Потрібно зазначити, що в перші місяці 1928 р. у споживчій кооперації намітилася тенденція до збільшення темпів хлібозаготівель. Зокрема, протягом лютого 1928 р. низка споживчих кооперативів Кременчуцької райспоживспілки хлібозаготівельні плани перевиконала. Так, Вільнянське споживче товариство виконало план на 197 %, Сметанівське – на 166 %, Талово-Балківське – на 124 %, а Пронозівське – на 117 %. Разом з тим з огляду на бездоріжжя у

⁴⁸⁴ Харченко М. Хиби в хлібозаготовчій роботі на Уманщині / М. Харченко // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 3. – С. 66.

⁴⁸⁵ Там само. – С. 67.

лютому по окремих споживчих товариствах утворилися значні запаси нереалізованого збіжжя⁴⁸⁶.

Беручи до уваги необхідність матеріальної зацікавленості селян з метою здачі ними збіжжя на експорт, кооператори вкотре активізували завіз на село промислових товарів. Підтвердженням цього є досвід Зинов'євської райспоживспілки, яка протягом першої половини січня 1928 р. завезла на село товарів на суму понад 1 млн 500 тис. крб, серед котрих важливе місце займала дефіцитна на той час мануфактура. Разом з тим інструктори та інші відповідальні працівники споживчої кооперації терміново виїхали на село для поживлення хлібозаготівельної роботи. Кожному споживчому товариству в директивному порядку був визначений мінімум його хлібозаготівлі на січень. І невдовзі часопис «Кооперативне будівництво» (1928, № 3) акцентував на тому, що кооперація Зинов'євщини успішно виконала свої січневі хлібозаготівельні завдання⁴⁸⁷.

Характерно, що до експортних хлібозаготівель місцеві партійні осередки почали залучати міські робітничі кооперативи, які не тільки могли запропонувати селянам ходові промислові товари, але й провести відповідну агітаційну роботу щодо важливості отримання валютних коштів у результаті збуту хліба в Європі. Так, на загальних зборах партійного осередку Дніпропетровського ЦРК від 25 січня 1928 р. наголосили на необхідності посилення хлібозаготівель для експорту. З огляду на це було вирішено збільшити обсяги завезення промислових товарів у потужні хлібозаготівельні райони та направити на місця членів правління та активістів ЦРК⁴⁸⁸.

Однак виконати державні планові завдання щодо експортних заготівель збіжжя до кінця 1928 р. не вдалося ні державним, ні кооперативним організаціям. Не зарадили цьому і вжиті з боку радянської влади репресивні заходи, у тому числі проти кооператорів та селян-виробників, які не бажали здавати заготівель-

⁴⁸⁶ Кулик П. Хлібозаготовча робота периферії Кремрайспоживспілки за перший час кампанії (з 1 січня до 25 лютого) / П. Кулик // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 6. – С. 79.

⁴⁸⁷ М.З. Потребительская кооперация Зиновьевщины выполнила свои январские задания / М.З. // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 3. – С. 67.

⁴⁸⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-7, оп. 1, спр. 991, арк. 51.

никам зерно не за ринковими, а за встановленими державними регулюючими органами цінами. Відтак план експорту збіжжя з України у листопаді 1928 р. був виконаний лише на 58,1 %⁴⁸⁹. І хоча впродовж грудня того ж року відбулося накопичення великих партій хлібопродуктів на первинних заготівельних пунктах, у тому числі тих, котрі належали споживчій кооперації, осінньо-зимове бездоріжжя заважало вивезенню його за кордон.

Протягом 1928–1929 рр. держава спробувала провести низку заходів з тим, щоб активізувати державні та кооперативні хлібозаготівлі й тим самим виконати плани з експорту зерна. Так, було вирішено провести уніфікацію державного хлібозаготівельного апарату. Для цього було створено всесоюзне акційне товариство «Союзхліб» шляхом об'єднання «Хлібопродукту» з місцевими державними заготівельними млиновими організаціями, як-от: «Укрхліб», «Кавхліб», «Сипторг», «Казхліб» і т. д., передавши їхні апарати і майно Союзхлібові. Також була зроблена спроба узгодити відносини між державними та кооперативними хлібозаготівельними структурами. Відповідно Центроспілка СРСР і ВУКС мали укладати між собою договори, згідно з якими весь хліб, заготовлений споживчою кооперацією у порядку всесоюзного плану, повинен був надходити на найближчі елеватори, млини та пристанційні пункти «Союзхлібу». Відповідно низовим споживчим кооперативам з метою заохочення пропонувалося здавати заготовлений хліб безпосередньо на млини й елеватори «Союзхлібу», при цьому держава вводила певні цінові надбавки за зданий хліб⁴⁹⁰.

Та попри вжиті державою заходи наприкінці 1920-х рр. хлібоекспортна діяльність споживчої кооперації УСРР почала зменшуватися. Якщо в 1923 р. загалом уся експортна діяльність вітчизняної споживчої кооперації, включаючи експорт хліба, у грошовому вимірі складала 690 тис. крб, у 1926–1927 рр. вона зросла до 13 млн 47 тис. крб, то в 1927–1928 рр., навпаки, знизилася до 6 млн 796 тис. крб (падіння в два рази), а в 1928–

⁴⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 27, арк. 108.

⁴⁹⁰ Про хлібозаготівлі цього року і про організацію хлібозаготівельної кампанії на 1928–29 рік // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 9. – С. 55.

1929 рр. становила 4 млн 552 тис. крб (падіння в три рази)⁴⁹¹. Як зазначалося в одному з тогочасних кооперативних видань, «хліб втратив своє головне значення в радянському експорті», хоча більшовики й планували довести питому вагу експорту хліба в кінці 1920-х років до 20 % від усього обсягу експорту СРСР⁴⁹².

З огляду на різке падіння обсягів експортних заготівель хліба перед керівництвом УСРР постало питання про збільшення обсягів заготівлі інших видів експортної сільськогосподарської продукції, яка могла б дати очікувані кошти для забезпечення індустріалізації республіки. В останні роки непу вплив держави на хлібоекспортні операції української споживчої кооперації ще більше посилювався, оскільки від реалізації за кордоном збіжжя влада планувала отримати значні валютні надходження для індустріалізації. Проте недорід 1927 та 1928 рр., установлені державою низькі заготівельні ціни на зерно, а також слабкість стимулювання регулюючими органами селян і кооперативних організацій зашкодили виконанню хлібоекспортних планів. До кінця 1928 р. споживча кооперація не змогла забезпечити повного виконання завищеного державою плану кооперативного хлібоекспорту. Не зарадили справі й репресивні заходи з боку більшовицької влади.

Посилаючись на державні директиви впродовж 1926–1928 рр. сталися зміни в статтях експорту споживчої кооперації УСРР. Передусім це стосувалося хліба, обсяги вивозу якого за кордон помітно зменшилися. Загалом в останні роки непу експорт хліба державними та кооперативними організаціями складав 4 % до всього експорту. За даними кооперативних видань кінця 1920-х років, значення хліба в закордонній торгівлі СРСР зменшилось у 10 разів⁴⁹³. Оскільки розгортання політики індустріалізації вимагало надходження нових коштів, споживчій кооперації УСРР належало внести зміни в експортно-збутову політику таким чином, щоб збільшити вивіз за кордон нехлібних лишків сільгосппродукції.

⁴⁹¹ Десять років споживчої кооперації УСРР (1920–1930). – Х. : Вукопспілка, 1930. – С. 26.

⁴⁹² Там само. – С. 23.

⁴⁹³ Кириллов И. Хлеб в народном хозяйстве Союза ССР / И. Кириллов. – М.-Л. : Государственное изд-во, 1929. – С. 17.

Висновки до розділу

Таким чином, протягом 1920-х рр. споживча кооперація УСРР відродила заготівлі та збут збіжжя за кордон. У перші роки нової економічної політики з огляду на неврожай та голод 1921–1922 рр. експортні операції з реалізації зерна за кордоном державними та кооперативними організаціями були припинені. Лише з 1923 р., коли в Україні був вирощений хороший урожай, споживча кооперація розпочала експортні заготівлі зерна. Протягом 1923–1925 рр. вивіз збіжжя за кордон відбувався дуже інтенсивно. Однак у 1926 р., коли знову дався взнаки неврожай, заготівлі й збут зерна за кордоном знову почали зменшуватися. У процесі експортних заготівель та збуту споживча кооперація зазнавала конкуренції з боку державних заготівельних організацій, приватних фірм і сільськогосподарської кооперації.

Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що у 1923 р. споживча кооперація УСРР як із власної ініціативи, так і на виконання державних завдань активізувала експорт хліба. Безперечно, з огляду на тодішні низькі заготівельні ціни на збіжжя на внутрішньому ринку та «ножиці цін» між промисловими товарами і сільгосппродукцією вивіз зерна за кордон певною мірою був виходом для кооперативних організацій. Збут великих партій хліба за кордоном та розподіл доходів між усіма ланками споживчої кооперації й селянами тоді допоміг підтримати зацікавленість виробників і кооперативних заготівельників у розширенні хлібоекспортної справи.

Упродовж 1923–1924 рр. в експорті державних заготівельних організацій та споживчої кооперації СРСР і, зокрема УСРР, переважало жито, у 1924–1925 рр. – кукурудза та макуха (бо тоді був неврожай основних хлібів), у 1925–1926 рр. – ячмінь, а в 1926–1927 рр. – пшениця⁴⁹⁴. Тобто однієї певної, стабільної хлібної культури експорту не було, вивозили переважно лишки тих зернових культур, які залишалися на цей момент після внутрішнього споживання, що підтверджують дані *додатка Г*.

⁴⁹⁴ Кириллов И. Хлеб в народном хозяйстве Союза ССР / И. Кириллов. – М.-Л. : Государственное изд-во, 1929. – С. 18.

Однак достовірно сказати, які конкретно обсяги пшениці експортувала споживча кооперація згідно з директивами вищих союзних і тодішніх українських органів влади та управління, досить складно. Це пояснюється тим, що у ряді випадків дані про хлібоекспорт були засекречені, до того ж, на нашу думку, не завжди експортні статистичні звіти передавалися керівництвом ВУКС до архіву.

Протягом 1924–1925 рр. організації вітчизняної споживчої кооперації продовжували збільшувати обсяги як власних, так і державних експортних хлібозаготівель, що загалом було стимулом до інтенсифікації сільського господарства. Однак у ці роки більшовики посилили втручання у кооперативні експортні хлібозаготівлі з метою підпорядкування цього виду діяльності кооператорів загальнодержавним планам. До того ж у той період на світовому ринку посилилася конкуренція між країнами – експортерами хліба, що ускладнювало вивіз збіжжя вітчизняною споживчою кооперацією, спонукало кооператорів до підвищення якості заготовленої продукції.

Негативно позначалося на хлібозаготівлях споживчої кооперації впродовж 1920-х рр. постійне втручання в її діяльність партійних та державних структур. Протягом другої половини 1920-х рр. обсяги кооперативного хлібоекспорту в Україні почали падати. Це було пов'язано з тим, що на світовому ринку існувала велика конкуренція. Також це пояснювалося тим, що окремі роки видалися неврожайними, відтак лишків товарного зерна було мало. Не завжди якість заготовленого споживчою кооперацією зерна відповідала світовим стандартам.

РОЗДІЛ 5

УЧАСТЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В ЕКСПОРТІ ПРОДУКТІВ ТВАРИННИЦТВА (1923–1928 РР.)

5.1. Експорт м'ясної продукції Вукопспілкою та її місцевими організаціями

На початку 1920-х років споживча кооперація УСРР почала здійснювати заходи, спрямовані на збільшення обсягів експорту незернової частини сільськогосподарської продукції. Однією з причин цього було те, що експорт збіжжя значною мірою визначався погодними умовами, що призводило до нестійкості його вивозу. Як зазначає дослідник міжнародних зв'язків української кооперації Ю. Г. Раку, передвоєнний (до 1914 р.) експорт продукції сільського господарства України розподілявся між хлібною і нехлібною його частиною як 79,3 до 20,7 %. Однак в останні роки непу це співвідношення виглядало як 54,4 до 35,6 %⁴⁹⁵. При цьому продукти скотарства та птахівництва становили 46 % у загальному обсязі експорту нехлібних товарів⁴⁹⁶. Однак попри швидкі темпи розвитку тваринництва, експорт м'ясо-молочної продукції кооперативними організаціями досяг довоєнного рівня лише в останні роки непу. Разом з тим, частка експорту продуктів скотарства і птахівництва, яка у 1909–1911 роках дорівнювала 7,7 % від усього експорту України, у 1924–1925 рр. уже складала 26 % від загальної вартості вивезеної сільгосп-продукції⁴⁹⁷. Отже, кооперативний експорт м'ясопродуктів, особливо з середини 1920-х років постійно зростав.

Перша спроба вітчизняної споживчої кооперації організовано здійснювати м'ясозаготівлі відноситься до 1921–1922 рр. Селянство неврожайних районів України викидало тоді на ринок за безцінок свою худобу, а спекулянти використовували це для збагачення. З огляду на це керівництво тодішньої УСРР почало заготівлю худоби та м'яса через заготконтори Наркомату продо-

⁴⁹⁵ Раку Ю. Г. Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу / Ю. Г. Раку // Український селянин. – 2008. – № 11. – С. 263.

⁴⁹⁶ Комуніст. – 1927. – 23 серпня.

⁴⁹⁷ Гольденберг І. Зовнішня торгівля України / І. Гольденберг // Більшовик України. – 1928. – № 17.

вольства і через споживчу кооперацію – Вукопспілку та губернські споживспілки. Хоча кооперативна м'ясозаготівля у той складний для України час проходила в ударному темпі, потрібних знань не було, тому перші результати цієї державної ваги справи для споживчої кооперації виявилися невдалими, Вукопспілки не вдалося потіснити приватника з м'ясного ринку⁴⁹⁸.

Протягом кількох наступних років приватний торговець ще продовжував певний час утримувати провідні позиції в м'ясозаготівлях на вітчизняному ринку. Однак уже з 1924 р. почалася друга спроба споживчої кооперації виштовхнути приватний сектор із м'ясозаготівлі, а відтак активізувати експорт худоби. Наслідуючи Центроспілку СРСР, ВУКС та її місцеві організації всіляко намагались активізувати м'ясну заготівельно-збутову справу. Перші партії худоби кооператори планували відправити на європейські ринки через Ригу, тому із цього приводу були розпочаті перемовини, і врешті вивіз худоби через ризький пропускний пункт був започаткований⁴⁹⁹. Варто зазначити, що від держави споживча кооперація дотації для проведення м'ясоекспорту не отримувала, хоча урядові органи всіляко намагались контролювати збутові ціни. Відтак існував великий розрив між заготівельними цінами ринку і регульованими державою збутовими цінами. До того ж накладні витрати у процесі м'ясозаготівель та експорту худоби протягом першої половини 1920-х рр. були високими, тому проблема подолання збитковості м'ясозаготівельної та м'ясозбутової справи була на порядку денному в діяльності Вукопспілки.

Після подолання наслідків голоду перших років непу, вітчизняна споживча кооперація поступово відновлювала експортну заготівлю продуктів тваринництва, передусім тих, на які традиційно існував попит за кордоном. Наприклад, упродовж 1923–1925 рр. вивіз кооператорами яєць був однією з найбільш твердих статей експорту. Восени 1923 р. у Данциг (Польща) Вукопспілкою була відправлена перша партія яєць з 10 вагонів. Заготівлі яєць здійснювали місцеві райспоживспілки на підставі

⁴⁹⁸ Гринберг Э. Заготовка и сбыт сельхозпродуктов потребкооперацией Украины / Э. Гринберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 10. – С. 45

⁴⁹⁹ Там само. – С.45–46.

угоди з ВУКС. Зокрема, Полтавська райспоживспілка навесні 1923 р. заготовила 15 вагонів, а восени 1924 р. – 8 вагонів яєць для експорту⁵⁰⁰. Значні заготівлі яєць, згідно із замовленнями Берлінського представництва ВУКС, упродовж осені 1923 р. здійснили кооператори Правобережжя⁵⁰¹. Усього за жовтень – грудень 1923 р. Вукопспілкою за договорами з місцевими спілками було заготовлено 30 вагонів яєць для збуту їх за кордоном⁵⁰².

На необхідності збільшення обсягів заготівлі та експорту яєць, інших продуктів птахівництва як державними заготівельними структурами, так і споживчою кооперацією у березні 1924 р. акцентував Укрдержплан⁵⁰³. Без сумніву, від експорту яєць більшовики прагнули отримати прибуток для поповнення дохідної частини держави. Показовим є такий факт: із січня по вересень 1924 р. Вукопспілка екпортувала 214 вагонів яєць⁵⁰⁴.

Принагідно зауважимо, що з метою сприяння експорту яєць, живої та битої птиці кооперативними центрами споживчої й сільськогосподарської кооперації у вересні 1924 р. був створений спеціальний орган – «Кооптах». До кінця року обсяги експорту яєць серед іншої сільськогосподарської продукції, не враховуючи хліба, зросли з 25 до 92 %. Якщо загальна сума експорту сільськогосподарської продукції (без збіжжя) у 1923–1924 рр. складала 1 млн 39 тис. 539 крб, то на експорт яєць припадало 954 тис. 319 крб⁵⁰⁵. Досягнуті кооператорами результати експорту яєць дали підставу Укрдержплану в доповідній записці до ЦК КП(б)У в грудні 1924 р. свідчити, що «досвід експорту яєць, проведений «Кооптахом», цілком виправдав існування цієї організації»⁵⁰⁶.

⁵⁰⁰ Держархів Полтавської обл., ф. Р-363, оп. 1, спр. 327, арк. 31.

⁵⁰¹ Операции Вукопспилки на внешнем рынке // Промышленность и торговля Украины. – 1923. – 3 октября.

⁵⁰² Деятельность Вукопспилки за октябрь–декабрь 1923 г. // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 6. – С. 13.

⁵⁰³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1888, арк. 4.

⁵⁰⁴ Отчет о деятельности Всеукраинского союза «Вукопспилка» за время с 1 января по 1 октября 1924 г. – Харьков, 1925. – С. 88–89.

⁵⁰⁵ Два роки закордонної діяльності ВУКС // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1925. – № 1–2. – С. 20.

⁵⁰⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1888, арк. 63.

З 1924 р. споживча кооперація УСРР, ураховуючи попит європейських ринків, активізувала заготівлю та збут м'ясної продукції й вершкового масла. Так, наприкінці 1924 р. 68 голів рогатої худоби ВУКС реалізувала через своє представництво в Лондоні. Восени 1924 р. Вукопспікою через Держторг УСРР був проведений збут вершкового масла на Константинопольському ринку⁵⁰⁷. У той час заготівлі та експорт м'ясної продукції кооперативними організаціями помітно набирали темпи, про що свідчать архівні документи із плановими показниками на тиждень, місяць, квартал, півріччя. До того ж слід зазначити, що, крім власних заготівель, кооператорам доводилося виконувати й урядові м'ясозаготівельні директиви.

З метою збільшення поголів'я худоби і відповідно її збуту за кордоном керівництвом ВУКС було вирішено розпочати практику її відгодівлі на відходах цукрових заводах. Наприклад, у серпні 1924 р. сільгоспвідділ ВУКС для того, щоб виконати замовлення Держплану УСРР на експортні м'ясозаготівлі, розпочав відгодівлю 6 тис. голів худоби на жомі цукрозаводів, у тому числі: на Маловисковському (Єлизаветградська округа) – 700 голів; Бобровицькому (Ніжинська округа) – 150 голів; Косівсько-Назарському (Єлизаветградська округа) – 300 голів; Яготинському (Прилуцька округа) – 150 голів. Тим самим воловні вказаних цукрозаводів узяли на відгодівлю лише 1 тис. 600 голів худоби, відтак кооператорам потрібно було терміново укласти договори на оренду воловень інших цукрозаводів з тим, щоб державне замовлення на експортні м'ясозаготівлі було виконане своєчасно⁵⁰⁸.

17 жовтня 1924 р. питання про стан кооперативних м'ясозаготівель та експорту свиней і великої рогатої худоби заслухали на засіданні сировинного відділу Наркомату внутрішньої торгівлі УССР, на якому були присутні й представники ВУКС. Виходячи з необхідності активізації збуту продуктів тваринництва на закордонних ринках і відновлення значення українського експорту

⁵⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 850, арк. 8.

⁵⁰⁸ Там само, спр. 540, арк. 46.

було прийнято директивне рішення: встановити планові показники для ВУКС та її місцевих організацій на експортні заготівлі й збут 50 тис. беконних і 250 тис. голів сальних свиней⁵⁰⁹. Основними районами заготівлі свиней були визначені Полтавська, Подільська, Волинська та Київська губернії. Водночас ішлося про стандартизацію худоби, призначеної до вивозу за кордон. Відповідно було прийнято рішення про дотримання вимог європейських ринків і встановлених норм щодо збуту за кордоном беконних свиней вагою від 4,5 до 5,5 пудів віком до одного року та сальних свиней віком понад один рік вагою від 6,5 і понад пудів⁵¹⁰.

Надалі приводом до активізації м'ясних експортних заготівель споживчою кооперацією стали рішення 4-ї сесії ВУЦВК (лютий 1925 р.). У матеріалах сесії зазначалося, що швидкий розвиток скотарства та відновлення його товарної продукції, особливо дрібної худоби, створив потребу в активізації м'ясного експорту. Сесія доручила урядові УСРР ужити заходів щодо більш активного залучення кооперативних і державних заготівельних організацій до розширення експорту продуктів скотарства, поліпшення породи худоби та до створення такої системи ветеринарно-санітарних норм, які забезпечували б вільний експорт м'ясної продукції. Відповідним регулюючим органам належало сприяти заготівельним організаціям у створенні фондів із цільових кредитів для експорту м'ясної продукції⁵¹¹. Збільшення обсягів вивозу м'ясопродуктів вимагало від кооператорів термінового спорудження мережі переробних підприємств та холодильників. На цьому, зокрема, наголошували директиви ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад (травень 1925 р.)⁵¹² та 2-ї сесії ВУЦВК (жовтень 1925 р.)⁵¹³. Відповідно в 1925–1926 господарському році питома вага окремих регіонів по забою худоби становила:

⁵⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 540, арк. 16.

⁵¹⁰ Там само, арк. 16 зв.

⁵¹¹ ЗУ України. – 1925. – № 13–14. – Ст. 103. – С. 247.

⁵¹² Там само. – 1925. – № 48. – Ст. 305. – С. 541.

⁵¹³ Там само. – 1925. – № 91. – Ст. 518. – С. 1193.

Київська округа – 10 %; Одеська – 9,1 %; Дніпропетровська – 6,2 %; Полтавська – 3,3 % і Харківська – 12,8 %⁵¹⁴.

Однак кредити від держави не могли розв'язати проблему фінансування м'ясного експорту, тому кооператорам доводилося не лише вишукувати грошові резерви всередині системи, але й розширювати м'ясоекспортну номенклатуру. Саме із цієї причини на засіданні правління ВУКС 25 липня 1925 р. було прийнято рішення щодо вивозу за кордон не лише худоби у живій вазі, але й заморожених туш і окороків⁵¹⁵. Збут м'ясної продукції за кордоном полегшувало те, що українським кооператорам удалося налагодити торговельні контакти з англійськими кооперативними центрами – Англійським та Шотландським товариствами оптових закупівель⁵¹⁶. Для того щоб успішно конкурувати на європейських ринках, був установлений державний контроль за якістю яєць і м'ясопродуктів. Без сумніву, це певною мірою сприяло поліпшенню практики експортних заготівель та збуту заготовленої споживчою кооперацією сільськогосподарської сировини і продуктів.

У цілому, за даними Наркомату внутрішньої торгівлі УССР, вивіз продукції тваринництва державними та кооперативними заготівельними структурами у 1924 р. збільшився проти 1923 р. на 20 %⁵¹⁷. Принагідно зазначимо, що в м'ясозаготівельному експорті, який виявився прибутковою справою, існувала конкуренція. Крім приватного торговця, існували непорозуміння й тертя щодо заготівель та експорту худоби між державними й кооперативними заготівельними структурами і навіть між різними видами кооперації. Дані табл. 5.1.1 свідчать про те, що основними конкурентами споживчої та сільськогосподарської кооперації у вивозі м'ясних продуктів за кордон у середині 1920-х років були Держторг УСРР, державні трести й змішані товариства.

⁵¹⁴ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 600.

⁵¹⁵ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 1318, арк. 250.

⁵¹⁶ Кабалкин Ю. М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю. М. Кабалкин. – М. : Изд-во Центросоюза, 1926. – С. 62.

⁵¹⁷ Внешняя торговля Украины 1921–1924 гг. (Под ред. А. О. Золотарева, С. Л. Фридмана, И. М. Браславского). – Х. : Типо-Литография имени Фрунзе, 1925. – С. 13.

**Таблиця 5.1.1 – Питома вага заготівельних організацій
УСРР в експорті продуктів тваринництва
в 1923–1925 рр.⁵¹⁸**

Заготівельно-збутові організації	У відсотках до підсумку
Увесь експорт	100
у тому числі:	
кооперація	44,1
Держторг	36,7
змішані товариства	10,8
трести і державні заклади	4,4
інші організації	4,0

Отже, у середині 1920-х років на вітчизняну кооперацію припадала більша частина експорту продуктів тваринництва – майже половина, однак при цьому зауважимо, що ця цифра охоплює два види кооперації – споживчу і сільськогосподарську.

Розширення експорту споживчої кооперації за рахунок вивозу продуктів тваринництва сприяло отриманню нових коштів, які використовувалися на розширення імпорту. У 1923 р. експорт сільгосппродукції ВУКС становив приблизно 64 % від загального обігу зовнішньої торгівлі споживчої кооперації, а в 1924 р. – 53,5 %⁵¹⁹. При цьому слід зауважити, що відбулось урізноманітнення закупівлі кооператорами імпортних товарів. Так, упродовж 1923–1924 рр. лише Берлінським представництвом ВУКС було закуплено, крім сільськогосподарського реманенту, промтоварів та промислової сировини велику партію так званих «колоніальних» товарів (чай, перець, лимони, кориця, ваніль тощо) на суму 60 тис. 475 крб, оселедців – на 50 тис. крб, господарських товарів домашнього вжитку – на 21 тис. крб⁵²⁰. Згідно з іншим джерелом, установлено, що навесні 1924 р. Вукопспілка завдяки збуту сільгосппродукції завезла не лише реманент для села, але й галантерею, шкіряні вироби, канцелярське приладдя, друкар-

⁵¹⁸ Внешняя торговля Украины (1921–1924 гг.) / Под рук. А. О. Золотарева, С. Л. Фридмана, И. М. Браславского. – Х. : Типо-Литография ПУУПО имени Фрунзе, 1925. – С. 68.

⁵¹⁹ Кооперативна хроніка // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 11–12. – С. 28.

⁵²⁰ Два роки закордонної діяльності ВУКС // Кооперативний бюлетень Вукоопспілки. – 1925. – 20 січня. – С. 1–2.

ські матеріали, толь, оселедці, каву, чай, дубильний екстракт⁵²¹.

Загальна сума експортних операцій споживчої кооперації УСРР у 1924–1925 рр. збільшилася порівняно з попереднім роком на 34,6 % і становила 1 млн 398 тис. крб. Активізувавши експорт хліба та доповнивши його вивозом продуктів тваринництва, ВУКС упродовж 1924–1925 рр. закупила товарів за кордоном на 1 млн 283 тис. крб проти 903 тис. крб у 1923–1924 рр. Серед закуплених товарів 59,3 % припадало на бакалійні; 17,8 % – на шкіряне взуття; 14,9 % – на галантерею та трикотаж і 7,9 % – на металогосподарські товари й промислове устаткування⁵²². У 1925–1926 рр. ВУКС завезла товарів, закуплених за надходження від експорту сільгосппродукції, на суму 11 млн 535 тис. крб⁵²³. Однак вартість експорту ВУКС у 1924–1925 рр. перевищувала вартість імпорту. Тенденція до перевищення експорту над імпортом загалом тоді було характерна для споживчої кооперації СРСР.

У наступному, 1925–1926 господарському році, ВУКС згідно із замовленнями райспоживспілок закупила за кордоном за надходження від збуту на європейських ринках худоби такі товари та рідкісні продукти: в Італії – цитрони; відповідно у Великобританії за сприяння Коопукру – перець гіркий і перець духмянний, цинамон і гвоздику, оселедці шотландські й оселедці ярмутські, а також мануфактуру; у Німеччині – лак, хром, шевро-Маєр, шевро-Грізон, мануфактуру; в Америці – шкіру для підшов; у Латвії – шкіру для підшов; у Німеччині – примуси і запальнички, млинки, колодки, метри, сокири, м'ясосічки, посуд емальований, лампи, вили; в Чехословаччині – мануфактуру, скло віконне; в Польщі та Голландії – галантерею⁵²⁴.

Якщо проаналізувати показники зовнішньоторговельної діяльності споживчої кооперації СРСР, маємо: у 1925–1926 рр. експорт становив 7,9 млн тонн, а імпорт – 1,5 млн т, тобто товарообіг досяг 9,4 млн т вантажів⁵²⁵. Отже, дані, які стосу-

⁵²¹ Імпортні операції Вукопспілки // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 3 квітня.

⁵²² Споживча кооперація Української РСР. 1917–1967 / Ф. Д. Колесник, С. Г. Сіденко, О. С. Матковський та ін. – К. : Экономика, 1967. – С. 45.

⁵²³ Гречка А. Кооперація за кордоном і в нас / А. Гречка. – Х. : Книгоспілка, 1927. – С. 40.

⁵²⁴ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 1253, арк. 7.

⁵²⁵ Внешняя торговля СССР за 1928–1940 гг. : Статистический обзор. – М. : Внешторгиздат, 1960. – С. 13.

ються споживчої кооперації всієї країни, відображають тенденцію до переважання експорту над імпортом, що склалася у кооперативних організаціях у середині 1920-х років. Вивіз за кордон яєць і м'ясної продукції сприяв не лише забезпеченню сільських пайовиків промисловими товарами та реманентом, яких бракувало на внутрішньому ринку, але й допомагав поповнювати державну скарбницю валютними надходженнями.

Наступна спроба споживкооперації посісти провідні позиції в м'ясній заготівельно-збутовій справі почалася в 1926–1927 рр.⁵²⁶ На кінець 1927 р. тваринництво в Україні відійшло від розрухи, а за деякими видами воно навіть перегнало довоєнний рівень. Упродовж 1926–1928 років споживча кооперація суттєво збільшила обсяги й асортимент вивозу продуктів тваринництва, включаючи вершкове масло, м'ясні продукти та яйця⁵²⁷. По-перше, це було викликано необхідністю підтримки загальних обсягів експорту з огляду на зменшення заготівель і вивозу збіжжя. По-друге, у другій половині 1920-х років в Україні спостерігалось зростання темпів розвитку тваринницької галузі й відповідно актуалізувалася потреба збуту м'ясних продуктів на зовнішніх ринках. По-третє, збільшенню вивозу продуктів тваринництва сприяло створення споживчою кооперацією мережі беконних фабрик і холодильників, здатних переробляти та заморожувати до необхідного стандарту експортну м'ясну сировину. По-четверте, зростання обсягів експорту вершкового масла було пов'язане із спорудженням споживчою кооперацією ряду потужних молокопереробних заводів із сучасним на той період обладнанням.

Проте експорт м'ясної продукції вітчизняними кооператорами наштовхувався на ряд перепон з боку країн-конкурентів. Певний час існувала заборона з боку Німеччини на ввіз м'ясопродуктів з України. Однак найвідчутніше позначилася на експорті м'ясної продукції впродовж 1926–1928 років відсутність права ввозу і транзиту через Польщу худоби і птиці, що позбавляло українських кооператорів стабільних зв'язків із ринками Центральної Європи. З огляду на це споживчій коопе-

⁵²⁶ Гринберг Э. Заготовка и сбыт сельхозпродуктов потребкооперацией Украины / Э. Гринберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 10. – С. 45.

⁵²⁷ Десять років споживчої кооперації УСРР (1920–1930). – Х. : Вукопспілка, 1930. – С. 26.

рації та державним заготівельним структурам доводилося шукати вихід із такої ситуації, а саме – нарощувати вивіз м'ясної продукції у переробленому й замороженому вигляді морським шляхом, обминаючи сухопутні кордони з Польщею. Відтак, на думку Ю. Г. Раку, упродовж другої половини 1920-х років м'ясний експорт споживчої та сільськогосподарської кооперації зростав насамперед за рахунок збільшення продукції м'ясопереробки⁵²⁸.

Варто зазначити, що станом на 1926 р. на Україну припадало 10 % від усього ввозу бекону до Великобританії. Порівняно зі світовим експортом бекону ці показники були невеликі. Для того щоб збільшити експорт тваринницької продукції у переробленому вигляді українській споживчій кооперації, як і іншим заготівельним структурам, належало терміново збільшити м'ясопереробні потужності. Ішлося про збільшення кількості та потужностей вітчизняних беконних фабрик. Кооператорам доводилось ураховувати той факт, що з м'ясоекспортного ринку в 1926 р. пішла Північна Америка, а значить виникла можливість заповнити цю нішу. Однак для ВУКС були і певні ризики, тому що експорт бекону був новою справою для споживчої кооперації. До того ж ціни на м'ясозаготівельному ринку у цей час були нестабільними. Та навіть попри потенційні ризики керівництво ВУКС у 1926 р. ухвалило рішення в найближчі п'ять років спорудити п'ять беконних фабрик⁵²⁹.

Цілком справедливо Ю. Г. Раку вказує на роль Всеукраїнського кооперативного скотарсько-молочарського товариства «Добробут» (виникло у 1924 р.) у зростанні обсягів експорту м'яса та вершкового масла. Не заперечуємо авторів висновок про збільшення в середині 1920-х років вивозу українського бекону за кордон. Однак маємо вказати на помилку дослідника у випадку, коли він Полтавську беконну фабрику необґрунтовано відносить до власності сільськогосподарської кооперації. Посилаючись на архівні документи та звітні дані ВУКС, зазначимо, що експорт полтавського бекону належав не сільськогоспо-

⁵²⁸ Раку Ю. Г. Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу / Ю. Г. Раку // Український селянин. – 2008. – № 11. – С. 263.

⁵²⁹ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли, 1928. – С. 583.

дарській, а споживчій кооперації УСРР. Полтавська беконна фабрика, створена у 1926 р. як спільне підприємство Полтавської окрспоживспілки та Держторгу УСРР, відіграла значну роль у переробці м'ясної сировини і підготовці її до експорту. Виробничі потужності Полтавської беконної фабрики дозволяли переробляти 750 свиней, що забезпечувало вихід 2 тис. 250 пудів бекону щодня. Більша частина його експортувалася у Великобританію. Англійці купували український бекон охоче, цінили його вище, ніж польський чи латвійський. Загалом Полтавська беконна фабрика за рік своєї роботи – із середини 1926 до середини 1927 р. – вивезла за кордон до 170 тис. пудів бекону на загальну суму понад 2 млн крб⁵³⁰. За іншими даними, ця цифра становила близько 3 млн крб⁵³¹.

Проте навіть за умови відставання переробної бази м'ясопродукції, за словами наркома торгівлі УСРР М. А. Чернова, експорт продуктів харчової промисловості та тваринництва лише протягом 1926–1927 рр. зріс на 42,9 %⁵³². Таким чином, якщо в попередні роки кооператори переважно вивозили живу рогату худобу, свиней і птицю, то з 1926 р. збільшилася частка вивозу заморожених туш та окороків, битої птиці й іншої м'ясної продукції. На кінець 1926 р. тваринницька продукція вже становила 34,8 % загального обсягу експорту споживчої кооперації України⁵³³. Однак у загальноукраїнських заготівлях і експорті м'яса та сала частка споживчої кооперації у 1926–1927 рр. становила всього 10 %, про що повідомляв часопис «Кооперативне будівництво»⁵³⁴.

Прикметно, що кооператори, враховуючи попит на ту чи іншу продукцію, оперативно відновлювали її експорт. Наприклад, у 1927 р. ВУКС розпочала експорт раків до Європи. До речі, до

⁵³⁰ Хроніка. Полтавський бекон в Англії // Полтавський селянин. – 1927. – № 6.

⁵³¹ Раку Ю. Г. Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу / Ю. Г. Раку // Український селянин. – 2008. – № 11. – С. 264.

⁵³² Чернов М. Торговля УСРР. К X Всеукраїнському и XV Всесоюзному съездам партии / М. А. Чернов. – Х. : Пролетарий, 1927. – С. 63.

⁵³³ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 850, арк. 8.

⁵³⁴ Грінберг Е. Заготівля і збут сільськогосподарської продукції споживчою кооперацією (Тези до питання про розмежування функцій) / Е. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4. – С. 9.

революції українські кооператори успішно здійснювали реалізацію раків у ряді європейських країн. Оскільки на англійському ринку в 1920-ті роки, де попитом користувалися морські раки та краби, існувала велика конкуренція, вітчизняні кооператори успішно збували річних раків у Німеччині. Щоб ця справа була рентабельною, кооператори запровадили передові та той час методи транспортування раків у вербових ликових корзинах чи кошиках, що давало можливість зберігати продукцію незіпсованою кілька днів поспіль⁵³⁵.

Отже, у середині 1920-х рр., коли відбулося помітне зменшення експорту зернових, намітилася тенденція до зростання частки продуктів тваринництва в загальному експорті споживчої кооперації УСРР. За даними часопису «Кооперативне будівництво», експорт продуктів тваринництва організаціями споживчої кооперації у 1926–1927 рр. складав 9,1 % серед загального експорту системи, тоді як у дореволюційний період усього 1,3 %⁵³⁶ (табл. 5.1.2).

Таблиця 5.1.2 – Питома вага продукції хлібних та нехлібних культур в експорті України в дореволюційні роки та в середині 1920-х рр.⁵³⁷

Назва товару	1909–1910 рр. (%)	1926–1927 рр. (%)
Хлібні культури	72,7	53,3
Інші культури полеводства	2,8	2,2
Продукти птахівництва	6,4	9,9
Продукти тваринництва	1,3	9,1
Лісоматеріали	1,8	1,2
Продукти гірської промисловості	1,3	9,4
Продукти харчової промисловості	12,1	10,7
Інші продукти	0,2	3,9
Інші товари	1,4	0,5
Разом	100 %	100 %

⁵³⁵ Кузьминський О. М. Питання другорядного експорту. Забута стаття експорту / О. М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 60.

⁵³⁶ Дулин Н. Перспективи експортної роботи потребителської кооперації / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 49.

⁵³⁷ Там само. – С. 50.

Отже, як свідчать архівні документи, статистичні дані та матеріали періодичних видань того часу, м'ясозаготівельна та м'ясозбутова діяльність ВУКС та її місцевих організацій протягом другої половини 1920-х рр. значною мірою активізувалася. Доцільно зазначити, що більшовики систематично закликали кооператорів сприяти масовому кооперуванню села. Для цього їм пропонувалося розширити експортно-заготівельні операції, особливо щодо харчових продуктів. Часопис «Кооперативне будівництво» звертав увагу кооператорів та пайовиків на те, що експорт лишків сільгосппродукції для споживчої кооперації не є самоціллю, він є невід'ємною складовою її загальної постачальницької роботи, що допомагає шляхом зовнішньої торгівлі найповніше задовольняти споживача фабрикатами⁵³⁸. Тим самим ішлося про розширення заготівельної бази м'ясозаготівель через активне залучення селян до споживчих товариств та заготівель худоби.

Постановою Колегії НКВТ УСРР від 2 липня 1927 р. ВУКС була офіційно визнана одним з основних заготівельників м'ясної продукції й відповідно залучалася до виконання державних завдань. Віднині вона отримала право експортної заготівлі всіх видів худоби (яловичини, баранини, свинини), хоча їй доводилося діяти в конкурентній боротьбі як з приватними, так і з державними заготівельниками⁵³⁹. Основними районами жомової відгодівлі худоби (*жом – кормовий відхід цукробуракового виробництва*) були визначені території традиційної заготівлі великої рогатої худоби та розвинутого вівчарства і сального виробництва, а саме: Полтавська, Смілянська, Черкаська, Мелітопольська, Херсонська округи та Жмеринка. З огляду на необхідність збільшення експортних заготівель і м'ясопоставок вітчизняні кооператори протягом другої половини 1920-х років споруджували беконні фабрики не лише як переробні підприємства, але і як холодильники для зберігання м'ясної продукції.

⁵³⁸ Грінберг Е. Заготівля і збут сільськогосподарської продукції споживчою кооперацією (Тези до питання про розмежування функцій) / Е. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4. – С.11.

⁵³⁹ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли, 1928. – С. 295.

Тим самим досягалась економія коштів, гнучкість у використанні потужностей підприємств для різної продукції, включаючи бекон, морожену та охолоджену свинину⁵⁴⁰. Указані заходи мали не лише збільшити обслуговування внутрішнього ринку м'ясом, але й передбачали значне зростання експортних м'ясопоставок споживчої кооперації згідно з кондиціями та вимогами до якості м'ясної продукції з боку європейського ринку.

Оскільки експортні операції м'ясної продукції виявилися ефективними, між заготівельними структурами загострилася боротьба за монополію у цій справі. Ішлося не лише про конкуренцію між кооперативними і державними заготівельниками, але й про певні тертя між споживчою та сільськогосподарською кооперацією. З метою державної монополії на м'ясозаготівельну й м'ясоекспортну справу, усунення конкуренції та економії коштів на урядовому рівні було прийнято рішення про створення міжвідомчої організації – Центрального Холодильного Комітету. Останнє підтверджує нижченаведена директива Наркомату внутрішньої торгівлі УСРР (1927 р.)⁵⁴¹.

Циркулярно

Укрм'ясотресту, ВУКС, Товариству «Бекон», «Кооптаху», «Добробуту» (1927 р.)

Для узгодження дій закладів, організацій і підприємств, які працюють у галузі будівництва і експлуатації підприємств із холодильним устаткуванням при НКТ УСРР функціонує Центральний Холодильний Комітет – міжвідомча організація. Неухильно виконувати і своєчасно апробувати в Центральному Холодильному Комітеті (ЦХК) проекти, візувати в ньому всі капітальні переоблаштування, добудови і ремонти, надсилати до ЦХК фінансову звітність, креслення. Виконання будь-яких робіт без санкції ЦХК є порушенням порядку: взаємовідносини регулюючого органу з виконавчо-оперативними організаціями останніми розглядається як збиток загальнодержавній роботі.

⁵⁴⁰ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли, 1928. – С. 584.

⁵⁴¹ Там само. – С. 589.

Член Колегії НКТ УСРР Плис, голова ЦХК Вільніт, учений секретар ЦХК Пономарьов.

Прикметно, що згідно з цією директивою, заготівля худоби товариствами й спілками споживчої та сільськогосподарської кооперації мала здійснюватися на підставі договорів між ними. З метою якомога швидшого витіснення приватника з м'ясного ринку обидві структури мали подолати протиріччя між собою, зокрема, хоча б на певний час відмовитися від монопольного права кожної зі сторін. Про важливість таких дій ішлося на сторінках часопису «Кооперативне будівництво». Зокрема, в одному з номерів за 1928 р. зазначалося: «Сільгоспкооперація й надалі не в силі буде охопити всього збуту й усіх заготівель сільгосппродуктів, на монополізацію яких вона претендувала. Через це споживча кооперація повинна не тільки продовжувати, а й збільшувати розвиток сільгоспзаготівель, щоб швидше витіснити приватника і кооперувати цю роботу спільно із сільгоспкооперацією»⁵⁴².

Спільними зусиллями споживча та сільськогосподарська кооперація успішно здійснювали наступ на приватного м'ясозаготівельника. У м'ясозаготівельні операції, у тому числі й експортні, було задіяно 17 райспоживспілок і близько 100 сільських споживчих товариств. Тому плани кооператорів на заготівлю та збут худоби постійно зростали. Так, план м'ясозаготівель ВУКС та її місцевих організацій на 1927–1928 рр. був установлений у розмірі 1 млн 200 тис. пуд., а річний оборот м'ясного відділу тоді зріс до 20 млн крб.⁵⁴³

Щоб остаточно відвоювати м'ясний ринок у приватного торговця, кооператори приділяли значну увагу спорудженню м'ясних комбінатів, придбанню рефрижератора, будівництву зразкових м'ясних крамниць. Разом з тим кооператори намагалися поліпшити методи м'ясних заготівель, проводити раціоналізацію м'ясної справи тощо.

⁵⁴² Грінберг Е. Заготівля і збут сільськогосподарської продукції споживчою кооперацією (Тези до питання про розмежування функцій) / Е. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4. – С. 10.

⁵⁴³ Э. Гринберг. Заготовка и сбыт сельхозпродуктов потребкооперацией Украины / Э. Гринберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 10. – С. 44.

Велике значення мала підготовка кооператорів-м'ясозаготівельників з тим, щоб поліпшити якість заготівель худоби та її збут за кордоном. Особлива увага приділялася підготовці м'ясозаготівельників на курсах Наркомпроду УСРР у Харкові, однак сотні випускників, які закінчили курси у 1928 р., звісно, було замало для забезпечення якісних м'ясозаготівель у межах усїєї системи. До того ж частину кооператорів-м'ясозаготівельників регулюючі органи перекинули на керівні посади до філій М'ясотресту та до системи «Добробуту». У результаті споживчі кооперативи на місцях, які мали безпосередні відносини із селянами-виробниками м'яса, відчували велику потребу у підготовлених м'ясозаготівельниках. З огляду на це керівництво ВУКС та місцеві споживспілки почали влаштовувати курси кооператорів-заготівельників худоби тривалістю від 1 до 3 місяців. Програма цих курсів була побудована таким чином, що передбачала 75 % теоретичної підготовки і 25 % практичних занять⁵⁴⁴.

Варто згадати, що в 1926–1927 рр. загальний експорт України досяг лише 30,4 % довоєнного. Оскільки у 1928 р. через неврожай сталося суттєве зменшення експорту зерна було поставлено під загрозу виконання імпортного плану. Тоді нарком торгівлі УСРР М. Чернов звернувся до кооператорів на сторінках часопису «Кооперативне будівництво» із закликом активізувати заготівлю та експорт нехлібних продуктів, зокрема м'яса і тим самим забезпечити валютні надходження, які були вкрай необхідні для підтримки політики індустріалізації. Зокрема, він зазначав: «...примушені звертатися по закордонну сировину та обладнання для нашої промисловості, ми можемо розвивати останню значною мірою лише в розмірах того, що дозволяють нам валютні ресурси»⁵⁴⁵.

Керівництву країни довелося звернутися до заготівельно-збутових організацій із закликом ужити на місцях належних заходів з тим, щоб розширити нехлібні статті експорту, у тому числі й м'яса. Для сприяння і водночас для контролю за

⁵⁴⁴ Найда М. Про створення кадрів заготовців худоби в зв'язку з чисткою радпарату / М. Найда // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 18. – С. 27.

⁵⁴⁵ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 10.

експортними операціями при Економнаradі УСРР та місцевих виконкоммах були утворені спеціальні наради у справах експорту. Загалом протягом 1928 р. вивіз продуктів скотарства й птахівництва державними та кооперативними структурами УСРР зріс майже на 72 %⁵⁴⁶. При цьому зазначимо, що зменшення вивозу живої худоби було замінено експортом худоби у замороженому вигляді.

Особливістю внутрішнього м'ясного ринку в 1928 р. стало те, що з огляду на неврожай зернових виникла велика пропозиція молодняка та великої рогатої худоби. З одного боку, це сприяло експорту худоби Вукопспілкою, а з іншого – призводило до того, що селянство за відсутності кормів викидало на ринок не відгодовану достатньою мірою худобу. Це змушувало кооператорів відшукувати у селянських господарствах та на базарах худобу вишого гатунку, яку можна було б експортувати без збитків⁵⁴⁷. Водночас кооператори зіткнулися з тим, що заготпункти низки споживспілок були недовантажені. Причина цього полягала в тому, що в деяких округах, як-от: Шевченківська, Прилуцька та Кременчуцька – споживча кооперація була позбавлена права вивозити за межі округи сальні й напівсальні породи свиней. Це право залишалося за «Добробутом» (Всеукраїнська скотарсько-молочарська спілка сільгоспооперації), на який були покладені обов'язки постачання свиней Полтавській та Кременчуцькій беконним фабрикам. З огляду на це керівництво ВУКС неодноразово зверталося до уряду з клопотанням «розкріпостити» споживчу кооперацію у справі м'ясозаготівель і передати їй відповідні повноваження щодо експорту та постачання свиней беконним фабрикам⁵⁴⁸.

Експорт худоби й намагання завоювати європейський ринок якісною м'ясною продукцією вимагав від кооператорів як теоретичних знань, так і практичного досвіду. Потрібно було врахувати той факт, що тоді сильні позиції на європейському м'ясному ринку займали традиційні світові експортери худоби –

⁵⁴⁶ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 19.

⁵⁴⁷ О.В. Про заготівлю худоби / О.В. // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 57.

⁵⁴⁸ Там само. – С. 58.

Австралія, Аргентина, Канада, Нова Зеландія. Однак перевагою для України було те, що вона знаходилася набагато ближче до країн – споживачів м'яса, зокрема Австрії, Німеччини, Франції, Великобританії, Швеції, Італії, до того ж вітчизняні кооператори могли запропонувати широкий асортимент м'ясної продукції – від телятини до свинини й сала. З метою вдосконалення заготівель та успішного збуту м'яса за кордоном часопис «Кооперативне будівництво» систематично розміщав матеріали під рубрикою «Що треба знати кооперативному м'ясозаготовцеві». Наприклад, в одному з його номерів (1929 р., № 21) було акцентовано на тому, що кооперативний м'ясозаготівельник мусить знати, де, що та як заготовляти; володіти методами заготівлі як живої худоби, так і м'яса⁵⁴⁹. Відтак потрібно було брати до уваги не лише статистичні дані ВУКС, але й Центрального статистичного управління УСРР, матеріали окружних статистичних відділів щодо м'ясних ресурсів кожної округи. Зважаючи на великий попит європейського ринку на яловичину та баранину, у першу чергу вивчали наявність поголів'я корів і овець у кожному окремому регіоні (Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Степ, Дніпрянопромисловий район тощо). Найбільшими м'ясопродукційними регіонами тоді були Полтавщина та Шевченківщина (територія сучасної Черкаської області)⁵⁵⁰.

Упродовж другої половини 1920-х років найбільшими споживачами української м'ясної продукції були такі країни, як Італія, Франція, Великобританія, Австрія, що свідчить про розширення географії торговельних контактів Вукопспілки. Традиційно великий попит на свинину спостерігався у Великобританії та Австрії. Якщо у квітні 1928 р. до Відня ВУКС завезла майже 130 т свинини, то в липні цього ж року до Лондона її було завезено майже 300 т. У цьому випадку експортні заготівлі свинини кооператорами були проведені в районах, якомога ближче розташованих до Одеського порту (Тульчинська та Первомайська округи, а також Автономна Молдавська РР), що

⁵⁴⁹ Грінберг Е. Що треба знати кооперативному м'ясозаготовцеві / Е. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 21. – С. 32.

⁵⁵⁰ Там само. – С. 34.

пояснювалося необхідністю оперативного транспортування та збуту м'ясної продукції у весняно-літній час морським шляхом⁵⁵¹.

Ураховуючи потреби закордонних покупців в урізноманітненні м'ясної продукції, вітчизняні кооператори намагалися розширювати асортимент експортних м'ясопродуктів, у тому числі делікатесних. Наприклад, у 1928 р. помітно збільшилися обсяги збуту споживчою кооперацією м'яса в Італії. У лютому 1928 р. до цієї країни ВУКС вивезла 60 т замороженої яловичини, перед цим провівши відповідні заготівлі м'ясної сировини в Черкаській, Уманській та Одеській округах⁵⁵². У березні того ж року до Італії Вукопспілкою було направлено 110 т яловичини, 100 т свинини і понад 100 тонн курятини⁵⁵³. Упродовж червня 1928 р. ВУКС змогла заготовити в Тульчинській, Первомайській та Прилуцькій округах з метою реалізації в Італії 80 т яловичини і 230 т свинини. Крім цього, кооператори тоді реалізували на італійському ринку понад 10 т м'ясних субпродуктів⁵⁵⁴.

На підставі архівних даних удалося встановити, що в червні 1928 р. ВУКС уперше реалізувала в Італії 435 кг яловичих язиків. З урахуванням того, що ця продукція відразу отримала схвалення італійських споживачів, уже з наступного місяця кооператори відвантажили до Італії понад 1 т зазначеного товару⁵⁵⁵. Оскільки ВУКС могла вивозити м'ясну продукцію за кордон лише після узгодження цього питання з НКВТ УСРР, кооператорам доводилося постійно звертатися до цього регулюючого органу з відповідними заявками. Наприклад, посилаючись на клопотання ВУКС від 29 вересня 1928 р., встановлено, що кооператори просили дозволу на відвантаження до Італії в замороженому вигляді 5 т яловичих язиків та інших м'ясних субпродуктів⁵⁵⁶.

Оскільки українське солоне сало користувалося великим попитом в Італії, керуючись економічними інтересами, керів-

⁵⁵¹ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 16.

⁵⁵² ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 76.

⁵⁵³ Там само, арк. 62.

⁵⁵⁴ Там само, арк. 24.

⁵⁵⁵ Там само, ф. 423, оп. 5, спр. 516, арк. 4.

⁵⁵⁶ Там само, ф. 296, оп. 3, спр. 118, арк. 4.

ництво ВУКС 30 жовтня 1928 р. змогло через торгпредство УСРР вплинути на підвищення ціни продажу. Відтак 200 т солоного сала кооператори тоді реалізували в Генуї за ціною, на 20 % вищою, ніж до цього пропонувалося НКВТ УСРР, а саме: 8,5 італійських лір за пуд замість 7⁵⁵⁷. Такі дії Вукопспілки сприяли тому, що реалізація солоного сала в Італії виявилася рентабельною, що було на користь і кооператорам, і селянам-виробникам.

Характерною особливістю експорту м'ясної продукції до Франції було те, що, крім яловичини, значним попитом тут користувалася баранина та різноманітні субпродукти. Наприклад, 21 січня 1928 р. ВУКС відвантажила до Марселя 16 тис. пудів замороженої яловичини і 2,5 тис. пудів баранини⁵⁵⁸. 22 лютого 1928 р. вітчизняні кооператори заготовили в межах Зинов'євської та Черкаської округ з метою вивозу до Франції 7,5 тис. пудів замороженої яловичини⁵⁵⁹. 28 лютого того ж року ВУКС відвантажила до Марселя 400 пудів субпродуктів великої рогатої худоби, включаючи печінку, язики, мізки, нирки⁵⁶⁰. А 20 вересня 1928 р. вітчизняні кооператори доставили до Франції 100 т замороженої баранини, перед цим провівши відповідні заготівлі в межах Одеської, Миколаївської та Зинов'євської округ⁵⁶¹.

М'ясоекспорт з України, особливо бекону, протягом другої половини 1920-х рр. значно зріс. Розвиток м'ясопереробної кооперативної промисловості та спорудження холодильників у свою чергу сприяли розширенню експорту м'ясної продукції у замороженому вигляді. Проте подальше збільшення обсягів експорту кооператорами м'ясної продукції наштовхувалося на обмеженість холодильних підприємств. Це підтверджується рядом архівних документів. Так, 30 жовтня 1928 р. правління ВУКС звернулося до НКВТ УСРР із клопотанням посприяти у прийомці та тимчасовому зберіганні в Одеському холодильнику, який перебував у віданні цього наркомату, експортної м'ясо-

⁵⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 516, арк. 99.

⁵⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 85.

⁵⁵⁹ Там само, арк. 75.

⁵⁶⁰ Там само, арк. 77.

⁵⁶¹ Там само, спр. 118, арк. 5.

продукції, оскільки власних холодильників у споживчій кооперації тоді не вистачало⁵⁶². Безперечно, такий факт переконує у збільшенні виробництва селянами продуктів тваринництва, зростанні обсягів м'ясозаготівель кооператорами та їх прагненні оперативно переробляти і збувати м'ясну продукцію на європейських ринках. Водночас ідеться про відставання вітчизняної матеріально-технічної бази м'ясопереробки та зберігання м'ясної продукції.

За даними Наркомату внутрішньої торгівлі УСРР, в останні роки непу вивіз за кордон продуктів тваринництва державними й кооперативними заготівельними структурами в цілому зріс на понад 70 %, а по різаній птиці – на 425 %. Зменшення вивозу живої худоби та живої птиці пояснювалося заміною вивозу за кордон птиці й м'яса у замороженому вигляді⁵⁶³. Як зазначав нарком торгівлі УСРР М. Чернов, тенденція широкого залучення до експорту кооперативних організацій себе цілком виправдала. Так, протягом 1926–1928 рр. експорт ВУКС зріс майже на 92,5 %⁵⁶⁴. Загалом питома вага ВУКС та «Сільського господаря» в експорті України зросла з 12,2 % у 1926 р. до 22,6 % у 1928 р., тобто майже вдвічі, натомість частка державних структур в експорті помітно зменшилася, що засвідчують дані табл. 5.1.3.

Таблиця 5.1.3 – Питома вага окремих організацій УСРР у нехлібному експорті впродовж 1926–1928 рр. (%)⁵⁶⁵

Заготівельно-збутові організації	1926–1927 рр.	1927–1928 рр.
Державні торговельні організації	21,5	26,1
Державні промислові організації	56,7	42,9
Кооперативні організації	12,2	22,6
Мішані товариства і концесійні підприємства	9,6	9,4
Усього	100,0	100,0

⁵⁶² ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 516. арк. 101.

⁵⁶³ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 10.

⁵⁶⁴ Там само. – С. 11.

⁵⁶⁵ Там само. – С. 11–12.

Наприкінці 1920-х рр. набула поширення практика контракції щодо відгодівлі та заготівель худоби споживчою кооперацією, однак й вона не могла повністю задовольнити потреби внутрішнього м'ясного ринку та потреби м'ясоекспорту УСРР. Принагідно нагадаємо, що тоді зросли потреби в м'ясній продукції промислових новобудов першої п'ятирічки й великих індустріальних міст у масштабах усього СРСР. Постанова ЦК ВКП(б) від 20 грудня 1929 р. вимагала від споживчої кооперації та інших кооперативних і державних заготівельних структур збільшити м'ясні ресурси з метою постачання великих промислових центрів⁵⁶⁶. Згідно з плановими директивами регулюючих органів УСРР протягом 1929–1930 господарського року вітчизняні харчові галузі мали виробити 150 млн банок м'ясних консервів і 150 тис. т ковбаси, а до кінця 1931 р. відповідно – 300 млн банок м'ясних консервів і 200 тис. т ковбаси⁵⁶⁷. Зрозуміло, що виконання цих директив напряду залежало від м'ясозаготівельної бази, зокрема споживчої кооперації. Відтак на кінець 1931 р. приріст по великій рогатій худобі мав становити 15 %, відповідно по вівцях – 25 %, свинях – 30 %, птахівництву – 35 %. Разом з тим наприкінці 1920-х років в Україні, у тому числі в міських споживчих товариствах, набули поширення кролівничі господарства⁵⁶⁸.

На межі 1920–1930-х рр. посилювався диктат та адміністрування на споживчу кооперацію з боку держави щодо експортних м'ясозаготівель великої рогатої й дрібної худоби. Більшовицьке керівництво УСРР звинувачувало споживчу кооперацію у тому, що вона не приділяє належної уваги розпорошеній загодівлі худоби у селянських господарствах у глибинці, яка залишалася не охоплена кооператорами, і відповідно лишки м'яса потрапляли до приватного торговця. Водночас регулюючі зовнішньоторговельні операції органи вимагали від керівників кооперативних

⁵⁶⁶ Карпенко. М'ясна проблема і споживсистема України / Карпенко // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 10. – С. 41

⁵⁶⁷ Карпенко. М'ясна проблема і споживсистема України / Карпенко // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 10. – С. 41.

⁵⁶⁸ Там само.

організацій посилити матеріальну зацікавленість кооператорів-заготівельників та селян-виробників. Із цього приводу часопис «Кооперативне будівництво» (1930 р., № 10) акцентував на тому, що кооператори повинні вчитися «маневрувати на ринку м'ясозаготівель, вживаючи заходи громадської роботи та матеріальної зацікавленості»⁵⁶⁹.

З огляду на зростання ефективності експортних м'ясозаготівель наприкінці 1920-х років посилилася конкуренція на м'ясозаготівельному ринку між Вукопспількою та державною структурою «Укрм'ясо». Остання, як зазначав часопис «Кооперативне будівництво», має відмовитися від своїх претензій на монополію в м'ясозаготівлях і так побудувати взаємини із ВУКС, щоб досягти якнайбільшого ефекту від співпраці зі споживчою кооперацією. Пропонувалося створити спільне керівництво обома заготівельними структурами з тим, щоб мати спільні рішення і виконувати ухвалені обома центрами спільні документи щодо заготівель на збуту м'яса⁵⁷⁰. Однак, як показала подальша практика, цілком усунути протиріччя та конкуренцію між ВУКС та «Укрм'ясом» не вдалося.

Таким чином, упродовж другої половини 1920-х рр. помітно зросли експортні заготівлі м'ясної продукції споживчою кооперацією. У посиленні вивозу цього виду продукції суттєву роль відіграли початкові роботи щодо індустріалізації експорту. Тобто окреслилася тенденція до збільшення експорту продуктів тваринництва у переробленому та замороженому вигляді. Водночас відбулося збільшення асортименту м'ясопродуктів, які ВУКС пропонувала європейським споживачам. Держава робила ставку на експортні ресурси тваринництва, тож їх використання пов'язано зі спорудженням мережі переробних підприємств, у тому числі кооперативних. У цілому, упродовж другої половини 1920-х років експорт споживчою кооперацією України м'ясної продукції розвивався дуже швидко.

⁵⁶⁹ Карпенко. М'ясна проблема і споживсистема України / Карпенко // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 10. – С. 40.

⁵⁷⁰ Карпенко. М'ясна проблема і споживсистема України / Карпенко. // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 10. – С. 42.

5.2. Особливості збуту за кордоном продукції «Кооптаху»

Принагідно зазначимо, що експорт яєць з Росії, у тому числі з України, розпочався ще в другій половині XIX ст. У 1913 р. Росія щорічно експортувала до Західної Європи 3,5 млрд яєць, що становило 9,3 % вивозу всієї сільськогосподарської продукції з країни. Тоді це складало понад половину всього світового експорту яєць. За країнами експорт яєць з Росії у 1913 р. був такий: до Великобританії – 34 %, Німеччини – 26 %, Австро-Угорщини – 24 %, Голландії, Бельгії та інших скандинавських країн – 16 %⁵⁷¹.

Протягом 1920-х рр. вивіз яєць залишався однією з найбільш твердих статей експорту української кооперації. Перші поставки яєць за кордон українською споживчою кооперацією розпочалися весною 1923 р. після того, як була отримана можливість транзиту яєць до Західної та Центральної Європи через Польщу (Здолбунів – Данциг – Лондон) і були подолані наслідки неврожаю 1921–1922 рр. На той час це був найбільш короткий і зручний шлях. Інтенсивну роль в експорті яєць брали кооперативні організації Правобережної України та Слобожанщини. Перші шість вагонів яєць були реалізовані вітчизняними кооператорами в Данцигу представникам англійських фірм. Після цієї експериментальної спроби й основної перевірки всього транзитного шляху керівництво Вукопспілки вирішило перенести продаж яєць до Лондона. Водночас кооператори вивозили яйця до Європи через Латвію. Усього ж за період жовтня – грудня 1923 р. вітчизняною споживчою кооперацією було експортовано 36 вагонів яєць⁵⁷².

Таким чином, у 1923 р. і первинні споживчі кооперативи, і райспоживспілки, і ВУКС відновили роботу із заготівель та експорту яєць. Загалом упродовж цього року споживчою кооперацією УСРР було заготовлено понад 200 вагонів яєць, у тому числі 110 вагонів цієї продукції припадало на Вукопспілку⁵⁷³.

⁵⁷¹ Ельяшберг И. В. Сборка яиц и вывоз их за границу. Руководство по заготовке яиц, их переработке по сортам, упаковке, отправке, а также хранению / И. В. Эльяшберг. – М. : Изд-во Наркомторга СССР, 1927. – С. 9.

⁵⁷² ЦДАВО України, ф. 308, оп. 1, спр. 51, арк. 9.

⁵⁷³ Там само, арк. 7.

Відновлення заготівлі й експорту яєць у 1923 р. пройшли зі значним матеріальним успіхом і, що важливіше, дали можливість споживчій кооперації впритул підійти до роботи щодо збуту яєць, яка з давніх пір була виключно в руках приватного капіталу, і водночас набути необхідний досвід. Як показувала практика, збут яєць на європейському ринку виявився рентабельною та прибутковою справою.

Однак, на думку керівництва ВУКС, масштаби експорту яєць були незначними, що пояснювалось обмеженістю власних коштів споживчої кооперації, майже повною відсутністю підтримки з боку вітчизняних банків і кризою цін, що мала місце в 1923 р. У цілому протягом цього кризового року кооператори вклали в яєчну справу 20 тис. червінців власних коштів, асигнованих правлінням ВУКС, однак цієї суми на активізацію експортних заготівель яєць бракувало, а попит на продукцію за кордоном тоді різко зріс⁵⁷⁴. Оскільки ВУКС систематично отримувала від закордонних фірм замовлення на яйця, 20 грудня 1923 р. правління ВУКС розіслало на місця директивну телеграму за № 765, у якій йшлося про необхідність термінового відвантаження всіх наявних запасів яєць за кордон. У свою чергу Вінницька райспоживспілка повідомила керівництво ВУКС про те, що наявні запаси яєць осінньої заготівельної кампанії експортовані, відтак лише на початку весни наступного року вінницькі кооператори будуть готові провести масштабні заготівлі яєць для експорту і виконати доручення ВУКС⁵⁷⁵.

Цікаві дані про перші успіхи та проблеми налагодження експорту яєць споживчою кооперацією містить віднайдена автором у фондах ЦДАВО України доповідна записка управління контори по збуту й експорту продуктів птахівництва при ВУКС на ім'я Наркомату внутрішньої торгівлі УСРР, Держбанку УСРР та Держплану УСРР «Про експорт яєць у 1924 році», датована 28 березня 1924 р. Із цього документа дізнаємося про те, що в 1924 р. ВУКС, спираючись на 30 своїх райспілок, планувала

⁵⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 308, оп. 1, спр. 51, арк. 8.

⁵⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 308, оп. 1, спр. 21, арк. 4.

заготувати не менше 1 тис. вагонів яєць, з яких 800 вагонів мали вивезти за кордон. Варто зазначити, що, складаючи план з експорту яєць, правління ВУКС брало до уваги можливості кожного окремого району щодо заготівель указанного продукту⁵⁷⁶.

Наприкінці 1923 р. керівництво ВУКС виділило яєчну справу в самостійне госпрозрахункове підприємство з окремою касою і рахунками. Завдяки оперативній організаційно-технічній роботі кооператорів на місцях були організовані й діяли 40 яєчних складів і значна кількість підсобних збиральних пунктів із відповідним інвентарем, кваліфікованими спеціалістами, сортувальниками і пакувальниками. Разом із цим кооператори з метою зацікавленості селян до здачі яєць у споживчі товариства ще на початку весни 1924 р. виплатили їм певну суму. При цьому склади для зберігання і сортування яєць в осінню заготівельну кампанію 1923 р. були непогано забезпечені тарою та стружкою. З огляду на зростання масштабів заготівлі яєць було намічено до літа 1924 р. забезпечити яєчні склади 60 тис. ящиками і 25 тис. пудами стружки⁵⁷⁷.

Найбільшою складністю на шляху весняної заготівельної кампанії 1924 р. та розгортання експорту яєць, зазначалось у вищевказаній доповідній записці, був брак коштів і наслідки перетворень на грошовому ринку у зв'язку з розпачатою грошовою реформою. З обіцяної суми в 30 тис. червінців для оплати експортних вагонів Українбанк після кількох нагадувань Вукопспілки виділив їй усього 7 тис. червінців. Разом з тим Держбанк узагалі відмовився виділити ВУКС кошти на експортні операції з яйцями. Це в свою чергу призводило до зупинки заготівлі та експорту яєць, ускладнювало відносини райспоживспілок зі споживчими товариствами, підривало довіру населення до кооперації. З іншого боку, через невиконання замовлень на поставку яєць виникали непорозуміння з іноземними фірмами, зокрема англійською фірмою «Гольдрей Фукар і Син». З огляду на вказані проблеми управління конторою зі збуту й експорту

⁵⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 308, оп. 1, спр. 51, арк. 8.

⁵⁷⁷ Там само, арк. 7.

продуктів птахівництва при ВУКС зверталось до Держплану УСРР, наркоматів, Держбанку УСРР, інших банків з проханням виділити споживчій кооперації кредит в розмірі 15 тис. червінців для ячного експорту. Оскільки особливу ставку кооператори робили на Держбанк УСРР, у записці було викладене прохання до керівництва розглянути питання про фінансування ВУКС⁵⁷⁸.

Аналізуючи подальші дії українських кооператорів, можна зробити висновок, що необхідного фінансування з боку банків на заготівлю та експорт яєць вони до початку весни 1924 р. так і не отримали. Тоді дві кооперативні спілки – споживчої кооперації Вукопспілка і сільськогосподарської – «Сільський господар» у серпні (за іншими даними, у вересні) 1924 р., об'єднавши свої ресурси, створили спільну структуру для експорту продуктів птахівництва «Кооптах», який продовжував активно займатися заготівлею та вивозом яєць за кордон, створивши в різних регіонах України широку мережу контор (*світлина № 3*). Експортна робота «Кооптаху» виконувала представницьку місію УСРР шляхом поширення споживчих товарів, формування уявлення про неї через якість продукції та її рекламний супровід. Експортно-імпортна робота «Кооптаху» відбувалася через об'єднане представництво української кооперації в Берліні (Укркооп), яке виникло у 1922 р., а також у Лондоні 22 грудня 1923 р. (Коопукр)⁵⁷⁹. Співзасновником «Кооптаху», крім згаданих двох спілок, також був Харківський союз сільськогосподарських кооперативних товариств із спільним статутним капіталом 300 тис. крб. Очолювали «Кооптах» відомі у той час господарники О. Забельський, а згодом – З. Колчинський⁵⁸⁰.

Протягом перших 16-ти місяців експортної роботи, починаючи із серпня 1924 р., «Кооптах» поповнив державний валютний фонд на 6,5 млн крб, маючи 817 тис. крб збитків, тобто його економічна діяльність була збалансованою⁵⁸¹. Звісно, втрат було важко уникнути, враховуючи продукцію, яка швидко псувалася,

⁵⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 308, оп. 1, спр. 51, арк. 9.

⁵⁷⁹ Там само, ф. 807, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

⁵⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 308, оп. 1, спр. 2, арк. 80.

⁵⁸¹ Там само, арк. 109.

та брак належної тари і морозильних камер. За вказаний вище період апаратом «Кооптаху» було заготовлено в сільського населення 86,6 тис. гусей, 612 тис. курей, з них на експорт було відправлено 45,3 тис. гусей та 2,5 тис. курей⁵⁸². Продукцію «Кооптаху» купували інші кооперативні спілки, що становило 52 % її обсягу, а також держоргани – 4 %, приватник – 42 %. На бази Московського представництва «Кооптаху», а він мав їх і в Криму, надійшло у 1924/25 р. 62,2 тис. штук різної птиці⁵⁸³. Основною тарою для експорту яєць були ящики, які виготовляли зі спеціальної фанери. За кількістю вивезених ящиків можна встановити не лише попит, а також географію пріоритетності самого експорту, хоча, зрозуміло, економічні важелі були головними. Так, у 1924/25 р. «Кооптахом» до Берліна було вивезено 44,9 тис., до Лондона – 26,8 тис., до Ленінграда – 19,3 тис., до Москви – 13,7 тис., до Відня – 665 ящиків яєць, а на ринки України – 16,7 тис. ящиків⁵⁸⁴.

Загалом за період 1924–1926 рр. до Німеччини, Великобританії та Австрії «Кооптахом» було вивезено понад тисячу вагонів яєць, що загалом становило восьму частину їх вивозу в 1913 р., але тоді експортом займалися державні та акціонерні установи, тобто не лише одні кооператори⁵⁸⁵. Збільшення експорту яєць «Кооптахом» сприяло активізації закордонних закупівель. За жовтень 1925 – квітень 1926 р. цій структурі вдалося закупити за виручені від експорту яєць та птиці гроші 33,4 тис. плугів, 210 складних молотарок, 175 сортувалок, 4 тис. 100 сепараторів, 137 тис. ручних кіс, 416 т снопов'язального шпагату тощо⁵⁸⁶. Протягом 1923–1926 років Коопукр придбав для України товарів на 314 тис. ф. ст., з них 96 % – у кредит від 5 до 10 % річних⁵⁸⁷.

Таким чином, яйця, заготовлені «Кооптахом», в основному направлялися і реалізовувалися у Великобританії та Німеччині⁵⁸⁸.

⁵⁸² ЦДАВО України, ф. 308, оп. 1, спр. 3, арк. 61.

⁵⁸³ Там само, арк. 111.

⁵⁸⁴ Там само, спр. 2, арк. 86.

⁵⁸⁵ Там само, ф. 290, оп. 4, спр. 31, арк. 23–24.

⁵⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 290, оп. 4, спр. 31, арк. 23.

⁵⁸⁷ Там само, ф. 807, оп. 1, спр. 3, арк. 12.

⁵⁸⁸ Там само, ф. 308, оп. 1, спр. 21, арк. 284.

«Кооптах» існував як Всеукраїнське пайове товариство, головним завданням якого були заготівля та збут яєць, більшою мірою за кордоном. Водночас «Кооптах», який спирався на первісні кооперативи та районні спілки споживчої та сільськогосподарської кооперації, мав усунути приватного заготівельника з яєчного ринку⁵⁸⁹.

Про активну діяльність «Кооптаху» щодо збуту яєць за кордоном свідчить низка архівних документів. Так, 7 квітня 1924 р. через станцію Здолбунів була відправлена партія вагонів з яйцями за кордон. Залежно від якості та величини яєць ціна, яку визначив «Кооптах», коливалась у межах 1 крб 15 коп. – 1 крб 35 коп. за копу⁵⁹⁰. Значні заготівлі яєць на експорт на замовлення «Кооптаху» здійснювали кооператори Поділля. Зокрема, 25 серпня 1924 р. Проскурівська і Кам'янець-Подільська контори отримали телеграму від центральної контори «Кооптаху» терміново підготувати вагони для відправки яєць із Проскурова до Німеччини, а зі Здолбунова до Берліна. Водночас було запропоновано підготувати 182 ящики яєць для реалізації їх у Лондоні по вищій, ніж на німецькому ринку, ціні⁵⁹¹. З іншого архівного документа дізнаємося про те, що з яєчного складу «Кооптаху» в Кам'янець-Подільському 26 вересня 1924 р. на 20 % було збільшено відправку яєць I і II сортів до Лондона порівняно з попередніми місяцями. Це переконує у тому, що на англійському ринку існував великий попит на яйця. При цьому слід зазначити, що постачання яєць на внутрішній ринок «Кооптах» тоді різко скоротив⁵⁹².

У цілому, у середині 1920-х років експорт яєць українськими кооператорами помітно збільшився. Це підтверджують такі дані. Якщо в 1924–1925 рр. «Кооптах» та державні заготівельні структури вивезли за кордон 360 тис. 689 ящиків яєць, то в 1925–1926 рр. відповідно – 290 тис. 192, а в 1926–1927 рр. – 466 тис. 695.

⁵⁸⁹ Селіонов П. До третіх роковин Кооптаху / П. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 16. – С. 42.

⁵⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 308, оп. 1, спр. 21, арк. 189.

⁵⁹¹ Там само, спр. 27, арк. 62.

⁵⁹² Там само, оп. 2, спр. 27, арк. 192.

Найкращі показники щодо заготівлі яєць на експорт були притаманні кооперативним організаціям Проскурівської, Мелітопольської, Кам'янець-Подільської, Могилевської, Уманської, Тульчинської та Білоцерківської округ⁵⁹³.

Принагідно нагадаємо, що з 1924 р. «Кооптах» почав експорт живої птиці. Це підтверджує телеграма ВУКС від 14 серпня 1924 р. до представників «Кооптаху» в Київській, Уманській, Волчанській, Сумській, Проскурівській, Прилуцькій, Роменській, Погребищенській та Шепетівській округах. У документі зазначалося, що з огляду на замовлення Берлінського представництва ВУКС виникла необхідність провести заготівлі значної кількості живих гусей. Відтак представникам «Кооптаху» пропонувалося зібрати в названих округах такі дані: скільки можна заготувати гусей, їх вага і термін заготівель. При цьому в директивному порядку був визначений порядок транспортування птиці до Берліна, а саме вагони в чотири яруси по 300 штук птиці в кожному ярусі. Відтак у вагоні мало міститися по 1 тис. 200 штук гусей. Також були встановлені норми заготівель за окремими районами: Шепетівський (Чуднов і Новоград-Волинський – 10 вагонів); відповідно Козятинський (Погребище і Бердичів – 10 вагонів); Дарницький – 5 вагонів, Ніжинський (Бахмач і Сновськ – 4 вагони); Роменський (Гадяч, Ромни – 2 вагони); Прилуцький (Прилуки, Ічня – 10 вагонів); Уманський (Звенигородка – 10 вагонів); Сумський (Лебедин, Білополь – 10 вагонів); Волчанський (Куп'янськ, Сватів – 10 вагонів); Проскурів (Волочиськ – 10 вагонів). Усього ж планувалося заготувати 135 вагонів живих гусей⁵⁹⁴.

Про масштаби експорту живої птиці українськими кооператорами свідчать такі дані. Так, 10 жовтня 1924 р. ВУКС уклала договір з Берлінським представництвом на поставку 30 тис. живих гусей терміном до 1 листопада. При цьому не менше 5 тис. гусей мали направити до Берліна протягом найближчого тижня⁵⁹⁵.

⁵⁹³ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – X. : Народный комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 596.

⁵⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 308, оп. 1, спр. 14, арк. 106.

⁵⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 308, оп. 1, спр. 14, арк. 282.

Звісно, українським кооператорам доводилося суворо дотримуватися вимог до якості експортованої птиці. Наприклад, потрібно було зібрати близько 20 санітарних довідок та низку довідок наркоматів, у тому числі Наркомату земельних справ і Наркомату внутрішньої торгівлі УСРР для того, щоб вивезти із залізничної станції Шепетівка живих гусей, призначених для збуту на німецькому ринку⁵⁹⁶. Заготівля гусей для Німеччини мала проходити згідно з вимогами, які, зокрема, були викладені в директиві ВУКС до представників «Кооптаху» в Кременчуцькій окрузі від 16 жовтня 1924 р. Вага гусака повинна бути не меншою ніж 10 фунтів (приблизьмо 4,5 кг)⁵⁹⁷.

Архівні документи засвідчують, що згідно із замовленням Лімітед у Лондоні у вересні 1924 р. «Кооптах» здійснив поставки не тільки живих, але й битих заморожених гусей і курей. При цьому українські кооператори мали чітко виконувати вимоги англійського ринку. Партії гусей мали бути чисто вискубані від пір'я, а лапи закручені за спину. Пакувати тушки гусей кооператорам належало в скриньки по 10 штук з тим, щоб вони розмістилися в два ряди по п'ять штук. Цікавим є той факт, що вага гусей в англійських фунтах мала бути в обов'язковому порядку зазначена на ящиках⁵⁹⁸. Тушки курей у замороженому вигляді мали пакувати в скриньки по 20 штук у кожну. Доводилось урахувати і таку вимогу англійських торговельних компаній: дощечки скриньок мали бути товщиною в 1 см. Під час транспортування битої птиці до Лондона українським кооператорам доводилося дбати про збереження необхідної її якості, відтак їм належало укладати угоду з Ризькою митницею щодо додаткового охолодження експортної продукції в спеціальних холодильниках⁵⁹⁹.

Про масштаби заготівельно-збутової діяльності «Кооптаху» за перші три роки його діяльності свідчать дані табл. 5.2.1, складеної за матеріалами часопису «Коопероване село». Отже, більша частина заготовлених яєць та птиці направлялася за кордон.

⁵⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 308, оп. 1, спр. 14, арк. 205.

⁵⁹⁷ Там само, арк. 48.

⁵⁹⁸ Там само, арк. 11.

⁵⁹⁹ Там само, арк. 12.

Таблиця 5.2.1 – Дані про заготівлі та збут «Кооптахом» продукції протягом 1924–1926 рр.⁶⁰⁰

Рік	Яйця	Птиця
1924	116 вагонів	дані відсутні
1925	1 580 вагонів	698 тис. штук
1926	1 200 вагонів	1 млн 300 тис. штук

Принагідно зазначимо, що на початок 1926 р. 11 окрспоживспілок, 17 сільськогосподарських спілок, 543 споживчих товариства, 283 сільськогосподарських товариства і 5 інтегральних товариств були членами «Кооптаху»⁶⁰¹. Тоді, за даними дослідника кооперативного руху А. Г. Морозова, «Кооптах» уже мав потужну заготівельну базу, а саме 90 заготівельно-обробних пунктів для приймання та сортування яєць⁶⁰². Розвиток широкої мережі заготівельно-сортувальних пунктів та холодильників дав можливість кооператорам максимально використовувати вигоди сезонної кон'юнктури. Основну кількість яєць кооператори заготовляли в травні – червні. Налагоджений процес збирання, обробки й збереження продукції «Кооптаху» сприяв поліпшенню її якості для подальшого експорту.

Щоб потіснити приватного торговця на яєчному ринку кооператори намагалися всіляко активізувати заготівлю та експорт яєць і водночас стимулювати селян щодо розширення практики птахівництва. За даними тогочасних періодичних видань, у 1925 р. на споживчу кооперацію припадало 33,2 % заготівлі яєць в Україні, відповідно на сільськогосподарську кооперацію – 21,2 %, на приватних збирачів – 19,3 % і на апарат «Кооптаху» – 26,3 %⁶⁰³. Отже, можна свідчити про активізацію заготівлі яєць кооперативними організаціями і про зростання інтересу кооперативної периферії до цієї справи. Із цього приводу часопис

⁶⁰⁰ Селіонов П. До третіх роковин Кооптаху / П. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 16. – С. 42.

⁶⁰¹ ЦДАВО України, ф. 290, оп. 4, спр. 19, арк. 66.

⁶⁰² Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928 рр.) А. Г. Морозов // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 81.

⁶⁰³ Заявлин Г. Кооперація й заготівля яєць / Г. Заявлин // Коопероване село. – 1927. – № 10. – С. 47.

«Кооперативне село» зазначав: «...у загальному обігові «Кооптаху» участь кооперативних організацій обох систем зростає й кооперативна периферія починає все більше й більше звертати увагу на яєчні заготівлі»⁶⁰⁴.

Разом з тим у справі заготівель і збуту яєць мала місце конкуренція між сільськогосподарською та споживчою кооперацією, до того ж зв'язок кооперативів із селянським господарством був ще слабким. Лишки яєць у селянських господарствах кооператори тоді не змогли повністю охопити, відтак частка приватного сектора на яєчному ринку України у той період становила майже п'яту частину. Отже, кооператорам потрібно було найближчим часом ужити низку заходів: провести активну організаційну та агітаційну роботу щодо залучення селян до яєчної кампанії й здачі ними яєць безпосередньо до кооперації, підвищити якість заготовлених на експорт яєць та активізувати роботу щодо вивозу яєць за кордон, знизити транспортні витрати, запровадити комісійну винагороду з метою заохочення селян⁶⁰⁵. Ці заходи вітчизняних кооператорів мали потіснити приватний сектор із ринку заготівлі та збуту яєць.

Протягом 1926 р. у діяльності «Кооптаху» були як досягнення, так і проблеми. По-перше, вітчизняним кооператорам потрібно було враховувати той факт, що зросла конкуренція на світовому ринку серед постачальників яєць та іншої продукції птахівництва. По-друге, давала про себе знати і конкурентна боротьба за продукцію птахівництва між кооперативними й державними заготівельними структурами. З метою поліпшення якості експортних яєць кооператорам доводилося дотримуватися наказу НК торгівлі СРСР від 22 квітня 1926 р. «Про державний бракераж експортного яйця» і відповідно директив Наркомторгу УСРР. Таким чином, з метою контролю за виконанням стандартних вимог до експорту яєць був запроваджений державний огляд (так званий бракераж) цієї продукції. Відтак експортуватися могли яйця, які відповідали стандартним вимогам, викладеним у спеціально

⁶⁰⁴ Заявлин Г. Кооперація й заготівля яєць / Г. Заявлин // Коопероване село. – 1927. – № 10. – С. 47.

⁶⁰⁵ Там само. – С. 48.

розробленій Наркомторгом УСРР інструкції «Державний стандарт для експортних яєць»⁶⁰⁶. Наводимо окремі її положення. Щодо пакування: яйця, котрі мали вивозити за кордон, потрібно було викладати в сухі ящики із сухою стружкою, де не було плісняви і бруду. На кожному ящику в обов'язковому порядку мала бути картка із зазначенням прізвища особи, яка проводила сортування і назва організації-заготівельника⁶⁰⁷. Вимоги до якості яєць були такі: яйця I, II та III сортів на експорт мали бути свіжими. До кожного сорту яєць були певні стандарти. Великими яйця вважалися тоді, коли мали вагу від 14 з англійського фунта і вище; відповідно середні – вагою від 13 з англійського фунта і дрібні – 12 англійських фунтів. При цьому в яйцях I сорту жовток повинен був займати центральне положення під час перевертання яйця у процесі його огляду під лампою. Яйця II сорту мали міцний жовток з деяким ухилом від центра і яйця III сорту характеризувалися слабким жовтком. Яйця I та II сорту мали бути чистими й однорідними⁶⁰⁸. Якщо в партії яєць усіх трьох сортів при перевірці виявляли більше двох брудних, така партія яєць не могла бути експортована. Були чітко встановлені терміни вивозу яєць за кордон: з 15 червня по 15 вересня дозволялося вивозити яйця I та II сорту, а з вересня – яйця III сорту. Навіть полиці у вагонах і на пароплавах досконало перевірялися спеціалістами-бракерами на предмет виявлення невідповідностей завантаження яєць⁶⁰⁹.

Загалом 1926 р. виявився складним для «Кооптаху». По-перше, далось взнаки втручання держави в процес ціноутворення. У другій половині квітня, у розпал весняного заготівельного сезону на яйця, темпи заготівлі різко упали з огляду на те, що державні регулюючі органи знизили заготівельні ціни, ігноруючи вимоги як внутрішнього, так і зовнішнього ринків. У результаті заготівля яєць «Кооптахом» з 287 вагонів у березні 1926 р. упала у квітні до 220 вагонів, відповідно у травні – до 58 вагонів і у

⁶⁰⁶ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 401–404.

⁶⁰⁷ Там само. – С. 402.

⁶⁰⁸ Там само. – С. 403.

⁶⁰⁹ Там само. – С. 404.

червні – до 33 вагонів⁶¹⁰. По-друге, під час осінньої заготівельної кампанії яєць відбулося злиття з «Кооптахом» яєчної контори Держторгу, але цей процес затягнувся і відповідно виникли фінансові проблеми.

Та попри зазначені труднощі українські кооператори все ж таки досягли тоді помітних успіхів у так званій яєчній справі. Упродовж 1926 р. «Кооптах» з метою зменшення накладних видатків провів скорочення своєї мережі та чисельності апарату. Тим самим замість 149 кооперативних та держторгівських складів для яєць залишилося 63. Натомість значну роботу щодо заготівлі яєць провели окружні відділення «Кооптаху», тобто середня ланка цього товариства. У розпорядженні «Кооптаху» тоді було майже 2 тис. 500 споживчих та 1 тис. 500 сільськогосподарських кооперативів. До кінця 1926 р. «Кооптаху» вдалося заготувати 120 тис. ящиків яєць, що становило 41 % усієї заготівлі яєць в УСРР. Більша частина яєць була реалізована в Німеччині. Потрібно відмітити, що на закордонних ринках марка «Кооптаху» була тоді високо оцінена, відповідно ця структура на кінець 1926 р. отримала низку цікавих пропозицій з боку іноземних фірм⁶¹¹.

Про обсяги заготівлі яєць свідчать такі дані. За період із жовтня 1925 до жовтня 1926 рр. «Кооптах» заготовив з метою експорту 91 млн 941 тис. 120 штук яєць⁶¹². За іншим джерелом, упродовж 1926 р. цією структурою було заготовлено 860 вагонів яєць на експорт. Лише у березні 1926 р. у Вінницькій окрузі «Кооптах» заготовив 8 вагонів яєць для збуту за кордоном⁶¹³. Протягом 1926–1927 рр. «Кооптах» розгорнув активну діяльність у Харківській окрузі. Зокрема, на трьох власних заготівельно-переробних складах «Кооптаху» було заготовлено 92 вагони яєць. При цьому майже вдвічі були зменшені накладні видатки⁶¹⁴.

⁶¹⁰ Селіонов П. Що зробив Кооптах за 1926 рік / П. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 2–3. – С. 50.

⁶¹¹ Там само.

⁶¹² Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925–26. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – С. 9.

⁶¹³ Романюк І. М. Господарська діяльність спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» у середині 20-х рр. XX ст. / І. М. Романюк, Б. І. Романюк // Український селянин. – 2010. – № 12. – С. 229.

⁶¹⁴ Селіонов П. Про роботу Кооптаху в Харківській окрузі / П. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 24. – С. 96.

Порівняємо масштаби заготівлі та експорту яєць основними заготівельними структурами УСРР. Так, державна експортна контора «Укрдержторг» заготовила у 1924/25 р. 127,8 тис. ящиків яєць, а на зовнішній ринок вивезла 68,5 тис. (53,6 %), відповідно «Кооптах» – 166,9 тис., з них 86,7 тис. ящиків було реалізовано через Укркооп в Берліні та Коопукр у Лондоні. Найбільш рентабельним для реалізації яєць традиційно був Берлінський ринок. Відбраковану продукцію реалізовували на північних ринках – у Ленінграді та Москві. Експорт «Кооптаху» в 1927 р. збільшився порівняно з попереднім роком утричі, але одночасно збільшилася кількість бюрократичних форм звітності, погоджень, звернень, циркулярів, листування тощо. За листопад – грудень 1926 р. відбулося 36 засідань правління «Кооптаху», тобто майже кожного дня. З 1 січня 1927 по 1 січня 1928 р. ним було вивезено за кордон 172,4 тис. ящиків яєць (69 % від загального українського експорту), з них до Німеччини – 145 тис. (84 %), відповідно Австрії – 21 тис. (12,1 %), Франції – 5,4 тис. (3,3 %), Чехословаччини – 1 тис. (0,6 %) ⁶¹⁵.

У 1926 р. експорт яєць з УСРР до Великобританії фактично призупинився, тому що загострилися політичні відносини між СРСР та цією країною. Слід зазначити, що у 1926 р. до неї вивозили 9 % заготовленого в Україні обсягу яєць. Радянський Союз вивіз того року 463 тис. ящиків яєць, з них «Кооптах» – понад 172 тис. ящиків, що становило 37,2 % від загальносоюзного обсягу. Це свідчило про його активну організаційно-заготівельну та зовнішньоторговельну діяльність, а з іншого боку – про конкурентоспроможність кооперативних спілок порівняно з державними установами. «Кооптах» був основним постачальником яєць на віденський ринок, а ринки Німеччини поглинали дві третини українського експорту цього продукту. Продукція «Кооптаху» тоді забезпечувала 67 % загальноукраїнського експорту, обходячи інших експортерів («Русавсторг», «РАТАО», «Егеекспорт» та інших разом узятих). За два роки (1926–1927 рр.)

⁶¹⁵ Відчит за 1927 рік (з 1-го січня 1927 року до 1-го січня 1928 року). – Х. : Книгоспілка, 1928. – С. 16–17.

«Кооптах» збільшив вивіз продукції до Австрії утричі, стабільно забезпечував яйцями ринки Німеччини, «проник» до Франції⁶¹⁶.

Щоб збільшити масштаби заготівлі та експорту яєць кооператори здійснювали роботу щодо зацікавленості селян у цій справі. Часопис «Кооперативне будівництво» (1927 р., № 10) наголошував: «Якщо зацікавити селянство, то воно зможе майже цілком усі продукти птахівництва віддавати на ринок. Немає сумніву, що й на Україні за належної уваги з боку уряду та кооперації птахівництво дасть країні не одну сотню мільйонів валюти»⁶¹⁷. Лише за березень – квітень 1927 р. ця організація через свої місцеві організації заготувала майже 1 тис. вагонів яєць⁶¹⁸ (*світлини №№ 4, 5, 6*).

У 1927 р. «Кооптах» помітно здешевив накладні витрати у процесі заготівлі та збуту яєць. Відтак йому вдалося зайняти головне місце серед інших українських експортів цієї продукції. До речі, цього вдалося досягти в умовах жорсткої конкуренції установи з українськими та загальносоюзними експортерами, як-от: «РАТАО», «Русавторг», «Егеекспорт», «Птахосоюз», Центроспілка, «Продекспорт» та ін.⁶¹⁹ Серед інших заготівельно-збутових організацій «Кооптаху» належало перше місце щодо якості огляду яєць на бракеражних пунктах товару. Практично без огляду жодне яйце за кордон «Кооптахом» не пропусалося. Для порівняння наводимо такі дані. Якщо Центроспілка СРСР у 1926–1927 рр. забракувала 19,9 % призначених для експорту яєць, відповідно «Продекспорт» – 16,9 %, «Егеекспорт» – 22,8 %, «Птахосоюз» – 7,8 %, то «Кооптах» – усього 6,5 %. Не випадково восени 1927 р. на Паризькій гастрономічній виставці цьому товариству було присуджено золоту медаль за високу якість товару. «Кооптах» тоді отримав «Grand Prix»⁶²⁰.

⁶¹⁶ Відчит за 1927 рік (з 1-го січня 1927 року до 1-го січня 1928 року). – Х. : Книгоспілка, 1928. – С.17.

⁶¹⁷ Селіонов П. Птахівничо-племінна справа й кооперація / П. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 10. – С. 50.

⁶¹⁸ Там само. – С. 49.

⁶¹⁹ Селіонов П. Про добротність роботи Кооптаху / П. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 21–22. – С. 74.

⁶²⁰ Селіонов П. Про добротність роботи Кооптаху / П. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 21–22. – С. 74.

Згідно з дослідженнями, проведеними фахівцями заготівельної справи у 20-ті рр. ХХ ст., «Кооптах» упродовж 1926–1927 років став найбільшою в УСРР організацією з експорту яєць. Зокрема, ним було охоплено 70 % ринку заготівлі та експорту цієї продукції⁶²¹. Лише за першу половину 1927 р. організацією було відправлено до Німеччини 500 вагонів яєць (*світлина № 7*). Німеччина у свою чергу з метою отримання зиску, перепродавала українські яйця відомим фірмам Швейцарії, Австрії, Франції, Іспанії, Італії, Чехословаччини⁶²². За даними М. А. Журби, збут продукції «Кооптаху» на ринках Великобританії, Австрії, Німеччини у 1926–1927 рр. дорівнював 56 %, а у всесоюзному експорті – 33,8 % усієї експортної сільгосппродукції. Таким чином, на початок 1927 р. «Кооптах» зайняв перше місце серед експортерів сільгосппродукції УСРР та СРСР⁶²³. Водночас маємо визнати, що у той період яйця, які експортувались із СРСР, у тому числі з УСРР, продавали в Західній Європі набагато дешевше, ніж подібну продукцію з інших країн. Про це, зокрема, повідомляв німецький журнал «Eier-Borse» у вересні 1926 р., указуючи на те, що яйця, котрі надходили з СРСР, реалізовувались у Німеччині на 20–30 % дешевше порівняно з іншими країнами – експортерами цієї продукції⁶²⁴.

Серед державних та кооперативних організацій СРСР, які експортували яйця до Німеччини, продукція «Кооптаху» в останні роки непу становила 65 %⁶²⁵. На внутрішньому ринку Німеччини «Кооптах» поступався лише Голландії й Польщі. Німецькі фірми перекупували українську продукцію для її продажу в Італії та Швейцарії. Якщо у 1927 р. до Німеччини

⁶²¹ Колчинський Є. Кооптах, його робота та перспективи розвитку птахівничої справи / Є. Колчинський // Коопероване село. – 1927. – № 20. – С. 75.

⁶²² Український яєчний експорт // Коопероване село. – 1927. – № 11–12. – С. 53.

⁶²³ Журба М. А. Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний альянс (20-ті рр. ХХ ст.) / М. А. Журба // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 70.

⁶²⁴ Эльшберг И. В. Сборка яиц и вывоз их за границу. Руководство по заготовке яиц, их переработке по сортам, упаковке, отправке, а также хранению / И. В. Эльшберг. – М. : Изд-во Наркомторга СССР, 1927. – С. 10.

⁶²⁵ Відчит за 1927 рік (з 1-го січня 1927 року до 1-го січня 1928 року). – Х. : Книгоспілка, 1928. – С. 11.

було відправлено яєць першого сорту 69 %, то наступного року – 74 %. Загалом «Кооптах» заготовив у 1928 р. 531 тис. ящиків, з них на експорт відправив 266 тис., решту – на внутрішній ринок⁶²⁶. Якщо перевести на вагони, то експорт був такий: у 1926 р. – 532, у 1927 р. – 1 тис. 724, у 1928 р. – 2 тис. 925 вагонів, на внутрішній ринок – 578,1 тис. 161 та 1 тис. 581 вагон⁶²⁷.

У другій половині 1920-х рр. посилилася боротьба за ринки збуту яєць між торговельними представництвами СРСР та УСРР. Пріоритетним зовнішнім ринком збуту продукції птахівництва, яку заготовляв та відправляв «Кооптах», була, як зазначалося вище, Німеччина. Представництво української кооперації Укркооп у Берліні було своєрідним монополістом зі збуту цієї продукції, але з 1926 р. конкурентом Укркоопу стало Торгпредство СРСР. 7 травня 1925 р. Берлінське об'єднане представництво української кооперації повідомило правління «Кооптаху» про те, що у вагонах виявлено значний відсоток зіпсованих ящиків яєць, тому спілка понесла значні фінансові втрати⁶²⁸. За 1926 р. експорт кооперативної спілки до Німеччини сягнув понад 1 млн доларів, з них лише яєць на 791 тис. доларів. Структура імпорту «Кооптаху» була такою: споживчі товари становили 52 %, сільгоспмашини – 39 %⁶²⁹. Експорт яєць «Кооптахом» у третьому кварталі 1926/27 р. досяг 1,8 млн доларів, що становило 57 % всього експорту товарної маси⁶³⁰.

31 січня 1927 р. З. Колчинський, голова товариства «Кооптах», скаржився голові Бюро акціонерів об'єданого представництва української кооперації М. Г. Бляхеру на Торгпредство СРСР в Берліні, яке змушувало «Кооптах» виконувати його ліцензійні наряди щодо реалізації яєць⁶³¹. 16 червня 1928 р. «Кооптах», «Добробут» та Вукопспілка отримали ліцензії на право закупівлі обладнання для маслозаводів та партії великих холодильників за довготерміновим німецьким кредитом, сплативши Держбанку та

⁶²⁶ ЦДАВО України, ф. 308, оп. 2, спр. 451, арк. 2.

⁶²⁷ Там само, арк. 3.

⁶²⁸ Там само, оп. 1, спр. 13, арк. 57.

⁶²⁹ Там само, ф. 807, оп. 1, спр. 2, арк. 186.

⁶³⁰ Там само, ф. 423, оп. 3, спр. 245, арк. 85.

⁶³¹ Там само, ф. 308, оп. 1, спр. 16, арк. 7.

Торгпредству, які були гарантами, стартову частку 9 % від загальної суми. Однак унаслідок переговорів «Укркоопу» вдалося досягти інших умов кредитування: сплатити 6 % річних терміном на чотири роки, уникнувши послуг Торгпредства та банку⁶³².

Траплялося, коли Торгпредство та «Селосоюз» переписували ліцензії Укркоопу на себе, нехтуючи економічними інтересами «Кооптаху» й інших кооперативних центрів України. Центральна рада сприяння експорту, до якої входили переважно російські кооперативні спілки та функціонери зовнішньоекономічних представництв СРСР, зобов'язала протягом 1927/1928 р. передати повноваження експортерів представникам Укрнаркомторгу при торгпредствах СРСР⁶³³. Але за інерцією Берлінське представництво українських кооперативних центрів продовжувало обслуговувати ринки Австрії, Чехословаччини та Німеччини, торгові фірми яких перепродували українські товари в інших європейських країнах. Та навіть за таких умов збуту виручка українських кооперативних центрів тоді була значною. Зокрема, у 1928 р. через Берлінське представництво Вукопспілка за виручені від збуту яєць кошти придбала імпортних товарів на 284 тис., «Сільський господар» – на 1,2 млн, «Кооптах» – на 44 тис., «Насіннесоюз» – на 93 тис. доларів⁶³⁴.

Слід зазначити, що перед війною Україна вивозила за кордон значну кількість птиці, переважно живої, найбільше гусей. Оскільки закордонний ринок був зацікавлений в українській продукції птахівництва, «Кооптах» приділяв велику увагу збільшенню масштабів заготівлі птиці на експорт. До складу «Кооптаху» вступали все нові члени, відтак його фінансування поліпшувалось і заготівельно-збутові операції вдосконалювалися та розширювалися. Наприклад, наприкінці 1926 р. до складу «Кооптаху» ввійшла Старобільська райспоживспілка, внівши відповідно встановлений статут пай. У свою чергу з фондів «Кооптаху» були виділені певні кошти з метою організації Старобільською споживпількою спеціальних розплідників птиці⁶³⁵.

⁶³² ЦДАВО України, ф. 335, оп. 1, спр. 326, арк. 14.

⁶³³ Там само, ф. 34, оп. 13, спр. 918, арк. 63.

⁶³⁴ Там само, ф. 807, оп. 1, спр. 2, арк. 414.

⁶³⁵ Хроніка. По райспілках України // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 7. – С. 64.

Незважаючи на конкуренцію з боку інших заготівельників, «Кооптахом» за 1924–1926 рр. було заготовлено 2,5 млн штук птиці з своєї заготівельної роботи організація здійснювала, спираючись на підтримку 1 200 кооперативних товариств. Загалом фінансові ресурси «Кооптаху» зросли з 933 тис. крб у 1925 р. до 3,8 млн у 1926 р. і до 12 млн крб у 1927 р. Питома вага цієї установи на українському яєцезаготівельному ринку на кінець 1926 р. становила 70 %. Таким чином, «Кооптах» посів належне місце серед інших заготівельно-збутових організацій України, включаючи експортні операції. При цьому потрібно відмітити, що марка вітчизняного «Кооптаху» на німецькому ринку вважалася кращою поміж інших експортерів СРСР⁶³⁶.

За іншими даними, «Кооптах» у 1926 р. заготував на експорт 1 млн 400 тис. курей, курчат, гусей та індичок. Кооператорам доводилось урахувати і необхідні стандарти щодо ваги, філейності й умов перевезення. Найактивніше заготівля птиці організаціями «Кооптаху» відбувалася в Олександрії, Кременчуці, Зінов'євську, Хоролі, Перещепині, Решетилівці. Практично 50 % заготівельних пунктів птиці в Україні припадало тоді на «Кооптах», що свідчило про помітне зниження частки приватних збирачів⁶³⁷. Наприклад, протягом 1926–1927 рр. «Кооптах» проводив активні операції щодо птицезаготівлі та птицекспорту на Харківщині. На Боркинському племрозпліднику «Кооптах» у той період мав 1 тис. племінних птахів різних порід. Тоді птицю успішно відгодовували на Вовчанській фабриці, де працювало понад 300 робітників. На цьому підприємстві за рік було відгодовано та перероблено шляхом заморожування 369 тис. штук птиці. Керівництвом «Кооптаху» Харківська округа була залучена до всеукраїнського конкурсу птахівничих господарств з метою активізації розвитку в Україні птахівництва⁶³⁸.

⁶³⁶ Селіонов П. Що зробив Кооптах за 1926 рік / П. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 2–3. – С. 52.

⁶³⁷ Селіонов М. Збут птиці Кооптахом за 1926 рік / М. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 7–8. – С. 62.

⁶³⁸ Селіонов П. Про роботу Кооптаху в Харківській окрузі / П. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 24. – С. 96.

Оскільки збувати биту птицю було б доцільніше, кооператорам доводилося розв'язувати проблему не лише заготівлі птиці, а й підготовки її до збуту в замороженому вигляді. Масштаби заготівлі курей та гусей значно зросли за декілька років. У цьому переконують такі дані: у 1926 р. «Кооптах» заготував 1 млн 300 тис. курей і 72 тис. 400 штук гусей. Значну частину заготовленої птиці й у живій вазі, й биту експортували за кордон, переважно до Великобританії. Для обробки птиці на експорт «Кооптах» улаштував спеціальні підприємства у Вовчанську та Дарниці. Водночас за кошти «Кооптаху» в Козятині на Поділлі, який був великим залізничним вузлом, розпочалося спорудження потужного холодильника для зберігання продукції птахівництва вартістю 750 тис. крб.⁶³⁹ У Дарниці, Вовчанську, Бірзулі й Зінов'євську були споруджені потужні яйце-птаховничі холодильники, в Одесі – відгодівельне підприємство, а в Борках – великий інкубатор⁶⁴⁰. Лише через холодильники у Вовчанську та Дарниці за рік пропускали до 450 тис. штук птиці, при цьому за кордон відправляли тільки перші сорти⁶⁴¹.

Тоді ж «Кооптах» розгорнув мережу племінних пунктів і влаштував чотири племрозплідники, де розпочали розводити іноземні породи птиці. За допомогою цих розплідників кооператори започаткували розповсюдження породистої птиці серед селянства⁶⁴². Щоб поширити птахівництво, «Кооптах» провів роботу щодо збільшення кількості місцевих племрозплідників. У 1927 р. він уже мав майже 50 таких розплідників, найбільші з них були в Борках (Харківська область), Мелітополі (Запорізька область), Проскуріві (Хмельницька область), Балті (Одеська область). З огляду на те, що племінну роботу «Кооптах» здійснював переважно на закордонних породах птиці, кооператори проводили широку роз'яснювальну роботу серед селян щодо

⁶³⁹ Селіванов П. Що зробив Кооптах за 1926 рік / П. Селіванов // Коопероване село. – 1927. – № 2–3. – С. 51.

⁶⁴⁰ Там само. – С. 43.

⁶⁴¹ Селіванов М. Збут птиці Кооптахом за 1926 рік М. Селіванов // Коопероване село. – 1927. – № 7–8. – С. 63.

⁶⁴² Селіванов П. Що зробив Кооптах за 1926 рік / П. Селіванов // Коопероване село. – 1927. – № 2–3. – С. 51.

вмілого використання цього цінного матеріалу, зокрема збереження чистопородності та правильного догляду птиці. Для того щоб заготовлі яєць і їх експорт відповідали світовим стандартам, з ініціативи керівництва «Кооптаху» спеціально готували інструкторів-птахівників для спілок споживчої та сільськогосподарської кооперації, до того ж кожного з інструкторів забезпечували пересувною бібліотечкою з проблеми розвитку птахівництва⁶⁴³.

Варто зазначити, що протягом 1926 р. «Кооптах» знизив падіж птиці під час транспортування на далекі відстані з 4–6 до 2,5–3 %. У тому ж році організацією через Коопукр до Лондона було відправлено 300 тис. штук птиці. Водночас «Кооптах» мав виконувати замовлення великих промислових центрів, а саме – 400 тис. птиці було заготовлено для Москви, 300 тис. штук для Ленінграда і 260 тис. штук для потреб Києва⁶⁴⁴. У цілому можна говорити про швидке відтворення й збут птиці споживчою кооперацією у середині 1920-х рр. та успішне виконання «Кооптахом» покладеного на нього завдання – якнайповніше охопити збут птиці.

Товариство «Кооптах» у 1926 р. відправило за кордон близько 30 тис. пудів битої та замороженої птиці. Це становило 16 % загального експорту битої птиці в СРСР⁶⁴⁵. У 1927 р. на «Кооптах» припадало 72 % державних планових заготівель яєць і 74 % заготівель птиці в Україні⁶⁴⁶. У той період збут організацією яєць та птиці на ринках Німеччини складав 37,8 %, Великобританії – 16,7 %, Австрії – 2,1 %. Загалом 56,6 % продукції «Кооптаху» направлялося на зовнішній ринок, 25 % – до РСФРР і 18,5 % залишалось в Україні для потреб членів кооперації⁶⁴⁷. Про високу якість продукції птахівництва та тваринництва свідчить той факт, що у 1927 р. на міжнародній виставці

⁶⁴³ Селіонов П. Птахівничо-племінна справа й кооперація / П. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 10. – С. 49.

⁶⁴⁴ Селіонов М. Збут птиці Кооптахом за 1926 рік / М. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 7–8. – С. 63.

⁶⁴⁵ Колчинський Є. Кооптах, його робота та перспективи розвитку птахівничої справи / Є. Колчинський // Кооперативне село. – 1927. – № 20. – С. 76.

⁶⁴⁶ Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928 рр.) А. Г. Морозов // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 84.

⁶⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 290, оп. 4, спр. 31, арк. 50.

сільгосппродукції у Парижі яйця, заготовлені «Кооптахом» і бекон Полтавської беконної фабрики за високу якість одержали нагороду – «Гран-прі»⁶⁴⁸.

Про попит на українські яйця на німецькому ринку свідчить стаття під назвою «Український яєчний експорт», яка була надрукована в німецькому журналі «Eier-Borsa» в 1927 р. Вочевидь авторами статті були українські кооператори, котрі таким чином намагалися привернути увагу до експорту яєць та розширення заготівельно-збутових операцій. Водночас текст статті українською мовою був опублікований в Україні в часописі «Коопероване село». Нижче наводимо текст цієї статті. Важливе місце в яєчних заготівлях серед інших заготівельних організацій відводилося «Кооптаху». Отже, і в Німеччині, і в інших європейських країнах яйця, заготовлені цією організацією, користувалися великим попитом завдячуючи високій якості, зовнішньому вигляду та дотриманню стандартів європейського ринку. Вражають масштаби експорту яєць: навесні 1927 р., усього за декілька тижнів, «Кооптах» поставив до Німеччини 500 вагонів яєць, частина яких була реалізована на німецькому ринку, а інша частина – на ринках інших країн, як-от: Чехословаччини, Австрії, Франції, Італії, Іспанії, Швейцарії та ін.

Український яєчний експорт

(Стаття в німецькому журналі «Eier-Borsa», 1927 р., № 18 (5 травня), передрук у часописі «Коопероване село»)⁶⁴⁹

Дякуючи своїй хорошій добротності, і, особливо, своїм розмірам, українське яйце користувалося до війни великою популярністю. Довоєнні експортери мали в Україні дуже багато заготівельних пунктів. З початком війни експорт російських яєць до закордону, що споживав їх, природно припинився. Але й після війни переворот, що стався в економіці Росії, не дає яєчному експортові можливості досягти довоєнної норми. Тільки останні два роки пощастило знову відновити яєчний експорт.

⁶⁴⁸ Колчинський Є. Кооптах, його робота та перспективи розвитку птахівничої справи / Є. Колчинський // Кооперативне село. – 1927. – № 20. – С. 76.

⁶⁴⁹ Український яєчний експорт // Коопероване село. – 1927. – № 11–12. – С. 53.

Українське яйце нині на світовому яєчному ринку є чинником, значення якого зростає безперервно. Українське яйце добротністю перевищує добротність інших яєць, користується переважним попитом в усіх країнах. Причина цього полягає в тому, що заготівлі на Україні відбуваються з належною хуткістю; пакувальний матеріал відзначається першокласною добротністю, а транспорт, без винятку, відбувається сухопуттям, а це все переваги, що їх високо цінують експортери.

З багатьох організацій на Україні виділяється особливо «Кооптах». Дякуючи запрошенню довоєнних спеціалістів, цій організації пощастило надати цьому товарі особливо характерних прикмет. Цим і пояснюється те, що товариство «Кооптах» за останні тижні експортувало до Німеччини близько 500 вагонів яєць. Ці маси яєць не лишилися в самій Німеччині, а були експортовані відомими в цій галузі фірмами в країни, що межують із Німеччиною, як-от: у Швейцарію, Чехословаччину, Австрію, Францію, в Іспанію, і навіть в Італію... Факти ці свідчать, як охоче купують українське яйце, а особливо продукти «Кооптаху». «Кооптах» працює переважно з відомими великими фірмами, бо вони закупають великі партії яєць. Українські яйця мають вагу в межах 48–55 грам.

Коли в Німеччині ціни стоять на рівні, що відповідає купівельній спроможності населення, то ми вдячні за це яєчному експортові з України.

Однак упродовж 1926–1927 рр. між «Кооптахом» і НКВТ УСРР посилилася боротьба за вплив на експорт яєць. Так, 2 березня 1927 р. НКВТ УСРР виніс рішення про передачу права на реалізацію яєць, заготовлених «Кооптахом», до відання свого торгпредства в Німеччині. При цьому офіційною причиною такої дії називалася необхідність сприяння «Кооптаху» з боку НКВТ щодо завоювання німецького ринку⁶⁵⁰. Насправді ж причинами узурпації права на реалізацію яєць з боку Наркомату торгівлі УСРР, на нашу думку, було прагнення централізації у процесі збуту цієї продукції та намагання впливати на встанов-

⁶⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 656, арк. 61.

лення реалізаційних цін і отримання прибутку державою. Таким чином, починаючи з 1927 р. права «Кооптаху» щодо реалізації яєць у Європі, зокрема в Німеччині, були обмежені НКВТ, що в свою чергу знижувало зацікавленість організацій споживчої та сільськогосподарської кооперації у заготівлях.

Протягом 1927–1928 рр. в Україні спостерігалось інтенсивне розгортання кооперативними структурами заготівлі й експорту яєць і птиці. Цю роботу виконувало майже 4 тис. споживчих, сільськогосподарських та птахівничих кооперативів, які заготовляли продукцію у селянина і здавали її на заготівельні та переробні пункти «Кооптаху». Частка заготівлі «Кооптахом» птахопродуктів через приватників помітно знизилася. Якщо в 1927 р. через приватних заготівельників «Кооптах» заготував 25 % яєць, то в 1928 р. ця частка знизилася до 10 %⁶⁵¹. У низці округ «Кооптах» здійснював заготівлі, взагалі не вдаючись до допомоги приватного заготівельника. За період від січня до травня 1928 р. він заготував до 3 тис. вагонів яєць і 1 млн 500 тис. штук птиці. План щодо експорту яєць та птиці тоді виконувався на 150 %. Водночас можна свідчити про зростання питомої ваги «Кооптаху» на закордонних ринках, у тому числі німецькому, де організація посіла значне місце. Протягом указанного вище періоду «Кооптах» направив на внутрішній ринок 600 вагонів яєць та 500 тис. штук птиці. З метою розширення птахівництва «Кооптах» активізував роботу щодо створення розплідників, які поширювали серед селянства птицю відібраних порід. Мало місце запровадження кооператорами конкурсів на виведення яйценосної птиці в селянських господарствах. Стимулом для селян до розширення птахівництва також стало спорудження «Кооптахом» птаховідгодівельних пунктів, холодильників і складів для переробки яєць та птиці⁶⁵².

Масштабну відгодівельну роботу в той період, наприклад, здійснювало Куп'янське птахівниче товариство «Кооптаху» (*світлиця №№ 8, 9*). Протягом лише 1927 р. це товариство через

⁶⁵¹ Селіонов П. Яєчно-птахівнича робота кооперації / П. Селіонов // Коопероване село. – 1928. – № 11–12. – С. 46.

⁶⁵² Там само. – С. 47.

свій племрозплідник змогло здати «Кооптаху» понад 4 тис. штук птиці й 17 вагонів яєць і відповідно отримати до 1 тис. 500 крб чистого прибутку. Водночас Куп'янське товариство видало населенню для розпліднення 300 штук племінних яєць і понад 22 одиниці племінної птиці⁶⁵³. Варто сказати про те, що закордонні ринки вимагали виключно добре відгодовану та жирну птицю, тому кооператорам доводилося це враховувати. До початку різки птиці на відгодівельних підприємствах «Кооптаху» її посилено годували протягом 14–24 днів⁶⁵⁴.

Якщо в середині 1920-х рр. «Кооптах» реалізував до Європи заготовлену у селян птицю переважно в живій вазі, то починаючи з 1927 р. ця структура все більше практикувала відгодівлю та забій птиці на власних підприємствах, що виявилось набагато вигідніше. Кооператори почали активно будувати мережу холодильників і птаховідгодівельних підприємств поблизу них. Саме так виникли Дарницьке, Вовчанське й Одеське птахопереробні підприємства. Такий підхід виявився зручним і ефективним, бо відгодівля птиці та її переробка здійснювалися в радіусі 40–50 км, відтак транспортні витрати значно знизилися, а якість продукції зросла⁶⁵⁵. До кінця 1929 р. «Кооптах» уже мав 10 птахопереробних комбінатів, де відбувалася відгодівля 400 тис. курей та 100 тис. гусей. Обслуговуючий персонал птахокомбінатів тоді досяг 3 тис. осіб, що свідчить про створення нових робочих місць⁶⁵⁶.

Зростання масштабів птахівництва змусило «Кооптах» приділити велику увагу спорудженню птахопереробних холодильників. Одними з перших були споруджені холодильні комбінати у Козятині (Вінницька область), Бірзулі й Зінов'євську, які на той час відповідали європейським нормам переробки та зберігання птиці. З пуском цих трьох комбінатів випуск продукції збільшився в 3–4 рази (до 180 пудів). При кожному з таких холодних

⁶⁵³ Селіонов П. Куп'янське птахівниче товариство / П. Селіонов // Коопероване село. – 1928. – № 6. – С. 73.

⁶⁵⁴ Офенгенден М. Кооперативні товариства для відгодівлі птиці / М. Офенгенден // Коопероване село. – 1928. – № 4. – С. 55.

⁶⁵⁵ Селіонов П. Промислово-птахівниче будівництво Кооптаху / П. Селіонов // Коопероване село. – 1928. – № 3. – С. 33.

⁶⁵⁶ Там само. – С. 34.

підприємств були створені яечні склади для зберігання, сортування та підготовки яєць до експорту. Крім цього, на холодильних підприємствах кооператори з метою заморожування яєчної маси почали запроваджувати спеціальні пристосування.

На нашу думку, вартій уваги Козятинський комбінат-холодильник «Кооптаху» (сучасна Вінницька область), спорудження якого було завершено восени 1927 р. (*світлина № 10*). Вартість цього підприємства складала 1 млн 100 тис. крб. Холодильник у Козятині був розрахований на зберігання до 100 вагонів яєць чи птиці. Обслуговували це потужне підприємство до 450 осіб, забезпечуючи постійний попит на птицю підвищеного стандарту. Не випадково часопис «Коопероване село» (1927 р., № 19) зазначав: «Значення цього комбінату для українського птахівництва взагалі (поширення експорту) і для обслуговуваного ним району зокрема величезне»⁶⁵⁷. Наступного року цей часопис повідомляв про те, що Козятинський комбінат-холодильник не лише в змозі заморожувати понад 100 вагонів птиці чи яєць, але й здійснює відгодівлю 600 тис. штук птиці. Відтак, підкреслювалось у часописі, «розміром роботи і обладнанням комбінат не гірший за кращі закордонні зразки і перший на увесь Радянський Союз». І далі «...Козятинський комбінат відграє одну з перших ролей, підвищуючи прибутковість птахівництва на Україні і тим самим утворюючи сприятливі умови для птахівничої роботи в незаможних господарствах»⁶⁵⁸.

У 1928 р. «Кооптах» розпочав роботу зі спорудження чотирьох нових яєчно-птахівничих комбінатів: Кам'янецького, Мелітопольського, Кременчуцького та Полтавського. Тоді ж почалося будівництво 11 птахоморозильних підприємств: Первомайськ (Миколаївська область), Бахмач (Чернігівська область), Проскурів, Ромодан (Полтавська область), Кривий Ріг, Сміла, Сватова-Лучка (Луганська область), Запоріжжя, Лозова, Могилів-Подільський та Богодухів. До кінця 1928 р. були дообладнані птахопромисло-

⁶⁵⁷ Селіонов П. Козятинський комбінат Кооптаху / П. Селіонов // Коопероване село. – 1927. – № 19. – С. 67.

⁶⁵⁸ Селіонов П. Козятинський комбінат Кооптаху / П. Селіонов // Коопероване село. – 1928. – № 2. – С. 105.

ві комбінати в Умані, Вовчанську, Дарниці й Одесі⁶⁵⁹. Тобто йшлося про зберігання значних партій замороженої птиці та яєць у великих промислових центрах і великих залізничних станціях, звідки ця продукція оперативної мала надходити як на внутрішній ринок, так і вивозитися за кордон. Відтак на кінець 1920-х рр. «Кооптах» став потужним яєчно-птахівничим експортером на світовому ринку⁶⁶⁰.

Упродовж 1928 р., виконуючи державні завдання щодо експортних заготівель яєць, споживчій кооперації доводилося зменшувати власні заготівлі в інтересах своїх пайовиків. Цей факт підтверджує секретний обіжник Уцербсекції ВУКС до Вінницького ЦРК від 28 грудня 1928 р. Керуючись розпорядженням НКВТ УСРР, Уцербсекція Вукопспілки вимагала від вінницьких кооператорів: заготовлені в січні 1928 р. яйця направити виключно для збуту за кордоном. При цьому зазначалося, що лише у тому випадку, коли заготівлі яєць будуть проведені понад план, можливе виділення вказаної продукції для міських споживачів, до того ж лише робітничим кооперативам⁶⁶¹.

На кінець 1920-х рр. постійними ринками збуту яєць і птиці для «Кооптаху» стали Німеччина та Великобританія. Водночас ця організація мала конкурентів з боку Польщі, Литви й Естонії. Щоб мати постійні замовлення, кооператори повинні були постійно дотримуватися світових вимог до експорту яєць. Наприклад, закон про імпорту торгівлю яйцями від 14 грудня 1927 р., ухвалений Союзом німецьких імпортерів яєць, передбачав пакування яєць у плесковатих ящиках по 720 штук. Доставка яєць в іншій тарі допускалась, але лише за погодженням із замовниками⁶⁶². Для пакування українські кооператори мали використовувати лише суху стружку. Упаковка яєць в соломі допускалась лише за умови узгодження цього у договорі з німецькими

⁶⁵⁹ Селіонов П. Яєчно-птахівнича робота кооперації / П. Селіонов // Коопероване село. – 1928. – № 11–12. – С. 47.

⁶⁶⁰ Селіонов П. Промислово-птахівниче будівництво Кооптаху / П. Селіонов // Коопероване село. – 1928. – № 3. – С. 34.

⁶⁶¹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-122, оп. 1, спр. 149, арк. 57.

⁶⁶² Кузьминський О. Світова яєчна торгівля та участь у цій торгівлі України / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 24. – С. 49.

замовниками. Щодо браку яєць вимоги були такі: допускався брак із розрахунку на 1 тис. 140 штук яєць в ящику – бракованих (із плямами) не більше 30 штук⁶⁶³. Англійський ринок також був дуже вибагливий до якості яєць. Яйця, які надходили до Великобританії з надсічкою від морозу, оплачувались у розмірі 75 % обумовленої ціни, до того ж яйця, що проходили через 38 мм кільце, оплачувались у розмірі 2/3 обумовленої ціни. До того ж яйця мали бути бездоганно свіжими, чистими, якісно упаковані тощо⁶⁶⁴.

Таким чином, заготівлі та експорту яєць та птиці «Кооптахом» вражають, однак станом на 1928 р. експорт яєць з України проти 1913 р. ще відставав на 837 вагонів, тоді коли Данія, Голландія, Китай, Бельгія, Болгарія, Франція, Югославія у той період збільшили свій експорт цієї продукції. З цього приводу часопис «Кооперативне будівництво» (1928 р., № 24) зазначав, що Україна багато втрачає на кількісному та якісному виході яєць, зокрема кооперативні організації під час обробки яєць мали велику кількість відходів. Так, навесні 1927 р. «Кооптах» мав 4,91 % відходів яєць, а восени того ж року – до 9 %. У результаті на кожному вагоні через недотримання вимог до якості яєць «Кооптах» втрачав на європейських ринках до 3,5 тис. крб⁶⁶⁵.

З огляду на це часопис закликав українських кооператорів та селян вивчати досягнення техніки заготівлі й експорту яєць європейськими конкурентами. На сторінках часопису йшлося про те, що реорганізація птахівничого господарства та підвищення техніки експорту яєць дасть вітчизняним кооператорам «можливість закріпити світові ринки на яйце й зробити його конкурентним». Звісно, це дало б можливість не лише закріпити за Україною старі ринки збуту яєць, але й винайти нові ринки для збуту яєчної продукції⁶⁶⁶.

Слід зазначити, що паралельно з експортом яєць та птиці, українські кооператори забезпечували і внутрішній ринок, у

⁶⁶³ Кузьминський О. Світова яєчна торгівля та участь у цій торгівлі України / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 24. – С. 49.

⁶⁶⁴ Там само. – С. 50.

⁶⁶⁵ Кузьминський О. Світова яєчна торгівля та участь у цій торгівлі України / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 24. – С. 50.

⁶⁶⁶ Там само.

тому числі й державні замовлення, зокрема із забезпечення продукцією птахівництва великих промислових центрів, у тому числі Ленінград та Москву⁶⁶⁷. Отже, у результаті діяльності «Кооптаху» внутрішній ринок практично був забезпечений яйцями та птицею, водночас була налагоджена вигідна реалізація вканої продукції за кордоном.

18 листопада 1929 р., звітуючи за попередні п'ять років діяльності, Коопукр подав вичерпні статистичні відомості про загальні обороти представництва. Вони сягнули у 1923/24 р. 92 тис., у 1924/25 р. – 395 тис., у 1925/26 р. – 265 тис., у 1926/27 р. – 228 тис., у 1927/28 р. – 522 тис., у 1928/29 р. – 700 тис. ф. ст. Потрібно відмітити: якщо у два перші роки переважав експорт, то у 1925/26 р. значно зріс імпорт «Кооптаху»⁶⁶⁸. Питома вага «Кооптаху» в експорті української кооперації посідала вагоме місце, враховуючи його стартові можливості, оскільки на зовнішньому ринку він з'явився лише восени 1924 р. Наприклад, у 1927/28 р. кооперативні спілки вивезли товарів на 522 тис. ф. ст., з них «Кооптах» – 56 тис., «Вукоопспілка» – 82 тис., «Добробут» – 314 тис., «Сільський господар» – 30 тис. ф. ст., решту – «Плодоспілка», «Кустекспорт», «Укрдержторг». Якщо взяти до уваги тогочасне співвідношення радянського карбованця до фунта стерлінга (один до 9-ти), то матимемо загальний експорт близько 5 млн крб, що загалом було суттєвим внеском до валютних фондів країни⁶⁶⁹.

Наприкінці 1920-х рр. заготівля яєць та птиці стало важливою галуззю в діяльності «Кооптаху», оскільки не лише потреби внутрішнього ринку, але й попит європейського споживча на продукти українського птахівництва значно зріс. Не підлягає сумніву, що експортно-імпортні операції «Кооптаху» сприяли наповненню державної казни, матеріально-технічному забезпеченню селянських господарств. Загалом аналіз архівних документів та матеріалів з історії діяльності «Кооптаху» свідчить

⁶⁶⁷ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 584.

⁶⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 807, оп. 1, спр. 2, арк. 419.

⁶⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 807, оп. 1, спр. 2, арк. 383.

про його вагомий внесок в зовнішньоторговельний оборот української кооперації. «Кооптах» діяв через Лондонське та Берлінське об'єднані представництва української кооперації, але тільки до початку 1927 р., а потім став залежним від апарату Торгпредств СРСР, особливо через систему ліцензування експорту. У 1932 р. з огляду на монополізацію державою експортних операцій «Кооптах» припинив свою діяльність, про що свідчать документи ЦДАВО України, де зібрані 1753 справи за період 1924–1932 рр. з історії цієї рентабельної структури.

5.3. Участь вітчизняної споживчої кооперації в експорті вершкового масла

Традиційно українська споживча кооперація вивозила за кордон насіння масляничних рослин. Насіння соняшника та соняшникова олія, як засвідчують архівні документи, статистичні дані й періодичні видання 1920-х рр., користувалися значним попитом на світовому ринку. Разом із цим споживча кооперація традиційно експортувала насіння льону, коноплі, рапсу тощо. Цю сировину українські кооператори вивозили за кордон через Одеський порт і кримські порти⁶⁷⁰.

Після неврожайного 1921 р., вже починаючи з другої половини 1922 р., споживча кооперація та інші українські заготівельні організації відновили експорт насіння соняшника. Відтак почали зростати площі під масляничними культурами. Протягом 1922–1923 рр. загальні площі під масляничними культурами збільшились у 2,5 рази, а площа під соняшником збільшилася майже в 10 разів⁶⁷¹. Відповідно зросли лишки масляничних культур, які можна було збувати за кордоном. Протягом 1922–1923 рр. державними заготівельними структурами та Вукопспілкою було заготовлено і вивезено за кордон близько 150 тис. пуд. насіння льону, 1 млн пуд. коноплі й до 200 тис. пуд. суріпного насіння.

⁶⁷⁰ Беркаш В. С. Масляничные семена и вижимки из них (жмыхи): В кн.: Экспортные ресурсы Украины. – Х. : Издание редиздата Укрвнешторга и комиссии по подготовке русско-украинско-германского торгового договора, 1923. – С. 35.

⁶⁷¹ Там само. – С. 36.

Тоді ж було експортовано державними та кооперативними заготівельними структурами до 6 млн пуд. насіння соняшнику⁶⁷².

Потрібно зазначити, що заготівельна ціна на насіння соняшнику була всього декілька копійок, а ціна експортної олії в декілька разів вищою. Оскільки вартість готової продукції за кордоном була набагато вищою, Вукопспілка, інші кооперативні та державні заготівельно-збутові організації, були зацікавлені в експорті олії. Однак маємо вказати на проблеми, пов'язані зі слабкою олійнопереробною промисловістю України, включаючи державні та кооперативні олійниці, які були неспроможні переробити всі наявні лишки масляничних культур. Державна структура «Олійтрест», яка була на той час найбільшою організацією олійнопереробної промисловості України, у 1923 р. переробила 50 % усіх лишків соняшнику та інших масляничних культур, а отже, претендувала на монополію у цій справі. Хоча того року всі українські олійнопереробні підприємства державної, кооперативної та приватної форм власності переробили 17 млн пудів соняшнику та іншого масляничного насіння все ж таки до 7 млн пудів маслонасіння залишилося не переробленим у зв'язку з недостатніми технічними можливостями олійнопереробної галузі⁶⁷³. Хоча українська олійнопереробна промисловість, включаючи кооперативні олійниці й була забезпечена достатньою мірою маслонасінням, але вона була не в змозі забезпечити їх оперативну переробку, що, звісно, гальмувало розширення експортно-збутових операцій цього продукту.

Протягом другої половини 1920-х років споживча кооперація також здійснювала експорт соняшникової олії. Прикметно, що в цій справі кооператорам доводилося враховувати жорстку конкуренцію з боку ряду країн. Найбільшим попитом вітчизняна соняшникова олія користувалася в Німеччині, витісняючи з ринку голландську та у Великобританії – австралійську⁶⁷⁴.

⁶⁷² Беркаш В. С. Масляничные семена и вижимки из них (жмыхи): В кн.: Экспортные ресурсы Украины. – Х. : Издание редиздата Укрвнешторга и комиссии по подготовке русско-украинско-германского торгового договора, 1923. – С. 39.

⁶⁷³ Беркаш В. С. Масляничные семена и вижимки из них (жмыхи): В кн.: Экспортные ресурсы Украины. – Х. : Издание редиздата Укрвнешторга и комиссии по подготовке русско-украинско-германского торгового договора, 1923. – С. 38.

⁶⁷⁴ Посилення експорту продуктів сільського господарства // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 1–2. – С. 43.

У той період намітилася тенденція до збільшення попиту на соняшникову олію на внутрішньому ринку. По-перше, населення все більше стало вживати соняшникову олію замість конопляної. По-друге, миловарна промисловість почала переходити за рослинні жири замість тваринних. У 1926 р. потреби України склали 30 млн пуд. соняшnikової олії, а вироблено її було лише 22 млн пуд. До того ж різко зменшилися посівні площі під соняшник (зменшення складало 195 тис. десятин), оскільки держава тоді запровадила низькі заготівельні ціни. У тих південних округах, де традиційно були великі площі під соняшником, відбулося їх різке зменшення, включаючи Маріуполь, Мелітополь, Миколаїв, Павлоград, Першотравенськ тощо. Зменшення посівних площ відповідно призвело до зменшення товарності соняшнику. Виходячи з такої ситуації правління «Сільського господаря» у 1927 р. ухвалило рішення законтрактувати у селян 40 тис. десятин соняшнику для державної структури «Олійтрест» і 6 тис. десятин для Полтавської державної олійниці. З метою заохочення за контрактований соняшник «Сільський господар» установив доплату в 10 коп. за кожний зданий селянами пуд насіння. Разом з тим селянські господарства отримали поліпшений засівний матеріал⁶⁷⁵. Відтак експортувати Вукопспілки насіння соняшнику, а тим більше соняшникову олію великими партіями не виходило. Отже, споживча кооперація заготовляла та вивозила за кордон невеликі товарні маси насіння соняшнику порівняно з Держторгом УСРР та «Сільським господарем».

Упродовж 1920-х років, як і система вітчизняної м'ясо-молочної кооперації «Добробут», Вукопспілка поступово активізувала заготівлі у селян молока і відповідно експорт вершкового масла, для чого вона постійно дбала про спорудження нових молокозаводів, що давало можливість збільшувати виробництво високоякісного, конкурентоспроможного на світових ринках масла. Українське масло, яке ніколи не фігурувало на Заході, швидко зайняло одне з провідних місць, обігнавши в ціні добре відоме

⁶⁷⁵ Васильєв К. Контрактація соняшника системою с/г кооперації / К. Васильєв // Коопероване село. – 1927. – № 4–5. – С. 23–24.

там сибірське⁶⁷⁶. Українське масло, яке донедавна ще зовсім було невідоме, відразу почало користуватися попитом за кордоном завдяки своїй високій якості.

У середині 1920-х рр. споживча кооперація УСРР відновила молокозаготівлю та збут за кордоном вершкового масла та сиру. По-перше, кооператори відновили переробку молока на власних молокопереробних заводах і відповідно збільшили заготівлю у селян молочної сировини. Відповідно потрібно було поліпшити устаткування маслопереробних підприємств. Наприклад, як засвідчують архівні документи, у березні 1924 р. сільськогосподарський відділ ВУКС зробив заявку до Наркомату внутрішньої торгівлі УСРР щодо закупівлі за кордоном 100 сепараторів з потужністю переробки 25 відер молока за годину, 30 холодильних установ із пропускнуою спроможністю по 60 відер молока за годину та 500 бутирометрів (*прилад для визначення жирності молока*) з гумовими корками⁶⁷⁷. У свою чергу у вересні 1924 р. НКВТ УСРР замовив сировинному відділу ВУКС великі партії сиру хорошої якості для експорту його в країни Близького Сходу (за ціною 13–14 крб за пуд.) та в Польщу (за ціною 20 крб за пуд.)⁶⁷⁸. По-друге, споживча кооперація заготовляла вершкове масло на експорт безпосередньо у селян. Так, у 1925–1926 рр. ВУКС заготовила у селян для експорту 25,3 т вершкового масла⁶⁷⁹. А в 1926–1927 рр. вона змогла реалізувати за кордоном понад 206 т цієї продукції⁶⁸⁰.

Заготівля масла інтенсивно проходила в південних округах України. Наприклад, часопис «Бюллетень Вукопспилки» (1924 р., № 35) повідомляв про активізацію молочних заготівель та переробки молочної сировини Мелітопольською райспоживспількою. На той час у Мелітопольській окрузі нараховувалося

⁶⁷⁶ Перспективы экспортной работы потребительской кооперации // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 21.

⁶⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 2245, арк. 14.

⁶⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 540, арк. 48.

⁶⁷⁹ Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925–26. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – С. 8.

⁶⁸⁰ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Харьков : Народный комиссариат торговли, 1928. – С. 417.

понад 66 тис. голів великої рогатої худоби з річним надоєм молока 150–200 відер. З огляду на це споживча кооперація Мелітопольщини проводила масштабні заготівлі молока та його переробку і збут. Лідерами у цій справі виявилися Веселівське, Акимівське і Михайлівське споживчі товариства, які не лише заготовляли готове масло у селян, але й самі почали виробляти звичайне і топлене вершкове масло. Відповідно за рахунок споживчої кооперації в цій окрузі виникли Веселівський і Михайлівський маслопереробні заводи⁶⁸¹.

Ще одним підтвердженням масштабу експортних заготівель вершкового масла є дані продуктово-сировинного відділу ВУКС по Мелітопольській та Веселівській округах, проведені споживчою кооперацією. Зокрема, 30 червня 1926 р. в ці округи надійшло 300 діжок для експорту масла⁶⁸². Згідно з даними вказаного відділу ВУКС по Мелітопольській окрузі виробництво вершкового масла на п'яти заводах споживчої кооперації протягом квітня – червня 1927 р. становило 20 тис. пудів, з яких більшу частину реалізували за кордоном⁶⁸³.

Темпи і розміри заготівель та експорту вершкового масла і сиру споживчою кооперацією, у тому числі на замовлення держави, поступово зростали, відповідно це вимагало вдосконалення молокопереробної галузі. Тому не випадково у лютому 1926 р. продуктово-сировинний відділ ВУКС звернувся з проханням до НКВТ УСРР щодо імпорту машин та приладдя для маслопереробних заводів, зокрема щодо закупівлі за кордоном формовочних машин загальною вартістю 15 тис. крб⁶⁸⁴. Відтак можна твердити про співпрацю Наркомату внутрішньої торгівлі та вітчизняної споживчої кооперації. Однак при цьому НКВТ УСРР вимагав від керівництва ВУКС строго дотримуватися стандартів і вимог закордонних ринків до якості експортованої молочної продукції, яка швидко псувалась. З огляду на це, правлінням ВУКС 22 червня 1926 р. було прийняте Положення

⁶⁸¹ Фельдштейн К. Молочное дело в Мелитопольском райпотребсоюзе / К. Фельдштейн // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 35. – С. 30.

⁶⁸² ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 2245, арк. 38.

⁶⁸³ Там само, арк. 7.

⁶⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 87, арк. 1.

«Про стандарт експортного вершкового масла», у якому зазначалося, що загальна кількість жиру має бути не меншою від 82 % для солоного масла і 84 % для несолоного. Уміст води в експортному маслі мав бути не вищим ніж 15,5 % і солі не вищим ніж 2 %⁶⁸⁵. У цьому документі також були встановлені певні вимоги до якості вершкового масла, зазначені розміри і форми тари для транспортування продукції.

Положення Вукопспілки
«Про стандарт експортного топленого масла»
від 22 червня 1926 р.⁶⁸⁶

До експорту допускається топлене масло, яке відповідає таким положенням:

1. Масло приготовлене на спеціальних заводах, зареєстроване Наркомземом і знаходиться під кондором санітарної комісії Санітата.

2. Масло, виготовлене на спеціальних заводах із натурального коров'ячого молока.

3. Топлене масло повинне містити не менше 97 % жиру, а води не більше 3 % при кислотності не вище 7,5 %.

4. Не допускається підфарбування масла ніякими фарбами.

5. Масло повинне бути укладене в букові діжки місткістю по 1 центнеру (112,3 англофунта), при відправці нетто має рівнятися 51 кг, якщо йдеться про герметично закупорені бідони із білої жести.

Щоб збільшити експорт вершкового масла, Вукопспілці також довелося відстоювати це право в Наркоматі внутрішньої торгівлі УСРР, який у свою чергу вимагав поліпшити якість продукції та знизити організаційні витрати, пов'язані зі збутом. Зокрема, НКВТ у розпорядженні від 21 грудня 1927 р. на ім'я ВУКС зазначав: «...з нашого боку немає протидії проти експорту вами масла за умови, що збитковість не буде перевищувати 50 % до собівартості на кордоні»⁶⁸⁷.

⁶⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 2245, арк. 27.

⁶⁸⁶ Там само, оп. 2, спр. 2245, арк. 24.

⁶⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 151, арк. 2.

Наркомторг УСРР затвердив експортний план Вукопспілки щодо збуту масла на 1926–1927 рр. Разом з тим держава в особі Наркомату торгівлі надала право ВУКС здійснювати ці операції понад планові показники. Робота ВУКС з експорту масла протягом 1926–1927 рр. принесла значні результати. Зокрема, експорт масла Вукопспілкою понад план дав тоді державі 245 тис. крб у валюті. Досвід ВУКС щодо експорту масла виявив великі експортні можливості України по цій лінії. Українське масло, яке ніколи не фігурувало на Заході, відразу ж зайняло одне з перших місць на європейському ринку, обігнавши в ціні сибірське масло, яке збували вже багато років⁶⁸⁸.

За даними кооперативних видань періоду непу, у 1927 р. фахівці в Лондоні визнали, що якість українського вершкового масла не гірша від кращих сортів новозеландського й інших відомих закордонних сортів. Такий висновок англійських спеціалістів, на нашу думку, був обґрунтований, тому що англійська споживча кооперація охоче закуповувала великі партії вершкового масла, котре виробляли маслозаводи, які належали споживчій кооперації та «Добробуту». Зокрема, лише за 10 місяців 1927 р. Вукопспілкою було вивезено до Лондона 9 тис. пудів цієї продукції⁶⁸⁹.

Активізація експортних заготівель масла відбувалася на фоні загострення конкурентної боротьби споживчої й сільськогосподарської кооперації, що перешкоджало нормальній роботі кожної системи. Зокрема, про це свідчив часопис «Коопероване село» (1927 р., № 4–5), зазначаючи, що ВУКС і спеціалізована молочарська кооперація «Добробут» не мають чіткого поділу функцій між собою. За даними цього часопису, ВУКС протягом 1926–1927 рр. заготувала у селян 37 тис. 800 пудів масла⁶⁹⁰. Часопис закликав кооператорів обох систем розмежувати функції щодо маслозаготівель та їх збуту за кордоном з тим, щоб обидві системи кооперації не перешкоджали одна одній⁶⁹¹.

⁶⁸⁸ Дулин Н. Перспективи експортної роботи потребительской кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 49.

⁶⁸⁹ Кооперативне масло за кордон // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 19. – С. 60.

⁶⁹⁰ Певзнер С. Про взаємовідносини між сільськогосподарською та споживчою кооперацією / С. Певзнер // Коопероване село. – 1927. – С. 4–5. – С. 15.

⁶⁹¹ Там само. – С. 16.

За даними кооперативних періодичних видань, встановлено, що у 1926–1927 рр. щомісячно маслозаводи ВУКС виробляли по 2 тис. пудів масла⁶⁹². Загалом українські державні і кооперативні заготівельні структури протягом 1926–1927 рр. збільшили заготівлю та вивіз за кордон масла на 60 % порівняно з 1925–1926 рр. Так, у 1926–1927 рр. ВУКС експортувала вершкового масла 12,6 тис. пудів, тоді ж «Добробут» вивіз за кордон 3,1 тис. пудів масла, а Держторг – 17,9 тис. пудів⁶⁹³. У 1926–1927 рр. питома вага української споживчої кооперації в заготівлях сільгосппродуктів була досить значна. Протягом того року вона заготувала 29 % зернових, 60 % яєць, 28 % прядива, 33 % смушків і хутряної сировини. Що ж до питомої ваги споживчої кооперації в заготівлях вершкового масла серед інших заготівельних структур, то варто відмітити: в 1926–1927 рр. вона складала 30 %, тобто майже третину⁶⁹⁴.

Таким чином, ВУКС протягом 1926–1927 рр. розгорнула значні операції щодо експорту масла, у тому числі на замовлення держави. Експорт масла Вукоспілкою за вказаний період приніс їй 245 тис. крб у валюті. Досвід маслоекспорту споживчою кооперацією свідчив про її великі експортні можливості. Українське масло відразу зайняло одне з перших місць на європейському ринку, обігнавши в ціні сибірське масло, яке вже мало багаторічний досвід збуту⁶⁹⁵. Разом з тим потрібно зазначити, що розвиток маслоробства споживчої кооперації був пов'язаний і зі зростанням потреби в цьому продукті з боку населення України, передусім міського.

Однак мали місце проблеми, які гальмували подальше зростання експорту масла з України. Зокрема, пропускна спроможність маслопереробних підприємств була в змозі охопити лише

⁶⁹² С.В. Механізація масловиробу Вукоспілки / С.В. // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 3. – С. 23.

⁶⁹³ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 417.

⁶⁹⁴ Грінберг С. Заготівля і збут сільськогосподарської продукції споживчою кооперацією (Тези до питання про розмежування функцій) / С. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4. – С. 9.

⁶⁹⁵ Дулин Н. Перспективы экспортной работы потребительской кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 49.

25–30 % усіх наявних товарних ресурсів молока. З огляду на це державні та кооперативні заготівельні структури розробили план спорудження маслозаводів в УСРР на 1927–1928 рр., що мав сприяти збільшенню українського маслоекспорту і відповідно посиленню зацікавленості селян у виробництві молока (табл. 5.3.1)⁶⁹⁶.

Таблиця 5.3.1 – План спорудження маслозаводів в УСРР на 1927–1928 рр.

(млн пудів молока)⁶⁹⁷

Організації	Кількість заводів	Пропускна спроможність
«Добробут»	810	17,7 млн пудів
ВУКС	20	3,8 млн пудів
Держторг УСРР	3	0,8 млн пудів
Разом	833	22,3 млн пуди

Отже, протягом 1927–1928 господарського року силами споживчої кооперації планувалося спорудити 20 маслопереробних заводів із пропускнуою спроможністю 3,8 млн пудів, що значною мірою мало посилити експорт вершкового масла з України.

На кінець 1926–1927 господарського року намітилася тенденція до розширення маслоекспортних операцій споживчої кооперації. Однак для досягнення експортного ефекту ВУКС вирішила механізувати п'ять напівкустарних і спорудили протягом 1927–1928 рр. ще 15 нових великих механізованих заводів продуктивністю 20 тис. пудів масла на рік кожний⁶⁹⁸. Тоді ж силами «Добробуту» та Вукопспілки було розпочато спорудження в Луганській, Артемівській і Сталінській округах 10 маслозаводів, які базувалися на сировині 10 кооперативних молочних товариств і мали забезпечити не лише цей промисловий регіон, але й розпочати експорт масла⁶⁹⁹.

⁶⁹⁶ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 418.

⁶⁹⁷ Там само.

⁶⁹⁸ Дулин Н. Перспективы экспортной работы потребительской кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 50.

⁶⁹⁹ Фролов А. Молочарська кооперація Донбасу / А. Фролов // Коопероване село. – 1928. – № 1. – С. 36.

Однак між «Добробутом» та Вукопспілкою були й непорозуміння у справі заготівлі, переробки та експорту вершкового масла. Так, молочарська нарада в «Добробуті», яка проходила на початку січня 1928 р., акцентувала на тому, що практика молочарської діяльності споживчої кооперації обумовлювала спорудження нею маслозаводів у районах, охоплених системою скотарсько-молочарської кооперації в особі «Добробуту». Це у свою чергу вносило дезорганізацію в роботу останньої. З огляду на подібні тертя нарада закликала керівництво ВУКС розширити свою діяльність у молокопереробній галузі лише в тих районах, де не функціонували товариства «Добробуту»⁷⁰⁰.

Внести корективи у цю ситуацію намагалася держава, пропонуючи розмежувати функції між двома кооперативними спілками. Так, Колегія Наркомторгу УСРР 4 травня 1927 р. своєю постановою визнала основним заготівельником вершкового масла на терені України «Добробут». Друге ж місце мала посісти Вукопспілка. Однак невдовзі, 18 червня і 15 липня 1927 р., НКВТ УСРР своїми розпорядженнями ще більше ускладнив ситуацію, категорично заборонивши споживчій кооперації заготівлю масла в Київській, Коростенській, Житомирській та Бердичівській округах і в кількох південних округах. У результаті споживча кооперація, попри всі заборони державних регулюючих органів, продовжувала здійснювати заготівлі молочної сировини для своїх маслоробних заводів⁷⁰¹. Якщо в 1924–1925 рр. питома вага «Добробуту» на молочному ринку УСРР становила 88,8 %, то в 1926–1927 рр. – вона впала до 81,4 %; натомість частка Вукопспілки за вказаний період зросла з 11,2 % до 16,5 %; відповідно частка Держторгу піднялась з 0 % до 2,1 %⁷⁰².

Керівництво ВУКС приділяло велику увагу механізації маслоробних заводів і поліпшенню якості масла, оскільки це мало сприяти збільшенню експорту продукції. Так, 11 січня 1927 р. при сільгоспвідділі ВУКС відбулася нарада з представниками

⁷⁰⁰ С. Молочарська нарада в Добробуті / С. // Коопероване село. – 1928. – № 2. – С. 55.

⁷⁰¹ Васильський Ф. Роль приватника та споживчої кооперації на молочному фронті / Ф. Васильський // Коопероване село. – 1928. – № 1. – С. 30.

⁷⁰² Чернов М. Участь с/г кооперації в реалізації продукції сільського господарства / М. Чернов // Коопероване село. – 1927. – № 7–8. – С. 16.

Наркомату земельних справ, Наркомату торгівлі та фахівцями з масловиробництва кооперативних маслозаводів, на якій розглянули питання поглиблення процесу механізації масловиробництва⁷⁰³. Разом з тим ішлося про розширення сировинної бази для кооперативних маслозаводів. У результаті обговорення було ухвалено план роботи ВУКС щодо механізації масловиробництва.

Оговорювалося й питання про підвищення якості експортованого масла згідно з вимогами світового ринку, зокрема стандартами Лондонської комісії з бракеражу за результатами перевірки 1926 р. Передусім ішлося про необхідність запровадження на кооперативних маслозаводах механізованої пастеризації та доцільності правильного термічного зберігання продукції і на заводах перед відправкою за кордон, і під час транспортування. Механізація кооперативних маслозаводів мала сприяти здешевленню виробництва, безперервності постачання сировини, здешевленню транспортних витрат й запобіганню псування вершків під час їх транспортування від корови до маслозаводу.

У першу чергу план активізації процесу механізації маслозаводів мав застосуватися у тих районах, де була хороша сировинна база і де вже понад два роки тривав процес механізації, зокрема Мелітопольській, Херсонській та Криворізькій округах. Було вирішено по всій Україні створити мережу збірних пастеризаційних пунктів на відстані 20–30 верств від маслозаводу. При цьому кожний із молокозбірних пунктів мав обслуговувати 150–200 корів. У свою чергу в районі кожного пастеризаційного пункту на відстані 11–12 верст від нього планувалося розташувати по населених пунктах мережу сепараторних зливних філій для молока. Таким чином, сировинна база кожного кооперативного маслозаводу мала обслуговуватися 120 сепараторними філіями, а збір вершків для кожного пастеризатора мав проводитися 20 сепараторними пунктами. Відтак заходи з механізації масловиробництва мали сприяти зростанню продуктивності кооперативного масловиробництва, механічному охолодженню

⁷⁰³ С.В. Механізація масловиробу Вукопспілки / С.В. // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 3. – С. 23.

та зберіганню продукту, забезпечити високу якість масла й можливість його експорту в свіжому вигляді навіть у літню пору⁷⁰⁴.

Велику увагу державні та кооперативні заготівельні структури у другій половині 1920-х рр. приділяли спорудженню мережі потужних холодильників та маслосховищ з метою зберігання масла перед відправкою його за кордон. Звісно, це стосувалось і спорудження рибних, яечно-птахівничих та беконних холодильників, продукція яких призначалася на експорт. Тому не випадково у 1926 р. при Наркоматі зовнішньої та внутрішньої торгівлі УСРР з метою поліпшення постановки холодильної справи був створений Центральний Холодильний Комітет, який мав вносити узгодженість у дії підприємств і закладів, що працювали в галузі торгівлі та експорту продукції, котра швидко псувалася⁷⁰⁵. Як правило, кооператори споруджували маслосховища на залізничних станціях⁷⁰⁶.

Активізації експорту вершкового масла в останні роки несприятливо те, що споживча кооперація збільшила заготівлю цієї продукції на власних молокопереробних заводах. Для цього ВУКС здійснила спорудження та переоснащення ряду молокопереробних заводів і тим самим підняла обсяги випуску та якість продукції. Розширення й модернізація маслоробної справи вимагали підготовки та перепідготовки майстрів-маслоробів. З огляду на це кооператори влаштували курси працівників молокопереробної галузі у найбільш розвинених маслоробних округах. Так, у с. Акимівці на Мелітопольщині з 1 грудня 1927 по 5 січня 1928 р. були влаштовані п'ятитижневі курси для підвищення кваліфікації майстрів-маслоробів (на 33 особи). Цікавим є такий факт: на курсах були проведені заняття з виробництва паризького (просоленого) масла за новозеландським стандартом (*світлина № 11*). Оскільки цей сорт масла був призначений для експорту, курсантам потрібно було засвоїти вимоги європейського ринку, а саме: 1) згідно зі стандартом цей продукт мали виробляти

⁷⁰⁴ С.В. Механізація масловиробу Вукопспілки / С.В. // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 3. – С. 24.

⁷⁰⁵ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 586.

⁷⁰⁶ Там само. – С. 585.

виключно із солодких вершків, які витримували кипіння; 2) жодного стороннього присмаку вершки не повинні були мати; 3) одержані на молокопереробному заводі вершки потрібно було негайно пастеризувати⁷⁰⁷. Подібні молочарські курси для шести груп маслоробів були організовані «Добробутом», місцевою райспоживспількою та місцевою профзоотехнічною школою в Павлограді у період з 15 січня по 25 лютого 1928 р. (*світлина №№ 12, 13*). На практичну частину курсів (лабораторні роботи проходили на Павлоградському молокозаводі) було відведено 160 годин (*світлина № 14*)⁷⁰⁸.

Щоб успішно конкурувати на закордонних ринках, кооператори систематично за виручені від реалізації масла кошти закупляли в Європі необхідне устаткування для маслозаводів. Так, у березні 1928 р. ВУКС закупила в Німеччині 100 балонів для вуглекислоти на 1 тис. крб, необхідних для пастеризації вершків, 5 вентиляторів для парових механічних пастеризаторів на 1 тис. крб з метою звільнення вершків від бур'янистих і часникових запахів та запасні частини для машин п'ятох маслозаводів на суму 300 крб. Водночас у Великобританії нею було закуплено 25 апаратів для перевірки чистоти молока на суму 250 крб⁷⁰⁹. У квітні 1928 р. вітчизняні кооператори закупили у Швеції 750 сепараторів для збивання на маслозаводах вершків на суму 60 тис. 230 крб⁷¹⁰. У тому ж місяці ВУКС здійснила закупівлю в Данії 20 машин для парафінування ящиків з метою стандартизації пакування та перевезення експортного вершкового масла на суму 3 тис. 560 крб, запасних частин для 10 молочних установок на 1 тис. крб і запасних частин для апаратів двох маслозаводів на 548 крб⁷¹¹.

Намагаючись збільшити експорт вершкового масла та м'ясних продуктів, які традиційно користувалися великим попитом у Європі, Центральна рада сприяння експорту при уряді УСРР

⁷⁰⁷ Горизонтов / Перші курси перепідготовки майстрів-маслоробів / Горизонтов // Коопероване село. – 1928. – № 5. – С. 94.

⁷⁰⁸ Петров В. Молочарські курси в Павлограді / В. Петров // Коопероване село. – 1928. – № 7–8. – С. 107–108.

⁷⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 56–57.

⁷¹⁰ Там само, арк. 40.

⁷¹¹ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 42.

7 травня 1928 р. зобов'язала ВУКС до кінця року заготовити для вивозу 100 тис. пудів вершкового масла і 150 тис. пудів м'ясо-продуктів⁷¹². Оскільки навесні 1928 р. з огляду на погіршення продовольчого забезпечення в країні виникло недовиконання експортного державного плану по вершковому маслу, Центральна нарада сприяння експорту при РПО СРСР своїм рішенням від 5 червня 1928 р. зобов'язала Наркомат торгівлі УСРР ужити заходів щодо забезпечення маслозаводів споживчої кооперації сировиною. Оскільки недовиконання експортного плану по вершковому маслу, головним чином, було викликано нестачею молока через відсутність кормів, НКВТ УСРР ужив ряд заходів щодо забезпечення селян – здавачів молока на зливні пункти маслозаводів макухою для відгодівлі худоби⁷¹³.

Важливим чинником для зростання обсягів експорту вершкового масла була якість продукції. Тому це питання, як засвідчують архівні документи, систематично обговорювалося керівництвом ВУКС. Зокрема, питання про поліпшення якості вершкового масла шляхом установаження козеїносушарок на маслозаводах розглядалося на засіданні правління ВУКС 22 вересня 1928 р. Тоді ж ухвалили рішення: з огляду на брак підготовлених спеціалістів з переробки молока запросити фахівців із-за кордону для постійної роботи в Україні й водночас активізувати підготовку власних кадрів із масловиробництва шляхом їх стажування в Європі. Крім цього, ухвалили щомісяця заслуховувати інформаційні доповіді масляного відділу ВУКС стосовно виконання завдань щодо експорту вершкового масла⁷¹⁴. У цілому в останні роки непу було вжито ряд заходів із розширення сировинної бази для масловиробництва, зацікавленості селян до здачі молока в споживчі кооперативи, підготовки спеціалістів з молокопереробки, поліпшення пакування масла тощо.

Упродовж 1928 р. експорт споживчою кооперацією вершкового масла з УСРР до Великобританії помітно зріс. Так, у березні ВУКС реалізувала в Лондоні 120 т топленого масла⁷¹⁵. У тому ж

⁷¹² Держархів Полтавської обл., ф. Р-2178, оп. 1, спр. 9, арк. 22–22 зв.

⁷¹³ Там само, арк. 25–25 зв.

⁷¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2797, арк. 107.

⁷¹⁵ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 63.

місяці нею було експортовано до Гамбурга (Німеччина) 60 т топленого масла, заготівлю якого здійснили в Мелітопольській окрузі⁷¹⁶. 31 березня 1928 р. Вукопспілка відвантажила до Парижа 10 т вершкового масла⁷¹⁷. Отже, вершкове масло, яке виробляли маслозаводи споживчої кооперації, користувалося попитом у ряді європейських країн, завдяки своїй якості та високій калорійності, адже в його основі була натуральна сировина без будь-яких домішок. До того ж слід зазначити, що, дбаючи про високу якість продукції, фахівці маслозаводів споживчої кооперації та «Добробуту» повністю відмовилися від технології, яка передбачала нейтралізацію вершків якими б то не було лугами. Цей важливий технологічний аспект, як підкреслює Ю. Г. Раку, на жаль, зовсім не брали до уваги лондонські експерти⁷¹⁸. Напевно, причиною цього було побоювання того, що українське масло завдяки своїй високій якості потіснить традиційних виробників з підлеглих Британській імперії країн, зокрема Нової Зеландії.

Загалом можна свідчити про те, що кооперативна молокопереробна галузь України на кінець 1920-х рр. була потужною і конкурентоспроможною. Станом на початок 1931 р. в УСРР діяло до 80 великих механізованих маслозаводів і понад 500 кустарних молокопереробних підприємств⁷¹⁹. Їх власниками були в основному «Добробут» та Вукопспілка. Найбільш потужні механізовані маслозаводи мала система вітчизняної споживчої кооперації, які забезпечували вершковим маслом як потреби внутрішнього ринку, так і замовлення закордонних фірм. Завдяки кооперативній молокопереробній галузі на кінець 1920-х рр. приватний сектор був практично витіснений з молочного ринку України. Проте усунути протиріччя між «Добробутом» та ВУКС не вдалося. Не зважаючи на протести молочарської системи, споживчі товариства і надалі проводили заготівлю та переробку молока з подальшим виробництвом та експортом вершкового масла.

⁷¹⁶ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 71.

⁷¹⁷ Там само, арк. 50.

⁷¹⁸ Раку Ю. Г. Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу / Ю. Г. Раку // Український селянин. – 2008. – № 11. – С. 264.

⁷¹⁹ Євін. За максимальне розгорнення заготівлі та переробки молока, Утворимо міцне молочне кооперативне господарство / Євін. // Кооперативне будівництво. – 1931. – № 6. – С. 40.

Висновки до розділу

У цілому, після подолання наслідків голоду перших років непу впродовж подальшого періоду, практично до кінця 1920-х років, намітилася тенденція до розширення експорту УСРР за рахунок урізноманітнення вивозу продуктів тваринництва, включаючи м'ясо, вершкове масло, яйця тощо. Помітну роль у заготівлі та вивозі за кордон указаної продукції відіграла вітчизняна споживча кооперація. З огляду на те, що в останні роки непу експорт хліба зменшився через ряд зовнішньоекономічних факторів, та внаслідок зростання попиту на нього на промислових новобудовах УСРР і загалом СРСР відбулося збільшення кооперативного експорту продуктів тваринництва, що мало забезпечити надходження необхідних коштів для закупівлі за кордоном промтоварів та устаткування для державних підприємств.

За даними наркома торгівлі УСРР М. Чернова, у 1928 р. вивіз нехлібних товарів за кордон значно зріс проти 1927 р. За окремими групами картина була така: по продуктах скотарства та птахівництва – на 71,5 %, відповідно продуктах полювання та рибальства – на 1,2 %, продуктах харчової промисловості – на 7,9 %⁷²⁰. Зростання експорту м'яса стало можливим завдяки підвищенню темпів розвитку тваринництва і спорудженню мережі м'ясопереробних підприємств та холодильників. Відтак наприкінці 1920-х років продукція тваринництва займала значне місце серед інших експортних товарів споживчої кооперації. Збільшення експорту м'яса припадає на перероблені продукти, зокрема бекон. Якщо в 1927–1928 рр. частка м'ясних продуктів становила 10,6 % до загальної суми експорту ВУКС, то в 1928–1929 рр. – 44,1 %; відповідно частка вершкового масла – 10,0 і 20,1 %⁷²¹. Експорт вітчизняною споживчою кооперацією продукції тваринництва став важливим джерелом фінансування індустріалізації.

Не підлягає сумніву, що м'ясна продукція, вершкове масло та яйця завдяки високій якості користувалися значним попитом за кордоном і з успіхом конкурували з аналогічною продукцією інших країн. Цьому сприяли численні технічні нововведення, будівництво найсучасніших підприємств для переробки м'яса та

⁷²⁰ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 10.

⁷²¹ Десять років споживчої кооперації УСРР (1920–1930). – Х. : Вукопспілка, 1930. – С. 65.

молока, потужних холодильників, які здійснювала споживча кооперація. Обсяг переробленої експортної продукції постійно збільшувався за рахунок зменшення вивозу живих свиней та великої рогатої худоби, що при сталій кількості сировини, завдяки її глибокій переробці, сприяло збільшенню зовнішньоторговельних доходів УСРР.

Загалом м'ясоекспортна діяльність вітчизняної споживчої кооперації сприяла нарощуванню темпів розвитку тваринництва та птахівництва, гарантувала отримання як кооператорами, так і селянами необхідних коштів для закупівлі за кордоном промислових товарів. Та водночас зиск від цієї справи мала й держава, яка шляхом посилення регулювання кооперативного м'ясо-молочного експорту направляла частину отриманої валюти для придбання промислового устаткування для п'ятирічних радянських новобудов.

Таким чином, можна свідчити про те, що протягом 1920-х років відбулося розширення експорту не лише хлібних культур, але й так званих другорядних, зокрема продуктів тваринництва. У таблиці 5.3.2 зазначена питома вага експорту хлібних культур, продуктів тваринництва і птахівництва у 1926–1927 господарському році порівняно з довоєнним часом.

Таблиця 5.3.2 – Питома вага сільськогосподарської продукції в експорті споживчої кооперації УСРР 1909–1910–1926–1927 рр.⁷²²

Назва товару	1909–1910 рр. (%)	1926–1927 рр. (%)
Хлібні культури	72,7	53,3
Інші культури полеводства	2,8	2,2
Продукти птахівництва	6,4	9,9
Продукти тваринництва	1,3	9,1
Лісоматеріали	1,8	1,2
Продукти гірської промисловості	1,3	9,4
Продукти харчової промисловості	12,1	10,7
Інші продукти	0,2	3,9
Інші товари	1,4	0,5
Разом	100 %	100 %

⁷²² Дулин Н. Перспективы экспортной работы потребительской кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 41.

Отже, розширення експорту вітчизняної споживчої кооперації відбувається по лінії збільшення вивозу так званих другорядних культур. Передусім це стосується продуктів тваринництва і продуктів птахівництва. Особливістю експорту було те, що продукти птахівництва та тваринництва у другій половині 1920-х років споживча кооперація почала максимально вивозити у переробленому і замороженому вигляді, а не в живій вазі. Тим самим споживча кооперація взяла на себе не лише заготівлю сільгосппродукції, яка швидко псувалася, як-от: молоко, м'ясо, олія, яйця, – але й забезпечила її переробку, замороження, зберігання та оперативний вивіз за кордон⁷²³.

Запорукою успішної заготівлі й експорту споживчою кооперацією України м'яса, яєць та вершкового масла було те, що сільські споживчі товариства безпосередньо (без проміжних інстанцій) стояли біля першоджерел сільгосппродуктів. Із цього приводу часопис «Кооперативне будівництво» у 1928 р. зазначав: «...споживча кооперація усупільнює не тільки постачання, а й збут сільгосппродукції, що до революції відбувався переважно через приватника»⁷²⁴. Кооператори успішно забезпечили ланцюжок заготівлі-збуту продукції тваринництва та птахівництва, залучаючи до нього безпосередніх виробників сільгосппродукції та зацікавлюючи їх у наслідках кооперативного експорту.

⁷²³ Дулин Н. Перспективы экспортной работы потребительской кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С.10–11.

⁷²⁴ Грінберг. Заготівля і збут сільськогосподарської продукції споживчою кооперацією (Тези до питання про розмежування функцій) / Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4. – С. 9.

РОЗДІЛ 6

ВНЕСОК ОРГАНІЗАЦІЙ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У РОЗШИРЕННЯ ЕКСПОРТУ РОСЛИННИХ ПРОДУКТІВ І ПРОМИСЛОВОЇ СИРОВИНИ У СЕРЕДИНІ ТА НАПРИКІНЦІ 1920-Х РР.

6.1. Реалізація споживчою кооперацією за кордоном овочів і насіння

Починаючи з 1923 р., коли вдалося подолати наслідки голоду перших років непу і намітилася певна стабілізація економічного життя, експортно-заготівельна діяльність споживчої кооперації УСРР почала активізуватися за рахунок вивозу так званих другорядних культур, у тому числі продуктів рослинництва. Як зазначав часопис «Кооперативный бюллетень», «лише в 1923 році експортно-імпорتنі операції Вукопспілки починають набувати більш-менш серйозний характер»⁷²⁵. Значне місце в експорті вітчизняної споживчої кооперації впродовж 1920-х років посіла рослинна продукція. Зокрема, кооператори з огляду на певне поліпшення стану забезпечення населення жирами протягом 1923–1925 рр. активізували збут за кордоном жирів, у тому числі насіння соняшнику, про що згадувалось у попередньому розділі. На початку 1923 р. відділ сільгосппродуктів ВУКС розширив заготівлі тих видів сировини, експорт яких був рентабельною справою. Зокрема, заготівля макухи і насіння соняшнику «проходила досить інтенсивно»⁷²⁶.

У січні 1923 р. ВУКС, зацікавивши райспоживспілки попередньою виплатою 50 % коштів обіцяної суми, уклала з ними низку договорів на експортну заготівлю сільгосппродукції впродовж двох місяців. До березня того ж року райспоживспілками було заготовлено 25 тис. пудів макухи. Крім цього, Миколаївська райспоживспілка, виконуючи замовлення ВУКС, змогла заготовити ще додатково 15 тис. пудів макухи на експорт⁷²⁷.

⁷²⁵ А.Г. Два года заграничной работы Вукопспилки / А.Г. // Кооперативный бюллетень. – 1925. – № 1–2. – С. 23.

⁷²⁶ В отделах ВУКС. Работа отдела сельхозпродуктов. Заготовка экспортсырья // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 3. – С. 4.

⁷²⁷ В отделах ВУКС. В Экспортно-импортном отделе // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 3. – С. 5.

Хоча загалом вивіз жирів за кордон у той період був обмежений, однак з метою отримання коштів кооператори почали експортувати олію. Однак даних про експортні заготівлі цього виду продукції обмаль. Напевно, більшу частину заготовленої олії українські кооператори були зобов'язані направляти до РСФРР і на внутрішній ринок з метою забезпечення промислових центрів. Та окремі дані дають підставу стверджувати, що експорт олії споживчою кооперацією все ж таки відбувався. Так, у березні 1923 р. Дніпробузька й Куп'янська райспоживспілки на виконання замовлень ВУКС заготовили для експорту 3 тис. пудів цього продукту, який користувався великим попитом на Заході⁷²⁸, а впродовж другої половини 1923 р. силами п'ятох райспоживспілок було заготовлено для експорту ще 12 тис. 813 пудів олії⁷²⁹.

Джерела свідчать про те, що у середині 1920-х років споживча кооперація активно заготовляла та вивозила за кордон насіння соняшнику. Наприклад, за дослідженнями, проведеними в середині 60-х рр. ХХ ст. спеціалістами Укоопспілки, питома вага насіння соняшнику в експорті споживчою кооперацією рослинних сільгоспкультур тоді досягала 50,6 %⁷³⁰.

Упродовж 1925–1926 рр. до номенклатури експорту Вукопспілки вперше було введено патоку, цукор-пісок і рафінад, однак обсяги вивозу цієї продукції були загалом невеликими, до того ж офіційного дозволу регулюючих органів на їх експорт споживча кооперація не мала⁷³¹.

Вукопспілка через місцеві організації активізувала заготівлі промислової сировини та хутра для експорту. Так, лише впродовж січня – березня 1923 р. ВУКС відвантажила за кордон 400 пудів різного пера, 800 пудів кінського волосу, 8 тис. пудів тютюну, 6 тис. пудів конопляного прядива, 40 тис. куб. футів

⁷²⁸ В отделах ВУКС. Отдел сельхозпродуктов // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 6. – С. 4.

⁷²⁹ Деятельность Вукопспилки за октябрь–декабрь 1923 г. Мясожировой подотдел // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 6. – С. 12.

⁷³⁰ Споживча кооперація Української РСР. 1917–1967... – С. 45.

⁷³¹ Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 1925–26 году. Материалы к докладу Уполномоченного НКВТ СССР при СНК УССР ко II сессии ВУЦИКа. – Х. : Пролетарий, 1925. – С. 8.

дубового лісу (1 російський фут дорівнював 30,48 см)⁷³². За іншим джерелом, на початку 1923 р. через райспілки ВУКС заготовила для експорту 12 тис. пудів конопляного прядива, 1 тис. шкурок зайців, 500 шкурок лисиць, 4 тис. смушок, 100 пудів шкір рогатої худоби, 1 тис. пудів шкір коней. На початку весни 1923 р. через Одеський порт за кордон ВУКС направила до 100 тис. пудів різноманітної експортної сировини. Тоді завдяки такому збуту їй удалося закупити в Берліні 4 тис. електричних лампочок, а в Гамбурзі – 4 тис. 500 пудів дубильного екстракту, 1 тис. 500 пил і понад 400 пудів різних терпугів⁷³³. Згідно з рішеннями сьомої конференції КП(б)У (квітень 1923 р.), споживча кооперація УСРР, ураховуючи попит на закордонних ринках у такій промисловій сировині, як тютюн, льон, конопляне прядиво та хміль, розпочала збільшення посівів цих культур⁷³⁴.

Протягом 1923–1924 рр. ВУКС активно вивозила на європейські ринки кустарні художні вироби, які традиційно користувалися великим попитом на Заході. Принагідно згадаємо, що ще в довоєнні роки більше за все в цьому напрямі діяло Полтавське губернське земство і Київське кустарне товариство, які мали тісні контакти із закордонними партнерами, зокрема американськими фірмами (великі замовлення на кустарні вироби). Хоча для експорту виробів кустарних промислів України на початку 20-х рр. ХХ ст. спеціально було створено товариство «Кустекспорт», проте Вукопспілка, будучи мобільною заготівельною структурою, встигала заготувати такі вироби кустарно-промислової кооперації, як вишивка, строчка та ковдри з метою їх збуту за кордоном⁷³⁵.

З весни 1924 р., згідно з директивами Укрдержплану УСРР, Вукопспілка активізувала вивіз за кордон льону та тютюну. Цікавим є той факт, що за кошти від збуту вказаної продукції ВУКС, відповідно до розпорядження Укрдержплану, була зму-

⁷³² М-ко Л. В отделах ВУКС. Экспортно-импортный отдел / Л. М-ко // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 7–8. – С. 11.

⁷³³ В отделах ВУКС В экспортно-импортном отделе // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 3. – С. 5.

⁷³⁴ Компартия Украины в резолюциях... – Т. 1. – С. 269.

⁷³⁵ К-ба. Общество «Кустэкспорт» / К-ба // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 3. – С. 41.

шена закупити за кордоном не лише сільськогосподарський реманент для своїх членів, але й партію велосипедів на замовлення державних установ⁷³⁶. Загалом упродовж 1924 р. обсяги експорту споживчою кооперацією промислової сировини порівняно з попереднім роком збільшились у 6 разів⁷³⁷.

Для того щоб успішно конкурувати на європейських ринках, був установлений державний контроль за якістю експортної продукції, у тому числі щетини, кінського волосу, конопляного прядива, м'ясопродуктів. Це сприяло поліпшенню практики експортних заготівель та збуту заготовленої споживчою кооперацією сировини. Таким чином, експортно-заготівельна діяльність вітчизняної споживчої кооперації за рахунок вивозу продуктів рослинництва і промислової сировини в середині 1920-х років активізувалася. Споживча кооперація все активніше завойовувала ринки Великобританії, Голландії, Німеччини, Норвегії, Австрії, Швеції, Чехословаччини та інших країн⁷³⁸. Загалом упродовж 1924–1925 рр. Вукопспілка вивозила сільгосппродукцію на 22 зарубіжні ринки⁷³⁹.

Характерною ознакою експортно-заготівельної діяльності вітчизняних кооператорів протягом другої половини 1920-х років було збільшення обсягів експортної заготівлі городини та фруктів. Наприклад, з метою активізації експорту городніх культур правління ВУКС 24 листопада 1927 р. звернулося до окружних спілок та місцевих споживчих товариств із закликом збільшити обсяги заготівель картоплі, цибулі, гарбузового насіння, гороху, квасолі, сочевиці. Водночас пропонувалося звернути увагу на розширення експорту сіна, грибів, горіхів та інших продуктів так званого другорядного експорту⁷⁴⁰. З огляду на розширення

⁷³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1888, арк. 4.

⁷³⁷ Народное хозяйство // Коммунист. – 1925. – 5 февраля.

⁷³⁸ А.Г. Два года заграничной работы Вукопспилки // А.Г. // Кооперативный бюллетень. – 1925. – № 6. – С. 25.

⁷³⁹ Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 1925/26 году. Материалы к докладу Уполномоченного НКВТ СССР при СНК УССР ко II сессии ВУЦИКа. – Х. : Пролетарий, 1925. – С. 10.

⁷⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1018, арк. 130.

збуту кооператорами сільгосппродукції за кордоном протягом другої половини 1920-х рр. у часописі «Кооперативне будівництво» з'явилася спеціальна рубрика «Питання експорту».

Варто зазначити, що заготівлі сільгосппродукції в українському селі традиційно здійснювала сільськогосподарська кооперація. Однак упродовж другої половини 1920-х років активізувала заготівлі на селі й споживча кооперація. З огляду на це між двома системами відбувалася конкуренція з приводу заготівель і відповідно боротьба за експортну продукцію. Часопис «Кооперативне будівництво», фіксуючи цей факт, водночас наголошував на тому, що українська сільгоспкооперація не може охопити всіх заготівель і збуту сільгосппродуктів, на монополізацію яких вона претендувала. Через це споживча кооперація, яка забезпечує селян дешевшими, ніж у приватника, товарами, повинна не тільки продовжувати, а й збільшувати розвиток сільгоспзаготівель з тим, щоб швидше витіснити приватника з процесу заготівлі-збуту і відповідно кооперувати цю роботу спільно із сільгоспкооперацією. Тим самим, залучаючи коопероване населення до заготівель та експортного збуту, споживча кооперація повинна забезпечити йому безпосередню участь у наслідках збуту⁷⁴¹.

Упродовж другої половини 1920-х рр. у контексті політики індустріалізації ВУКС та її місцеві організації почали все частіше отримувати планові директиви щодо експорту овочевої та фруктової сировини. За даними часопису «Кооперативне будівництво», в 1927–1928 рр. в номенклатуру другорядних продуктів входили картопля, цибуля, мак, мед, сіно, гриби, горіхи і кабакове насіння⁷⁴².

Порівняно з попередніми роками упродовж 1926–1928 рр. споживча кооперація УСРР збільшила вивіз за кордон картоплі. Варто згадати, що до Першої світової війни картоплю з Росій-

⁷⁴¹ Грінберг С. Заготівля і збут сільськогосподарської продукції споживчою кооперацією (Тези до питання про розмежування функцій) / С. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4. – С. 10.

⁷⁴² Дулин Н. Перспективи експортної роботи потребителської кооперації / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 50.

ської імперії вивозили до Австро-Угорщини, Болгарії, Німеччини, Китаю, Монголії, Персії, Румунії, Туреччини, Швеції, Японії, Фінляндії. Що стосується українських губерній, то картоплю, у тому числі кооператори, до початку воєнних дій у незначній кількості вивозили на ближні ринки – до Німеччини, Австрії, Румунії, Туреччини та Персії⁷⁴³. З переходом до непу перші партії картоплі Вукопспілка вивезла на закордонні ринки в 1924–1925 рр. Якщо раніше вона була одним з основних продуктів повсякденного харчування, то із середини 1920-х років з огляду на поліпшення продовольчого забезпечення населення, у кооператорів з'явилася можливість експортувати товарні лишки технічної картоплі (для виробництва спирту та крохмалю), що, однак, ускладнювалося рядом факторів.

По-перше, експортом картоплі, крім Вукопспілки, займалися кілька заготівельних організацій, зокрема Держторг, «Плодоспілка», Укрсільбанк, товариство «Насінництво», Укрзовнішторг, Радгосптрест, що викликало конкуренцію між ними⁷⁴⁴. Щоб випередити конкурентів, кожна із цих заготівельних організацій вдавалася до контрактації (укладання між селянами та заготівельними структурами попередньої угоди на заготівлю та збут певної кількості сільгосппродукції за визначеними цінами) на картоплю із селянами⁷⁴⁵.

По-друге, згідно з розпорядженням НКВТ УСРР від 15 жовтня 1927 р., Держторг отримав право здійснювати заготівлі картоплі шляхом використання мережі споживчої кооперації, що, безперечно, обмежувало експортні заготівлі Вукопспілки та її місцевих організацій⁷⁴⁶.

По-третє, контроль з боку НКВТ УСРР призводив до того, що вивіз кожної партії картоплі за кордон кооператори мали узгоджувати із цією структурою. До того ж кожні п'ять днів

⁷⁴³ Дзуль М. Міжнародна торгівля картоплею / М. Дзуль // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 16. – С. 65.

⁷⁴⁴ П.С. У Плодоспілці. Заготівля картоплі / П.С. // Коопероване село. – 1927. – № 9. – С. 86–87.

⁷⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 151, арк. 103.

⁷⁴⁶ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Харьков : Народный комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 258.

правління ВУКС надсилало довідки до вказаного наркомату про заготівлі й відвантаження експортної картоплі⁷⁴⁷.

По-четверте, НКВТ УСРР визначав заготівельні ціни та ціни реалізації експортної картоплі, що, у свою чергу, обмежувало права заготівельних організацій на встановлення власних цін. Так, згідно з розпорядженням цього регулюючого органу від 26 листопада 1927 р., заготівельна ціна на технічну картоплю, яку закупляли ВУКС і спеціалізоване заготівельне товариство «Плодоспілка», була встановлена в розмірі 35 коп. за пуд, тоді як ціна продажу на європейських ринках становила 53,3 коп. за пуд. Без сумніву, зиск від різниці в ціні на картоплю мав і НКВТ УСРР⁷⁴⁸.

По-п'яте, в українських кооператорів були конкуренти щодо збуту картоплі на світовому ринку. Що стосується європейських ринків, то конкуренцію споживчій кооперації складала Естонія й Литва.

Та попри певні складнощі збут кооператорами картоплі за кордон упродовж другої половини 1920-х років активізувався. Тоді картоплю з України експортували середземноморські країни, а також країни Західної Європи. Зручніше було вивозити картоплю з УСРР до Туреччини, Греції, бо із цими країнами існувало залізнично-морське сполучення і це здешевлювало накладні видатки на транспорт. Перевезення кооператорам можна було здійснювати й узимку, бо морський шлях не замерзав. Вони успішно збували картоплю в Німеччині, Австрії, Данії та Чехословаччині, оскільки із цими країнами існувало пряме залізничне сполучення⁷⁴⁹.

Українським кооператорам у процесі експорту картоплі доводилось урахувувати низку факторів. По-перше, із трьох існуючих сортів картоплі: столова, технічна і кормова – для експорту найбільше підходила технічна, бо вона мала високий відсоток крохмалю. До того ж доводилося брати до уваги той

⁷⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2797, арк. 108.

⁷⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 151, арк. 179.

⁷⁴⁹ Дзуль М. Міжнародна торгівля картоплею / М. Дзуль // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 16. – С. 66.

факт, що закордонний ринок приймав картоплю з відсотком крохмалю не менше 18 %. Щодо стосується технічних сортів картоплі, заготовлених українськими кооператорами, то вона мала в середньому 19–20 % крохмалю, а значить відповідала вимогам закордонного ринку. Найбільше картоплі організації споживчої кооперації заготовляли на Житомирщині, Волині та Поділлі, де мав перевагу сорт картоплі «Вольман» (уміст крохмалю у середньому 20 %) ⁷⁵⁰. По-друге, технічна картопля не потребувала особливих методів сортування. Однак не можна було експортувати картоплю розміром менше волоського (грецького) горіха. По-третє, із західних районів УСРР її було зручніше і вигідніше експортувати. Тому картоплю, заготовлену споживчою кооперацією, як правило, направляли за кордон із залізничних станцій Шепетівка та Волочиск.

Для експорту кооператори відбирали непошкоджену, чисту від землі й піску картоплю, крім цього вона мала бути без гнилі. Перед вивозом райпозживспілки обов'язково направляли закордонному споживачеві зразки картоплі та водночас надсилали зразки для проведення відповідного аналізу в лабораторії Вукопспілки для висновку про відсутність хвороби у картоплі й наявності належного відсотка крохмалю в ній. Вітчизняним кооператорам доводилося брати до уваги й існуючі тоді міжнародні транспортні вимоги, відтак технічну картоплю на європейські ринки потрібно було вивозити насипом без упаковки, у вагонах місткістю не більше 16 і не менше 15 т при температурі до п'яти градусів тепла. З огляду на те, що технічна картопля на прикордонних станціях кооператорами обов'язково мала перевантажуватися в закордонні вагони, які не вмщали більше 16 т, не дозволялося в жодному разі насипати у вагони більше цієї кількості. Серед вимог до транспортування картоплі були й такі: зазначений продукт не можна було вантажити у вагони з-під солі, набирати гострими вилами або гострими лопатами ⁷⁵¹.

⁷⁵⁰ Кузьминський О. Про експорт картоплі / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 6. – С. 44.

⁷⁵¹ Там само. – С. 45.

Як засвідчують архівні документи, найбільшим споживачем картоплі виявилася Німеччина. Заготівлю картоплі, як правило, здійснювали правобережні окружні споживспілки. Наприклад, у жовтні 1927 р. ВУКС вивезла до Європи 5 тис. 164 т технічної картоплі, заготовленої на Правобережжі⁷⁵². Упродовж квітня 1928 р. через споживчі товариства Правобережжя ВУКС змогла заготовити і реалізувати в Німеччині 6,5 тис. т технічної картоплі, зокрема в Шепетівській окрузі було заготовлено 2,5 тис. т, відповідно в Кам'янець-Подільській – 1 тис. т, Вінницькій – 1 тис. т, Проскурівській – 1 тис. т, Бердичівській – 1 тис. т⁷⁵³. Протягом 1928–1929 рр. експорт картоплі набув ще більшого розмаху, що свідчило про зростаючий попит на картоплю зарубіжних споживачів. Особливо активно у ті роки ВУКС вивозила картоплю на німецький, австрійський і латвійський ринки. Загалом у 1928 р. експорт картоплі, заготовленої споживчою та сільськогосподарською кооперацією й іншими заготівельно-збутовими структурами України збільшився в 7–8 разів⁷⁵⁴. Успіхи збільшення експорту картоплі державними та кооперативними структурами й відповідно перевиконання плану нарком торгівлі УСРР М. Чернов пояснював високою крохмальністю цієї продукції, а відтак «легкістю її реалізації» на закордонних ринках⁷⁵⁵.

У процесі розгортання політики індустріалізації більшовики все більше залучали споживчу кооперацію до експорту сільгосппродукції. Однак, як свідчать статистичні дані, серед усієї сільгосппродукції, заготовленої споживчими товариствами та їх спілками у 1926–1927 рр., городина становила всього 5 %, і, звісно, це було дуже мало порівняно із заготівлями кооператорами зерна, м'яса, сала та яєць⁷⁵⁶. До того ж, увесь український експорт в 1926–1927 рр. становив 30,4 % довоєнного⁷⁵⁷. Не

⁷⁵² ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 108.

⁷⁵³ ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 151, арк. 159.

⁷⁵⁴ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 10.

⁷⁵⁵ Там само. – С. 17.

⁷⁵⁶ Грінберг С. Заготівля і збут сільськогосподарської продукції споживчою кооперацією (Тези до питання про розмежування функцій) / С. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4. – С. 9

⁷⁵⁷ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 10.

випадково нарком торгівлі УСРР М. Чернов у 1928 р. розмістив змістовну статтю на сторінках часопису «Кооперативне будівництво», в якій зазначав, що зменшення вивозу хліба за кордон упродовж 1928–1929 господарського року ставило під загрозу виконання імпортного плану. Наголошувалося на тому, що від експорту напряму залежить індустріалізація країни. Він закликав усі ланки споживчої кооперації вжити на місцях належних заходів з тим, щоб розширювати або вишукувати з метою активізації експорту інші види сільгосппродукції⁷⁵⁸.

У свою чергу до збільшення масштабів заготівлі городини закликали й керівники Вукопспілки на сторінках часопису «Кооперативне будівництво» на початку 1928 р. Підкреслювалося, що сільські споживчі товариства безпосередньо стоять біля першоджерел сільгосппродуктів (що важливо, без проміжних інстанцій), а відтак їх потрібно активніше залучати до заготівлі й експорту городини. Це мало бути вигідним і для селянина-виробника, і для споживчої кооперації як заготівельно-збутової організації⁷⁵⁹. Тому споживча кооперація покликана була взяти курс на розширення експортної роботи, у тому числі так званих другорядних сільгосппродуктів. При цьому зазначалося, що «експорт лишків сільгосппродуктів для споживчої кооперації не є самоціллю», а складовою частиною її постачальницької роботи щодо найповнішого задоволення потреб членів кооперативів промисловими товарами⁷⁶⁰.

У результаті проведеної кооператорами заготівельно-збутової діяльності протягом 1927–1928 господарського року вивіз нехлібних товарів за кордон проти попереднього року зріс загалом на 28,9 %, у тому числі городини – на 173,3 %. При цьому роль кооперативних організацій у заготівлі та збуті за кордоном так званої другорядної продукції села зростає майже в два рази, що підтверджують дані табл. 6.1.1.

⁷⁵⁸ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 10.

⁷⁵⁹ Грінберг Є. Заготівля і збут сільськогосподарської продукції споживчою кооперацією (Тези до питання про розмежування функцій) / Є. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4. – С. 9.

⁷⁶⁰ Там само. – С. 11.

Таблиця № 6.1.1 – Питома вага заготівельно-збутових організацій УСРР у нехлібному експорті за період 1926–1927–1927–1928 рр. (%)⁷⁶¹

Заготівельно-збутові організації	1926–1927 рр.	1927–1928 рр.
Державні торговельні організації	21,5	26,1
Державні промислові організації	56,7	42,9
Кооперативні організації	12,2	22,6
Мішані товариства і концесійні підприємства	9,6	9,4
Усього	100,0	100,0

Для того щоб пробити городині шлях на європейські ринки, де традиційно існувала велика конкуренція, вітчизняні кооператори намагалися використовувати різноманітні виставки сільськогосподарської продукції. Так, 22 лютого 1928 р. ВУКС через НКВТ УСРР подала заявку на участь у відомій Брюссельській (Бельгія) виставці зразків продуктів сільського господарства. При цьому ВУКС вирішила надіслати до Брюсселя як зразки для ознайомлення широкий асортимент сільськогосподарської продукції, а саме: 100 кг картоплі, 100 кг цибулі, 50 кг хрону, 50 кг насіння гарбуза, 50 кг маку і 215 кг квасолі⁷⁶².

Експорт городини, який здійснювала ВУКС у другій половині 1920-х років, мав ряд особливостей. Зокрема, для збільшення рентабельності експортних операцій кооперативним організаціям доводилося постійно враховувати сезонну кон'юнктуру на ту чи іншу городину. Так, кооператори налагодили експорт шести сортів огірків, у тому числі до Німеччини, Австрії, Латвії, Великобританії, Швеції, Фінляндії, де конкуренцію їм склали голландські оранжерейні та парникові огірки, французькі корнішони й італійські огірки раннього врожаю. Відтак серед української експортної продукції були огірки раннього дозрівання, середньоспілі та пізньоврожайні. Це давало вітчизняним кооператорам можливість реалізувати огірки на європейських ринках

⁷⁶¹ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 10.

⁷⁶² ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 79.

з червня до осені. Восени 1927 р. Укрдержторг і ВУКС спільними зусиллями започаткували експорт ніженських засолених огірків до Німеччини, що виявилось рентабельною справою⁷⁶³.

Попри те, що на німецькому ринку традиційно збували томати Італія та Іспанія, споживча кооперація УСРР у другій половині 1920-х років зважилася на експорт свіжих томатів до цієї країни. При цьому кооператорам доводилося рахуватися з тим, що через кліматичні умови експорт томатів можна розпочинати не раніше, як у липні, тобто коли німецький ринок був насичений продукцією конкурентів. Відтак українські кооператори вирішили передусім приділити увагу оперативній заготівлі перших партій томатів у південних регіонах України й особливо їх якості. У першу чергу на експорт відбиралися круглі за формою, неребристі та м'ясисті томати, тобто такі плоди, на які існував великий попит у Європі. Водночас кооператорам доводилось ураховувати, що томати потрібно заготовляти незрілі, аби вони за 12–14 днів транспортування набули потрібної кондиції і при цьому мали привабливий товарний вигляд⁷⁶⁴.

Зважаючи на значну конкуренцію з боку Голландії, Франції, Італії, Данії та Бельгії щодо збуту капусти в Німеччині, кооператорам доводилося розв'язувати проблему якісного зберігання цього овочу аж до початку весни, щоб потім його вигідно продати. Найсприятливіша кон'юнктура для експорту білої капусти для споживчої кооперації УСРР складалася у зимові та весняні місяці. Під час заготівлі кооператори віддавали перевагу пізнім сортам капусти. При цьому зазначимо, що ВУКС вивозила капусту кількох сортів: цвітну, червону і білу. Крім цього, кооператори експортували й ранньокочанну капусту, вирощену наприкінці травня та на початку червня у парниках і на відкритому ґрунті. Щоб капуста мала привабливий вигляд, її очищали від зайвого листя, але при цьому дотримуючись вимог закордонних покупців, щоб вага головки була не меншою 1–1,5 кг⁷⁶⁵.

⁷⁶³ Кузьминський О. Експорт огірків / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 11–12. – С. 53–54.

⁷⁶⁴ Горяїнов А. Про експорт свіжих томатів на німецький ринок / А. Горяїнов // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 13. – С. 52.

⁷⁶⁵ Лейкін. Експорт капусти / Лейкін // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 23. – С. 45–46.

Найбільший інтерес для експорту мали такі сорти капусти, вирощеної в Україні, як білокачанна, савойська, червонокачанна, брюссельська та цвітна. Заготівлі капусти для вивозу за кордон кооператори здійснювали практично по всій Україні, зокрема в Конотопському, Верхньо-Ворсклянському, Доментівському, Миколаївському й Херсонському районах. Постійним ринком збуту капусти була Німеччина. При цьому українським кооператорам доводилося брати до уваги акт існуючої конкуренції на капустяному ринку з боку Італії, Франції, Нідерландів та Бельгії. Вітчизняні кооператори добре знали про те, що у вересні на ринок Німеччини надходила місцева капуста, тому доцільно було вивозити українську капусту в листопаді – грудні, коли ціни на вказаний товар починали зростати, а пропозиція німецької капусти падала. Щоб зберегти капусту до весни, кооператори уважно підходили до справи її зберігання, а отже, підбирали стиглі та тверді капустяні головки, які не мали плям і тріщин⁷⁶⁶.

Відправляючи капусту за кордон, кооператорам доводилося пакувати її в ящики-клітки, куди вільно могло б проходити повітря. При цьому навіть звертали увагу на розмір ящика для перевезення капусти, котрий відповідно мав бути: довжина – 71 см, ширина – 45 см і висота – 36 см. У кожному ящику, згідно з європейськими стандартами, могло бути не більше 180 головок капусти. До того ж ящики скріплювали дротом та ставили так, щоб між ними могло вільно проходити повітря. В урожайні роки у вагон могли завантажити до 900 пудів капусти⁷⁶⁷.

Щоб успішно і своєчасно реалізувати хрін, вітчизняним кооператорам доводилось урахувувати кліматичні умови тієї чи іншої країни. Цей овоч користувався великим попитом в Англії у зимово-весняний період, коли був спалах простудних хвороб, тож реалізація українського хрону тут припинялася в кінці березня з появою на ринку свіжої городини (салати, огірки тощо). Під час сезону доброякісний хрін користувався на англійських ринках особливим попитом. Для підтвердження наводимо такий

⁷⁶⁶ Кузьминський О. Експорт капусти / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 23. – С. 47.

⁷⁶⁷ Там само. – С. 48.

факт: 6 січня 1928 р. НКВТ УСРР звернувся до ВУКС із проханням терміново заготовити для споживачів Лондона максимально можливо кількість хрону⁷⁶⁸.

Серйозним конкурентом вітчизняної споживчої кооперації щодо хрону була Німеччина, яка вважалася потужним експортером цієї продукції в Європі. Тому ВУКС та її місцевим організаціям потрібно було приділяти увагу якості та зовнішньому вигляду корінців хрону, які призначалися до вивозу за кордон. Для експорту кооператори відбирали корінці хрону не менше 350 г ваги і завдовжки не менше як 7 вершків (1 вершок дорівнював 4,445 см). Велике значення у процесі експорту хрону мало його пакування. При цьому кооператори відбирали десять корінців хрону і складали їх по п'ять штук, а між ними поміщали пласт землі. Таку зв'язку у двох місцях міцно скріпляли мотузками або лозиною, при цьому бунтик так затягували, щоб земля ввійшла поміж корінці хрону, а весь бунтик міцно тримався та мав гарний вигляд. Зв'язані бунтики вкладали у дерев'яні бочки і так експортували. Тобто хрін пакували таким чином, щоб він не висохнув під час транспортування⁷⁶⁹.

Для того щоб привернути увагу європейських покупців та продати городину якомога вдаліше, кооператорам доводилося надавати їй привабливого вигляду. Наприклад, для того, щоб успішно реалізувати часник за кордоном, кооператори пропонували селянам під час заготівель переплітати його у вигляді вінка. У результаті вдавалося продавати часник у вінку майже на 45–50 % дорожче, ніж у звичайному вигляді. У Німеччині, наприклад, українські кооператори продавали часник у вінках по 22–24 марки за 50 кг, тоді як у звичайному вигляді його реалізували по 15–17 марок. Основними споживачами українського часнику були німецький та англійський ринки. Водночас українські кооператори вивозили часник до Єгипту. При цьому кооператорам доводилося враховувати той факт, що якість часнику має постійно бути високою, оскільки на кожному мішку

⁷⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 151, арк. 8.

⁷⁶⁹ Кузьминський О. Експорт хрону / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 7–8. – С. 48.

проставлялася назва організації, яка його експортувала, зокрема йдеться про назву «Вукопспілка»⁷⁷⁰.

Часопис «Кооперативне будівництво» закликав кооператорів та пайовиків споживчої кооперації більше звернути уваги на вирощування так званих другорядних культур з метою їх збуту за кордоном. Так, у 1929 р. в одному з номерів цього часопису був заклик поживити експорт за рахунок збільшення посівів цибулі та квасолі, які не потребували великих затрат для вирощування і могли дати хороший урожай на невеликих ділянках землі. Акцентувалося на тому, що кооператори й агрономи повинні влаштовувати бесіди із селянами, мотивуючи їх до активнішого вирощування другорядних культур, включаючи цибулю та квасолі. Через кооперативну пресу пропонувалося ширше популяризувати інформацію про систематичний експорт указаних культур, а також дані про місця прийому заготовленої продукції з тим, щоб виробник був упевнений, що його продукція обов'язково буде реалізована за вигідною для нього ціною⁷⁷¹.

Принагідно зауважимо, що Вукопспілка була одним із найбільших експортерів цибулі на європейські ринки. На цю продукцію, яка користувалася великим попитом у Європі, НКВТ УСРР установлював для споживчої кооперації завищені плани. Тому план заготівель і збуту цибулі за кордоном у ряді випадків кооператорами не виконувався. Це підтверджують архівні документи. Так, 16 січня 1928 р. НКВТ республіки направив розпорядження на ім'я ВУКС, у якому акцентувалося на тому, що вона за останні три місяці 1927 р. експортувала всього 22 т цибулі при плані 246 т. ВУКС дорікали за слабку організаційну підготовку до експорту цього виду продукції й зобов'язали до кінця березня 1928 р. надолжити суттєве недовиконання плану. Однак виконати цю директиву за рахунок урожаю цибулі попереднього року кооператорам не вдалося⁷⁷².

⁷⁷⁰ О. К. Експорт часнику / О. К. // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 9–10. – С. 56–57.

⁷⁷¹ Ф. Б. Коли ми поживимо експорт / Ф. Б. // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 7–8. – С. 47.

⁷⁷² ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 151, арк. 10.

У 1928 р. заготівельний сезон для цибулі виявився більш удалим, ніж попередній. Директива НКВТ УСРР від 29 червня 1928 р. зобов'язувала споживчу кооперацію чітко дотримуватися сортування, маркування й завантаження цибулі у вагони, як цього вимагали європейські закупівельники⁷⁷³. Щоб полегшити процес відбору цибулі для експорту, у серпні 1928 р. ВУКС закупила у Великобританії 45 спеціальних сортувальних машин⁷⁷⁴. Активізувавши заготівлю цибулі з метою виконання розпоряджень Наркомату торгівлі УСРР, кооператори змогли вже на початку жовтня 1928 р. експортувати до Гамбурга (Німеччина) 260 т цього продукту⁷⁷⁵.

Великий попит в Європі існував на квасолі. Ураховуючи цей факт, вітчизняні кооператори активізували заготівлю та вивіз цього продукту. До експорту квасолі, як і до експорту інших сільськогосподарських продуктів, на світовому ринку існували певні вимоги. Найбільшим попитом серед закордонних замовників користувався білий сорт квасолі. За білу квасолі закордонні покупці платили дорожче, ніж за темну, до того ж зверталась увага на те, щоб квасоля була не матова, а блискуча. А в Голландії, наприклад, охоче купляли українську квасолі темного кольору. Для того щоб мати постійного замовника за кордоном, у процесі заготівлі та сортування квасолі кооперативні заготівельники звертали увагу на форму і розмір квасолин, їх якість (очищення від зіпсованих та зморщених, а також від буряну)⁷⁷⁶.

Кооператорам довелося ліквідувати і таку проблему, як несвоєчасні заготівлі квасолі. Справа в тому, що були випадки, коли споживчі товариства та їх спілки не встигали своєчасно закупити лишки квасолі у селян. У такому разі селяни були змушені шукати інших заготівельників або ж самостійно збувати квасолі на залізничних станціях чи в містах. У результаті

⁷⁷³ ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 151 арк. 271.

⁷⁷⁴ Там само, ф. 296, оп. 3, спр. 118, арк. 10.

⁷⁷⁵ Там само, спр. 1708, арк. 117.

⁷⁷⁶ Кузьминський О. Питання стандартизації експортної продукції сільського господарства / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 5. – С. 37.

наступного року селяни вже не садили квасоллю, бо у них залишалися запаси. Отже, йшлося про необхідність налагодження кооператорами своєчасних заготівель квасолі як для внутрішнього споживання, так і на експорт⁷⁷⁷.

Споживча кооперація впродовж другої половини 1920-х років розширила географію вивозу городини з України. Перші спроби експорту гарбузового насіння для споживчої кооперації виявилися вдалими. Так, керуючись великим попитом на гарбузове насіння у Франції, 21 березня 1928 р. ВУКС відвантажила до Марселя через Одеський порт 70 т⁷⁷⁸, а через торгпредство УСРР в Єгипті у квітні того ж року вона направила до Олександрії 60 т цього продукту. Через дальність транспортування кооператори були зобов'язані зменшувати витрати на заготівлю та поліпшувати якість і чітко дотримуватися стандарту гарбузового насіння⁷⁷⁹. Турецький ринок для української кооперації був дуже вигідний, бо турецькі купці приймали гарбузове насіння в Одеському порту відразу на борт свого пароплава. Також на гарбузове насіння існував попит англійського, німецького й польського ринків. У незначній кількості гарбузове насіння ВУКС вивозила до Болгарії, Румунії, Сербії та Угорщини⁷⁸⁰. Відтак гарбузове насіння стало рентабельною статтею в асортименті продукції експорту ВУКС і її місцевих організацій. До того ж його можна було збувати на закордонних ринках практично протягом цілого року, бо попит на цей продукт був постійний.

Оскільки гарбузове насіння було новою статтею експорту, українським кооператорам потрібно було враховувати низку факторів, базуючись на вимогах закордонних замовників. По-перше, ринок вимагав чистого та світлого гарбузового насіння, отже, щоб досягти відповідної кондиційності кооператорам доводилося сортувати його спеціально прилаштованими для цього машинами. По-друге, ціни на гарбузове насіння закордонний

⁷⁷⁷ Ф.Б. Коли ми поживавимо експорт / Ф.Б. // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 7–8. – С. 47.

⁷⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 59.

⁷⁷⁹ Там само, спр. 1798, арк. 36.

⁷⁸⁰ Кузьминський М. Нова стаття українського експорту / М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 20. – С. 64.

замовник спроможний був платити різні й цей факт вітчизняні кооператори також брали до уваги. Наприклад, якщо французьким та турецький ринки платили за гарбузове насіння по 21–23 ф. ст. за тонну, то англійський міг заплатити дещо більше – до 25 ф. ст. за тонну, а німецький ринок платив найбільше – 28 ф. ст. за тонну. По-третє, доводилось урахувувати й те, що в одних країнах гарбузове насіння вживали як ласощі, в деяких, як наприклад в Німеччині, для корму птиці та худоби, а в деяких – для виробництва олії. Уже перші спроби експорту споживчою кооперацією гарбузового насіння засвідчили те, що на Заході з нього виробляють високоякісну олію, яку використовували для здобрування менш цінних олій. Відтак часопис «Кооперативне будівництво» у 1928 р. акцентував на доцільності й актуальності створення в Україні заводів для виробництва олії з гарбузового насіння і налагодження її збуту за кордон на більш вигідних умовах, ніж саме насіння⁷⁸¹.

Упродовж 1926–1928 рр. споживча кооперація України налагодила заготівлю та збут у Європі насіння тмину і кропу, враховуючи попит на нього. Зокрема, 23 червня 1928 р. правління ВУКС зобов'язало свої місцеві організації терміново надіслати дані щодо можливості заготівлі максимальної кількості насіння тмину та кропу в кожній окремій окрузі з тим, щоб її закордонні представництва могли оперативнo укласти торговельні угоди в Німеччині та Великобританії⁷⁸².

Традиційно споживча кооперація продовжувала вивозити за кордон хміль, який використовувався у пивоварінні. Найбільше хмелю кооператори вивозили до Німеччини та Чехословаччини. Український волинський хміль за своєю якістю вважався найкращим серед усіх видів хмелю в СРСР. До Першої світової війни на Волині припадало до 80 % експорту хмелю з Росії. Під час війни та революційних подій 1917 р. хмільництво на Волині зовсім занепало і почалося його відродження лише в часи непу, тобто з того часу, коли знову запустили в хід browарні. З

⁷⁸¹ Кузьминський М. Нова стаття українського експорту / М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 20. – С. 64.

⁷⁸² ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 95.

переходом до ринкової економіки та відродженням броварства на початку 1920-х років відчувалася нестача хмелю. Та вже у другій половині 1920-х рр. надлишки українського хмелю кооператори почали вивозити за кордон. Для селянства це була важлива стаття прибутку, відтак воно було зацікавлене в розширенні хмельових посівних площ. Проте у процесі закордонного збуту хмелю вітчизняним кооператорам доводилося конкурувати із чеськими виробниками цього продукту. І хоча український хміль був не гірший чеського, однак техніка його переробки та підготовки до експорту в Україні була відсталою. Тому проблема якості цієї сировини залишалася для кооператорів першочерговою під час його експорту до Європи⁷⁸³.

До 1928 р. в УСРР під хмелем вже була площа понад 4 тис. га із валовим збором до 3 тис. т на рік. Відповідно цей збір давав можливість кооператорам щорічно експортувати не менше 1 тис. т хмелю. Загалом протягом 1927–1928 рр. Вукопспілка вивезла до Європи хмелю на 592 тис. крб⁷⁸⁴. Однак на шляху до розширення експорту хмелю перед споживчою кооперацією виникло ряд труднощів. По-перше, Німеччина, купуючи у вітчизняних кооператорів хміль, не тільки використовувала його для своєї пивоварної промисловості, але й перепродавала іншим країнам. По-друге, експорт хмелю споживчою кооперацією утруднювався тим, що кон'юнктура та ціни на цю продукцію постійно змінювалися. Так, упродовж 1927–1928 рр. ціни на хміль у Німеччині впали із 150 до 50 марок за центнер⁷⁸⁵. По-третє, основним експортером хмелю виявився «Сільський господар», який був основним регулятором хмельового ринку, бо його частка становила 60 % заготівлі та реалізації за кордоном цього продукту. До того ж «Сільський господар» у 1927 р. був визнаний НКВТ УСРР основним плановим заготівельником хмелю для державної броварської промисловості республіки⁷⁸⁶. Тому

⁷⁸³ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 16.

⁷⁸⁴ Кузьминський О. Наші досягнення і наші експортні можливості. Експорт хмелю / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 3. – С. 40–41.

⁷⁸⁵ Кооперативне будівництво. – 1929. – № 5. – С. 36.

⁷⁸⁶ Джолів. Робота «Сільського Господаря» з хмелем / Джолів // Коопероване село. – 1927. – № 6. – С. 76.

наприкінці 1920-х рр. він став монополістом у хмелезаготівельній справі. Це, у свою чергу, заважало ВУКС і її місцевим організаціям визначати необхідні обсяги посівів та експортні заготівлі хмелю.

Великі експортні ресурси давала конюшина, відповідно протягом другої половини 1920-х років засіви цієї культури в Україні швидко зростали. Насіння конюшини користувалося великим попитом за кордоном, відтак його експортний фонд з року в рік збільшувався. Цією справою більшою мірою переймалися не споживчі, а сільськогосподарські товариства. Наприкінці 20-х років ХХ ст. українські кооператори також вивозили на європейські ринки тютюн і махорку. Однак монопольне право у заготівлях та експорті махорки належало «Сільському господарю», який, згідно з розпорядженням Держплану УСРР від 2 жовтня 1926 р. 1926 р., мав забезпечувати державну махорпромисловість сировиною⁷⁸⁷. Відповідно державні регулюючі органи встановлювали заготівельні ціни та ціни продажу на махорсировину⁷⁸⁸. З огляду на зазначені причини споживчій кооперації не вдалося налагодити масштабні експортні заготівлі та збут махорсировини за цінами, які влаштовували б селян-виробників.

На закордонних ринках існувала потреба на бурякове насіння. З огляду на це керівництво УСРР акцентувало на тому, що «експорт бурякового насіння настільки значна справа, що він може своїми розмірами швидко перегнати експорт яєць і стати на друге місце після зерна»⁷⁸⁹. Проте експортом цієї сировини на засадах контрактації із селянами-виробниками фактично займався «Сільський господар».

В останні роки непу кооператори налагодили вивіз за кордон рибних та овочевих консервів, вироблених підприємствами вітчизняної споживчої кооперації. Указана продукція успішно реалізувалася в Німеччині, Італії, Великобританії, США. Так, лише

⁷⁸⁷ Саливон Д. Робота кооперації з махорсировиною 1926–27 року / Д. Саливон // Коопероване село. – 1927. – № 2–3. – С. 72.

⁷⁸⁸ Вільніт І. Заготівля с/г сировини (Підсумки за перше півріччя 1926–1927 рр.) / І. Вільніт // Коопероване село. – 1927. – № 17. – С. 33.

⁷⁸⁹ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 17.

27 липня 1928 р. Вукопспілка направила до Лондона 400 ящиків, а до Нью-Йорка у вигляді пробної партії – 100 ящиків рибних та овочевих консервів Одеської консервної фабрики⁷⁹⁰.

Попри суттєве зростання експорту так званої другорядної сільськогосподарської продукції керівництво УСРР виставляло споживчій кооперації низку претензій щодо недостатньої уваги до заготівель і збуту продукції села. На сторінках часопису «Кооперативне будівництво» (1928 р.) нарком торгівлі УСРР М. Чернов указував на низку недоліків в експортно-збутовій діяльності ВУКС та її місцевих організацій. По-перше, несистематичний експорт тієї чи іншої сільгосппродукції, до того ж в ряді випадків збут невеликими партіями. По-друге, недостатній виторг експортних організацій через низьку якість сільгосппродукції, отже, невміння підготувати товар для закордонного збуту. По-третє, високі торговельні та накладні витрати під час експортно-збутових операцій. Як шлях до усунення недоліків керівництву ВУКС пропонували посилити роз'яснювальну роботу серед місцевих організацій щодо номенклатури експорту, порядку підготовки сільгосппродукції до збуту, її якості, розрахунків із закордонними представництвами, через які відбувалася реалізація. Разом з тим увага кооператорів мала бути спрямована на відшукування нових статей експорту⁷⁹¹.

У процесі розгортання індустріалізації на межі 1920–1930-х рр. тодішня влада, відшукуючи нові джерела фінансування промислових новобудов, вимагала від споживчої кооперації та інших заготівельно-збутових структур розширення асортименту експортної сільськогосподарської продукції. Відтак Вукопспілка, плануючи заготівлі сільгосппродукції, мала враховувати й зростаючі потреби промислових робітників – членів споживчих товариств, і водночас радянські директиви щодо розширення номенклатури та збільшення обсягів експорту плодоовочевої продукції. Тому й не дивно, що перед початком осінньої заготівельної кампанії 1929 р. у Києві відбулися наради з райспо-

⁷⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 23.

⁷⁹¹ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 18–19.

живспілками Правобережжя та Одещини, а в Харкові відповідно з райспілками Лівобережжя, на яких були намічені заходи щодо максимального виконання встановлених згори планових завдань. При цьому кожна райспілка отримувала свою частину плану експортних заготівель, виходячи з директив уряду УСРР та економічних особливостей району діяльності⁷⁹².

Часопис «Кооперативне будівництво», узагальнюючи результати заготівель споживчої кооперації восени 1929 р., указував і на досягнуті успіхи, а ще більше – на недоліки її місцевих організацій. Серед успіхів називали виконання та перевиконання плану щодо заготівлі картоплі на експорт за осінні місяці 1929 р. Показник становив 151,2 %. Ще кращим був показник по заготівлі експортного гарбузового насіння – 170,3 %. Серед тих, хто виконав і перевиконав експортний заготівельний план по картоплі та інших видах сільгосппродукції, були Дніпробузька та Зінов'євська райспілки. Разом з тим мало уваги приділяли експортним заготівлям інших видів городини. Так, за перший квартал 1929–1930 господарського року план заготівель по цибулі становив 81,9 %, відповідно по капусті, бурякам і моркві – 61,2 %⁷⁹³.

Відповідно керівництво ВУКС дорікало райспілкам за невиконання обіжників центральної спілки щодо планових експортних заготівель по таких сільгосппродуктах як капуста, буряки та морква, різко критикуючи те, що до виконання експортних заготівель зазначеної продукції більшість місцевих кооперативних організацій, у тому числі Роменська, Могилівська й Тульчинська, приступила лише наприкінці року. А Запорізька та Маріупольська райспілки, попри вимоги ВУКС, взагалі не провели експортні заготівлі сільгосппродукції. Відтак найбільш оптимальний час для заготівель кооператорами був втрачений⁷⁹⁴. Недоліки експортних заготівель полягали і в тому, що заготовлена коопе-

⁷⁹² М.Д. Плодоовочеві заготівлі споживчої системи за перший квартал / М.Д. // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 3. – С. 45.

⁷⁹³ М.Д. Плодоовочеві заготівлі споживчої системи за перший квартал / М. Д. // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 3. – С. 46.

⁷⁹⁴ Там само. – С. 47.

ративними організаціями продукція часто не відповідала міжнародним стандартам, що призводило до зриву закордонного збуту. Зокрема, непоодинокими були випадки, коли кооператори, знаючи про вимоги європейських ринків, усе ж таки відвантажували на експорт картоплю із землею та камінцями, а також гнилу капусту. І насамкінець укажемо на матеріальний фактор. Справа в тому, що Вукопспілка в 1929 р. отримала від держави 300 тис. крб для заохочення селян з метою вирощення ними якісної сільгосп-продукції для експорту, однак ці кошти до виробника так і не дійшли⁷⁹⁵.

Упродовж 1929–1930 господарського року організації споживчої кооперації паралельно мали виконувати два важливих завдання: забезпечити безперервні заготівлі для промислових центрів і водночас провести інтенсивні заготівлі експортної продукції. Для заохочення місцевих організацій в експортних заготівлях споживчим кооперативам та їх спілкам було дозволено розширити децентралізовані заготівлі й тим самим розширити експортну номенклатуру⁷⁹⁶. Однак потрібно зазначити, що навіть за умови розширення децентралізованих заготівель на місцях відповідальність ВУКС перед центральними урядовими планувальними та регулювальними структурами щодо виконання експортних заготівель організаціями споживчої кооперації не зменшилась⁷⁹⁷.

6.2. Налагодження кооперативного експорту фруктів

З 1925 р. почав збільшуватися експорт фруктів, які кооператори вивозили на європейські ринки. Однак кооперативний фруктовий експорт з України мав певні труднощі. По-перше, державні й кооперативні заготівельні організації недостатню увагу приділяли товарним лишкам фруктових продукцій з огляду на її швидке псування. По-друге, заготівля та збут фруктів мали

⁷⁹⁵ М.Д. Плодоовочеві заготівлі споживчої системи за перший квартал / М. Д. // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 3. – С. 48.

⁷⁹⁶ Русаков. Заготівлі споживкооперації майбутньої кампанії / Русаков // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 3. – С. 44.

⁷⁹⁷ Там само. – С. 45.

відбуватися оперативно, а для цього потрібні були хороші технічні умови для сортування, зберігання й переробки вказаної продукції. На жаль, таких умов у кооперації на середину 1920-х рр. ще не було. По-третє, відсоток приватного капіталу у фруктових заготовлях тоді був високий, оскільки саме приватники створювали спеціальні підприємства з переробки й зберігання фруктів та овочів. І з цим фактом державі доводилося рахуватися, а отже, допускати приватний сектор на фруктовий ринок⁷⁹⁸.

Постанова Колегії НКВТ УСРР від 8 липня 1927 р. зобов'язувала державні й кооперативні заготівельні організації вжити заходів для максимального експорту фруктів і овочів. Наркомторг УСРР, плануючи різке збільшення експортних заготівель овочів і фруктів, звертався до Наркомфіну з приводу виділення коштів для основних заготівельних структур з метою поліпшення умов зберігання та технічної переробки плодоовочів і фруктової продукції. Усім заготівельним організаціям було запропоновано протягом 1927–1928 господарського року збільшити комісійні операції по фруктах та овочах. У свою чергу, експортному відділу Наркомату торгівлі УСРР було доручено розробити регламентацію процесу фруктового експорту з України, включаючи склад експортуючих структур, ринки збуту, заготівельні ціни, ув'язку із загальносоюзним експортним планом⁷⁹⁹.

Наркомторг УСРР визначив склад заготівельних організацій, яким було надано право здійснювати експорті заготівлі фруктів. Серед таких виявилися: Плодоспілка (спеціалізоване об'єднання сільськогосподарської кооперації, яке займалося заготівлею й експортом овочів та фруктів), Держторг, Вукопспілка, Укррадгоспоб'єднання. У плані експорту фруктів конкурентами споживчої кооперації виступали Держторг УСРР та Плодоспілка. Принагідно зазначимо, що Плодоспілка, згідно з директивами Наркомторгу УСРР, мала проводити заготівлю овочів і фруктів виключно через систему спеціалізованої сільськогосподарської кооперації.

⁷⁹⁸ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Харьков : Народный комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 282.

⁷⁹⁹ Там само. – С. 281.

За даними часопису «Коопероване село», Плодоспілка на середину 1920-х рр. здійснювала активну діяльність, включаючи заготівлю фруктової сировини, виробництво виноградного вина, спирту та коньяку, розведення саджанців тощо⁸⁰⁰. Варто зазначити, що Плодоспілка протягом 1927–1928 рр. отримала від Наркомату фінансів УСРР великі кредити, що сприяло активізації її експортно-заготівельної діяльності, особливо в південних регіонах України, зокрема на Одещині. У цілому протягом 1927–1928 рр. ця спілка відкрила 12 винарень, зокрема у Києві, Одесі, Сталіно, Дніпропетровську, Херсоні, Миколаєві, Харкові й т. д. Без сумніву, Плодоспілка, яка успішно здійснювала переробку фруктів у сушарнях та на консервно-варочних пунктах, була конкурентом для споживчої кооперації щодо переробки й експорту фруктів. У свою чергу ВУКС мала проводити заготівлю через систему споживчої кооперації, тобто через райспоживспілки та споживчі товариства. Держторг мав право здійснювати експортні заготівлі фруктів шляхом укладання договорів або ж з Вукопспілкою, або ж з Плодоспілкою, і навіть допускались угоди цих кооперативних центрів із середньою ланкою обох систем⁸⁰¹.

Потрібно зазначити, що заготівлю фруктів на користь споживчої кооперації та сільськогосподарської кооперації, згідно з урядовими директивами, здійснювали місцеві організації, як-от: артілі інвалідів, різні садівничі та городні товариства. Названі організації мали допомагати в заготівлі експортної фруктової продукції середній ланці кооперації, тобто райспоживспілкам або окресільгоспсілкам. Інші організації (робітничі кооперативи – Церобкоопи, Вакот, заготівельні організації з Ленінграда, Москви та Сибіру, Плодовинсоюз СРСР і Сибторг) з метою послаблення конкуренції між основними заготівельними структурами не мали права самостійно заготовляти фрукти в Україні. Проте вони мали право укладати договори на заготівлю фруктів з

⁸⁰⁰ Т.Г. По спеціальних центрах. З життя Плодоспілки / Т.Г. // Коопероване село. – 1927. – № 10. – С. 93.

⁸⁰¹ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 275.

основними заготівельниками, тобто з Плодоспілкою та ВУКС. Щодо заготівельних цін на фруктову сировину, Плодоспілка й ВУКС могли встановлювати їх самостійно, однак ці ціни, відповідно до директив Нартодату торгівлі УСРР, мали бути в межах директивних⁸⁰².

Ураховуючи масове споживання фруктів та їх експорт з метою отримання валютної виручки кооператори приділяли значну увагу розширенню площ під плодіві дерева. У кооперативній пресі проводилась активна пропаганда користі фруктового експорту. Наприклад, часопис «Коопероване село» (1928 р.) зазначав: «У нас є всі умови для найкращого налагодження садівництва, і цю справу лише треба зрушити з місця»⁸⁰³. З огляду на це протягом другої половини 1920-х рр. в Україні помітно зросли площі фруктових садків. При цьому кооператори враховували два фактори. По-перше, сприятливі кліматичні умови для розгортання цінних сортів яблук, груш, слив, вишень, абрикосів та інших фруктових дерев. Відтак нові садки були розбиті на території АМСРР (Бессарабія), передусім по Дністру. По-друге, помітно зріс закордонний попит не лише на молдавські (бессарабські) свіжі, але й сушені фрукти. Водночас помітно збільшилися площі під фруктовими деревами на Поділлі, Уманщині та Черкащині, ґрунти яких також були придатними для фруктових насаджень. Цікавим є факт, що кооператори активно залучали до колективних насаджень фруктових дерев понад Дністром громадські організації, у тому числі молодіжні⁸⁰⁴.

Великим попитом на закордонних ринках користувалися абрикоси. Їх реалізовували у європейських країнах у сушеному і консервованому вигляді, а також у вигляді пюре. Про обсяги зростання експорту фруктів свідчать такі дані: лише з 10 по 20 жовтня 1928 р. ВУКС через свої місцеві організації заготовила і відправила до Європи у сушеному та консервованому вигляді 95 т 800 кг слив, 568 т 600 кг вишень, 72 т 300 кг яблук і 2 т 600 кг

⁸⁰² Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 276.

⁸⁰³ Швангер Л. Садівництво та його перспективи / Л. Швангер // Коопероване село. – 1928. – № 11–12. – С. 46.

⁸⁰⁴ Там само. – С. 47.

груш⁸⁰⁵. Найбільшим попитом користувалися консервовані абрикоси на англійському ринку. Для підвищення якості та конкурентоспроможності продукції на експорт кооператори спеціально готували на своїх переробних підприємствах консервовані абрикоси кількох видів: у густому сиропі, де було не менше 55 % цукру, у сиропі із 40 % цукру і в сиропі з 23 % цукру. Крім цього, у Великобританії та Італії кооператори успішно збували внутрішнє зерня абрикос без твердої шкаралупи, оскільки абрикосове ядро вживалося замість мигдалю у кондитерській промисловості. Водночас існував попит на консервовані груші, персики, черешні, сливи, яблука, смородину, червону порічку, агрус, малину і полуниці, які ВУКС вивозила на європейські ринки, хоча й у меншій кількості, ніж абрикоси⁸⁰⁶.

Вукопсілка успішно збувала за кордоном мак, оскільки всередині країни існували його товарні лишки. Заготівлі цієї продукції проходили практично на всій території України, проте найбільше маку кооператори заготовляли на Київщині, Полтавщині, Харківщині й Поділлі. Найактивнішими покупцями українського маку виявилися Великобританія, Німеччина та США, де він уживався у хлібопекарському й кондитерському виробництві. Частина закупленого у вітчизняних кооператорів маку зарубіжні підприємці переробляли на високоякісну олію. За архівними документами вдалося встановити, що лише у жовтні 1927 р. Вукопсілка направила до Лондона 16 т і до Гамбурга 16,5 т маку, що підтверджує значні обсяги експорту цієї продукції⁸⁰⁷. Проте у вітчизняних кооператорів у справі збуту маку були конкуренти, зокрема Індія, Румунія й Туреччина, відтак кооперативним організаціям під час його заготівлі доводилося приділяти постійну увагу кондиційності вказаної продукції. Оскільки однорідного блакитного маку, який користувався найбільшим попитом на закордонних ринках, в УСРР було мало, при заготівлях сірого чи мішаного сіро-блакитного

⁸⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1713, арк. 41.

⁸⁰⁶ Кузьминський О. Експорт абрикос / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1–2. – С. 56–57.

⁸⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 115–116.

кооператори домагалися його високого стандарту. Тому, як правило, ВУКС експортувала мак, який мав 99,55 % чистоти. Водночас споживчі товариства укладали угоди контрактації із селянами на посів і продаж одноманітного блакитного маку⁸⁰⁸.

Оскільки експорт так званих другорядних культур усе більше ставав необхідним, часопис «Кооперативне будівництво» (1929 р.) з огляду на попит на мак на світовому ринку закликав кооператорів посилити серед селян пропагандистську роботу щодо розширення посівів цієї культури. Акцентувалося на тому, що посіви маку не більше потребують догляду, ніж посіви буряку. Ураховуючи цей факт, часопис закликав кооператорів активніше радити селянам збільшувати площі під маком⁸⁰⁹.

Так як конкуренція між заготівельно-збутовими організаціями ряду країн на світовому ринку з приводу реалізації маку зростала, вітчизняним кооператорам доводилося систематично приділяти увагу якості та бездоганній чистоті цієї сировини. Навіть незначна засміченість, що не перевищувала 5 %, різко знижувала ціни на мак до 20 %. Коли ж засміченість маку була більша за 5 %, то закордонні покупці взагалі відмовлялися його купувати. Проблемою залишалася справа пакування експортного маку. На жаль, в Україні тоді ще не було спеціальних пакувальних станцій, подібних тим, які існували в Америці (Канаді та Каліфорнії)⁸¹⁰. Звісно, від зовнішнього пакувальної тари для маку залежав і попит на нього, наприклад на англійському ринку, який до будь-якої продукції був дуже вибагливий. Однак основною тарою для експортної фруктової та городньої продукції традиційно залишався мішок. У цьому переконує заявка ВУКС до НКВТ УСРР від 24 травня 1928 р. щодо забезпечення споживчих товариств і їх спілок необхідною тарою для транспортування експортної продукції. Так, тодішня потреба

⁸⁰⁸ Кузьминський О. М. Питання другорядного експорту. Експорт маку / О. М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 60–61.

⁸⁰⁹ Ф.Б. Коли ми поживавимо експорт / Ф.Б. // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 7–8. – С. 47.

⁸¹⁰ Кузьминський О. Питання стандартизації експортної продукції сільського господарства / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 5. – С. 37.

Вукопспілки у тарі для транспортування за кордон включала: 16 тис. мішків для маку, 3 тис. – для горіхів, 20 тис. – для гарбузового насіння, 20 тис. – для сухофруктів, 50 тис. – для картоплі, 50 тис. – для бобових і 40 тис. – для цибулі⁸¹¹.

До речі, споживчі товариства не обминали своєю увагою й заготовлю та збут за кордоном дикорослих плодів, як-от: горіхів, лісових ягід тощо. Як і Плодоспілка, ВУКС вдавалася до контрактації диких плодів із селянами, тим самим підтримуючи їх сімейний бюджет⁸¹². До 1928 р. головними ринками збуту горіхів були США та Великобританія. Горіхи використовували в останній на кондитерське виробництво. Проте й українські кооператори протягом другої половини 1920-х рр. також почали активно експортувати горіхи. Сезоном для найвигіднішої реалізації горіхів є жовтень – грудень. Найвигіднішим ринком для збуту волоських (грецьких) горіхів був німецький. Найбільші їх партії споживча кооперація експортували протягом жовтня – листопада. Відразу український горіх себе зарекомендував на міжнародному ринку, бо мав гарні смакові якості. До того ж кооператори намагалися всіляко дотримуватися міжнародних стандартів, тобто заготовляти великі горіхи. Однак у справі їх збуту українським кооператорам доводилося витримувати значну конкуренцію з боку інших країн. Зокрема, в Німеччині та США хімічним способом відбілювали горіхи. Відтак горіх набував світлого і привабливого кольору. До того ж їх сортування за кордоном здійснювалося краще, а це значить, що забруднені горіхи в експортні партії не потрапляли, чого не можна сказати про українські. Прилаштувуючись до потреб світового ринку, споживчі товариства та їх спілки практикували експорт горіхів без шкаралупи, тобто самого ядра, оскільки за нього платили вищі ціни.

Щороку в шкаралупі ВУКС вивозила за кордон до 1 тис. т горіхів. Крім волоських, горіхи ліщини кооператори масово заготовляли в Бессарабії, Тульчинській, Могилів-Подільській,

⁸¹¹ ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 151, арк. 243.

⁸¹² Т.Г. По спеціальних центрах. З життя Плодоспілки / Т.Г. // Коопероване село. – 1927. – № 10. – С. 93.

Кам'янець-Подільській, Західно-Подільській та Вінницькій округах. Таким чином, експорт горіхів від самого початку виявився вигідною справою для кооперативних організацій. Про це йшлося в часописі «Кооперативне будівництво» в статті з красномовною назвою «Міжнародна торгівля горіхами та перспективи збуту цієї продукції з України», в якій акцентувалося на тому, що «до організації раціонального й культурного експорту горіхової продукції слід насамперед узятися системі споживчої кооперації»⁸¹³.

Протягом 1926–1928 рр. розширення експортної номенклатури вітчизняної споживчої кооперації відбулося за рахунок заготівлі меду. Найголовнішими ринками його збуту були Німеччина, Великобританія, Голландія та Бельгія. Так, лише в серпні 1928 р. ВУКС заготовила і відвантажила 12 т меду до Німеччини і такий же обсяг – до Великобританії⁸¹⁴. При цьому Вукопспілці доводилось ураховувати, що кожний ринок мав свої специфічні вимоги. Так, український липовий мед користувався особливим попитом на німецькому ринку, а квітковий і гречаний там майже не купували. Український липовий мед в Німеччині з огляду на його високу якість та одноманітність коштував дорожче, ніж чилійський чи канадський.

Традиційним покупцем липового меду у вітчизняної споживчої кооперації була Великобританія, яка вимагала високих стандартів цієї продукції, а саме: максимально білий колір, одноманітні дрібненькі часточки при кристалізації, певний аромат. При цьому зазначимо, що на англійському ринку український липовий мед, який пропонувала ВУКС, успішно конкурував із визнаним на той час новозеландським. Натомість Голландія й Бельгія були головними ринками збуту українського гречаного меду. При цьому голландські та бельгійські підприємці, які закупляли у кооператорів мед, висували умову стосовно того, що він має надходити у великих бочках вагою 300 кг і малих – вагою 70 кг⁸¹⁵. Іноді лише через невміння підібрати чи своє-

⁸¹³ Кузьминський О. М. Міжнародна торгівля горіхами та перспективи збуту цієї продукції з України / О. М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 19. – С. 72.

⁸¹⁴ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 118, арк. 6.

⁸¹⁵ Кузьминський О. М. Збут українського меду та вимоги до нього українських та закордонних ринків / О. М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 20. – С. 63.

часно виготовити потрібну тару вітчизняним кооператорам доводилося збувати мед за нижчими від можливих цінами.

Загалом протягом другої половини 1920-х років обсяги заготівель і збуту городини та фруктів організаціями споживчої кооперації зросли. Вітчизняна споживча кооперація вивозила за кордон ранні й пізні ягоди та фрукти, а також сушені фрукти, тим самим асортимент фруктової продукції систематично урізноманітнювався⁸¹⁶. Експорт споживчою кооперацією фруктів суттєво зріс упродовж другої половини 1920-х рр. У плані експортних заготівель фруктів існувала певна спеціалізація районів. Відповідно найбільші обсяги фруктової сировини для експорту заготовляли споживчі товариства та їх спілки на Поділлі, в Бессарабії та Одеській окрузі⁸¹⁷.

Хоча впродовж 1926–1928 рр. споживча кооперація УСРР досягла значних успіхів в експорті овочів і фруктів, проте існували й труднощі та недоліки, які обмежували заготівельно-збутові операції споживчої кооперації. Так, ряд місцевих організацій, переробляючи фруктову сировину, випускав продукцію низької якості, яку неможливо було реалізувати на зовнішніх ринках, що, у свою чергу обмежувало експортні можливості споживчої кооперації та позбавляло селян доходу. Тому проблема стандартизації фруктової експортної продукції й наприкінці 1920-х рр. залишалась актуальною для кооперативних організацій⁸¹⁸.

ВУКС і її місцеві організації, здійснюючи заготівлі городини та фруктів на експорт, мали в обов'язковому порядку враховувати кон'юнктуру закордонних ринків з тим, щоб реалізація заготовленого була на користь не лише селянам, споживчій кооперації, але й державі. Слід зазначити, що з початку 1928 р. у зв'язку із запровадженням першого п'ятирічного плану експорт городини та фруктів споживчою кооперацією став більш регла-

⁸¹⁶ Русаков. Заготівлі споживкооперації майбутньої кампанії / Русаков // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 3. – С. 44.

⁸¹⁷ Грінберг С. Заготівля і збут сільськогосподарської продукції споживчою кооперацією (Тези до питання про розмежування функцій) / С. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4. – С. 9–11.

⁸¹⁸ Кузьминський О. Питання стандартизації експортної продукції сільського господарства / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 5. – С. 36–38.

ментованим і мав відповідати державним плановим директивам. Відтак вивіз Вукопспілкою кожного виду городини й фруктів Раднаркомом, НКВТ УСРР та іншими регулюючими органами розглядався у контексті виконання республікою зовнішньоторговельних державних планів. Зокрема, 6 лютого 1928 р. представники ВУКС брали участь у нараді при НКВТ УСРР, на якій обговорювалися контрольні цифри експортного плану фруктів та городини не лише на 1928–1929 господарський рік, але й на п'ятиріччя вперед⁸¹⁹.

У свою чергу правління Вукопспілки під тиском збільшення планових директив та посилення контролю з боку НКВТ УСРР та інших регулюючих органів було змушене посилити контроль за ходом експортних заготівель місцевими кооперативними організаціями. Так, 21 вересня 1928 р. правління ВУКС направило на місця телеграму, яка зобов'язувала кооператорів щодня телеграфувати про відвантаження кожного продукту на експорт⁸²⁰. Без сумніву, це свідчило про посилення контролю за експортними заготівлями кооператорів і з боку держави, і в середині самої системи.

Труднощі експорту фруктів полягали й у тому, що не було необхідної холодильної бази для їх зберігання. З огляду на це необхідність збільшення експорту фруктів з України вимагала від кооперативних та державних заготівельних структур термінового створення мережі холодильних підприємств для фруктів. Відтак Наркомат торгівлі УСРР планував до початку 1930-х рр. спорудити в Україні не менше 20 плодосховищ для зберігання фруктів із пропускною спроможністю 1 млн пудів⁸²¹.

Частина вирощених селянами фруктів залишалася не реалізованою у зв'язку зі слабкою заготівельною діяльністю місцевих кооперативних організацій, їх неспроможністю налагодити систематичний зв'язок із виробниками. У свою чергу ВУКС не змогла налагодити оперативний зв'язок зі своїми спілками на місцях. Відтак не всі лишки фруктової сировини вітчизняним

⁸¹⁹ ЦДАВО України, ф. 296, оп.3, спр. 1708, арк. 114.

⁸²⁰ Там само, спр. 1018, арк. 20.

⁸²¹ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 585.

кооператорам удавалося заготовляти і реалізовувати за кордоном. Тому актуальною залишалася проблема оперативної співпраці експортно-імпортного відділу ВУКС з місцевими споживчими товариствами та селянами-виробниками, зацікавленими в оперативному й вигідному збуті фруктової сировини на закордонних ринках⁸²².

У процесі збуту фруктів за кордоном, попри зростання обсягів вивезеного, залишалися нерозв'язаною проблема стандартизації фруктової продукції, яка обмежувала експортні можливості кооперації. Відтак на рубежі 1920–1930-х рр. актуальною для кооперативних організацій України була проблема зберігання, переробки, сортування й пакування фруктової сировини, її маркування і дотримання певних кондицій. Без виконання цих умов вітчизняним кооператорам неможливо було посилити власні позиції на світовому фруктовому ринку⁸²³.

6.3. Внесок споживчої кооперації у розширення експорту промислової сировини

Започаткування політики індустріалізації викликало потребу в джерелах її фінансування. На порядок денний стало питання про розширення експорту так званої другорядної сільськогосподарської продукції. Тому питання про експортно-заготівельний потенціал кооперативних організацій набуло державної ваги. На цьому наголошували керівники центральних радянських відомств, у тому числі Центроспілки СРСР. Один з очільників Центроспілки СРСР Ю. М. Кабалкін, який опікувався зовнішньо-економічними зв'язками цієї структури, наголошував на необхідності посилення уваги споживчої кооперації до експорту промислової сировини. Зокрема, він зазначав, що «сировинні ресурси СРСР безмежні, потрібно перетворити ці ресурси в експортабельний товар»⁸²⁴. З іншого боку, закордонні фірми також були заці-

⁸²² Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 18.

⁸²³ Кузьминський О. Питання стандартизації експортної продукції сільського господарства / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 5. – С. 37.

⁸²⁴ Кабалкин Ю. М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю. М. Кабалкин. – М. : Издание Центросоюза, 1926. – С. 64.

кавлені у розширенні закупівель сировинних ресурсів, які заготовляла споживча кооперація. Відповідно зросла кількість договорів Центроспілки СРСР із закордонними кооперативними центрами, банками і фірмами на поставку певних партій сировини в певний термін. Наприклад, великі англійські банки через Лондонську контору Центроспілки фінансували експортну заготовлю нею великих партій льону і хутра⁸²⁵.

Розгортання політики індустріалізації країни припало на середину і другу половину 1920-х рр. Саме в цей час питанням експорту другорядної сільгоспсировини керівництво СРСР приділяло максимальну увагу, розглядаючи її як потенційне джерело фінансування промисловості. На часі стало питання про вивіз за кордон так званої другорядної сільгосппродукції. Споживчій кооперації, яка станом на 1926 р. вивозила всього 11 % технічної сільгосппродукції (державні органи – 53 %), належало терміново звернути увагу на розширення заготовівель та активізацію експорту цього виду сировини⁸²⁶.

Упродовж другої половини 1920-х років на зовнішньому ринку відбулося зниження цін на промислову сільськогосподарську сировину, що негативно позначилося на сировинному експорті споживчої кооперації. Однак скорочувати розміри експорту промислової сільськогосподарської сировини кооператорам не дозволяли регулюючі органи. Зокрема, позиція НКВТ УСРР полягала в тому, щоб не скорочувати обсяги вивозу за кордон указаної продукції, тому що це могло привести до накопичення всередині країни надлишкових товарних мас, які давили б на внутрішній ринок у бік зниження цін і водночас підривали інтерес селянства до подальшого виробництва. Так, наприкінці 1925 р. 30 % валового збору конопляного прядива і 70 % тютюну залишилось у вигляді товарних лишків після покриття потреби внутрішнього ринку⁸²⁷.

Часопис «Кооперативне будівництво» у 1928 р. акцентував на перспективах експортної роботи споживчої кооперації. У № 7

⁸²⁵ Кабалкин Ю. М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю. М. Кабалкин. – М. : Издание Центросоюза, 1926. – С. 65.

⁸²⁶ Дулин Н. Перспективы экспортной работы потребительской кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 50.

⁸²⁷ Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 25/26 гг. Материалы к докладу Уполномоченного НКВТ СССР при СНК УССР – Х. : Пролетарий, 1925. – С. 7.

за 1928 р. наголошувалося на тому, що в українському селі є товари, які ще не вивозяться за кордон. Відповідно належало підвищити роль споживчої кооперації в експорті УСРР. Для цього існувала розгалужена мережа споживчих товариств, котрі були наближені до джерел сировини⁸²⁸.

Оскільки закордонний ринок постійно потребував прядива коноплі, заготівлі цієї сировини кооператори протягом другої половини 1920-х рр. приділяли значну увагу. Вони періодично виконували експортні замовлення державних структур та проводили власні заготівлі у селян полотна та прядива коноплі, хоча ці поставки до Європи не були сталими. Однак подібні заготівлі матеріально підтримували виробників. У середині 1920-х рр. на українському заготівельному ринку прядива діяло декілька заготівельних структур-конкурентів. Зокрема, частка Держторгу у заготівлі прядива тоді становила майже 62 %, ВУКС – 25 % і «Сільського господаря» – 13 %⁸²⁹. Зокрема, протягом 1925–1926 рр. Вукопспілка через свої місцеві організації заготувала для експорту понад 158 т прядива коноплі⁸³⁰. У 1926–1927 рр. частка споживчої кооперації України в експортних заготівлях прядива порівняно з іншими заготівельними структурами зросла до 28 %⁸³¹. Основними районами заготівлі експортного прядива коноплі традиційно були Конотопська та Глухівська округи⁸³². Разом із цим кооператори заготовляли полотно й конопляне прядиво в Полтавській, Подільській та Волинській округах. Наприклад, 8 червня 1928 р. ВУКС уклала угоду з кооперативними організаціями вказаних округ терміном до 10 жовтня щодо заготівлі 600 тис.

⁸²⁸ Дулин Н. Перспективи експортної роботи потребительської кооперації / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 49.

⁸²⁹ Вільніт І. Заготівля і збут сировини (Підсумки за перше півріччя 1926–1927 рр.) / І. Вільніт // Коопероване село. – 1927. – № 17. – С. 33.

⁸³⁰ Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925–26. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – С. 32.

⁸³¹ Грінберг Є. Заготівля і збут сільськогосподарської продукції споживчою кооперацією (Тези до питання про розмежування функцій) // Кооперативне будівництво / Є. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4. – С. 9.

⁸³² Русаков. Сировинні заготівлі споживкооперації в III кварталі / Русаков // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 13–14. – С. 25.

метрів селянського полотна для подальшого збуту його за кордоном з метою отримання коштів для закупівлі імпортованих товарів⁸³³.

Однак з огляду на зниження державних заготівельних цін на промислову сільськогосподарську сировину вітчизняні кооператори протягом 1926–1928 рр. помітно зменшили обсяги вивозу цієї продукції. Наприклад, у 1926 рр. ВУКС виконала лише 33,9 % державного плану щодо експорту прядива коноплі⁸³⁴. Проте і в наступні роки вона продовжувала вивозити на європейські ринки вказану сировину, хоча ці поставки були несистематичні. Як правило, найбільшим покупцем української коноплі була Німеччина, а заготівлі здійснювали окремі окреспоживспілки та споживчі товариства, виконуючи замовлення ВУКС. Так, згідно з архівними даними, удалося встановити, що 22 лютого 1928 р. кооператори відвантажили до Берліна 8 вагонів конопляного прядива, заготовленого в Шепетівській окрузі⁸³⁵.

Кооператорам належало ліквідувати недоліки в заготівлях прядива коноплі. По-перше, потрібно було вирішити питання цін, оскільки експортним заготівлям прядива заважали нерегульовані ціни. По-друге, бракувало підготовлених спеціалістів із заготівель прядива коноплі, що призводило до прийомки неякісної сировини. З огляду на це райспоживспілкам довелося започаткувати однотижневі курси з підготовки та перепідготовки кооператорів, які здійснювали прийомку в селян прядива коноплі⁸³⁶.

Щодо заготівель та реалізації смушок потрібно зазначити: у 1926–1927 рр. на вітчизняну споживчу кооперацію припадало 33 % заготівель цієї сировини серед інших заготівельно-збутових структур (Держторг і «Добробут»)⁸³⁷. Відповідно до встановленого Наркоматом торгівлі УСРР плану, у 1927 р. потрібно було всього заготувати 100 тис. смушок. Оскільки на той час

⁸³³ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1018, арк. 94.

⁸³⁴ Там само, ф. 423, оп. 4, спр. 185, арк. 39.

⁸³⁵ Там само, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 78.

⁸³⁶ Ф. Б. Коли ми поживавимо експорт / Ф. Б. // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 7–8. – С. 46–47.

⁸³⁷ Грінберг Є. Заготівля і збут сільськогосподарської продукції споживчою кооперацією (Тези до питання про розмежування функцій) / Є. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4. – С. 9.

експортні заготівлі смушки проводила більшою мірою споживча кооперація, НКВТ дозволив ВУКС здійснювати заготівлі та збут за кордоном такої сировини понад план⁸³⁸. Однак протягом другої половини 1920-х рр. заготівлі споживчою кооперацією смушок суттєво зменшилися. Це сталося у зв'язку з тим, що переважне право на заготівлю смушок отримало спеціалізоване товариство сільськогосподарської кооперації «Добробут». Згідно з рішенням НКВТ УСРР від 24 вересня 1927 р. лише в разі відмови «Добробуту» від заготівлі смушок на експорт, споживча кооперація могла займатися цією справою⁸³⁹. Таким чином, наприкінці 1920-х рр. фактично монопольним заготівельником смушок та вовни на експорт став «Добробут». Щоб підвищити якість смушок і загалом вівчарства, Наркомат торгівлі УСРР дозволив «Добробуту» як основному плановому експортеріві цієї продукції завести до основних смушкових районів України певну частину племінного матеріалу⁸⁴⁰. Відтак «Добробут» в останні роки непу цілком працював за директивами регулюючих органів, забезпечуючи прядивом, з одного боку, промисловість РСР, а з іншого – європейський ринок.

Щодо експорту шкіри потрібно зазначити, що на початку 1920-х рр. цієї сировини в радянській Україні бракувало, відтак шкіряна промисловість працювати на повну силу не могла, а тому експорт шкіри був обмежений. У процесі відродження тваринництва споживча кооперація отримала можливість заготовляти лишки шкіри для реалізації її за кордоном. Варто згадати, що шкіра на світовому ринку коштувала дорого й попит на неї ніколи не знижувався. Саме цим пояснюється той факт, що у справі експортних заготівель шкіри існувала конкуренція між споживчою, сільськогосподарською і виробничою кооперацією та приватними торговцями. Кожний із вищеназваних заготівельників намагався якомога оперативніше заготовляти шкіри від забитої худоби. Оскільки м'ясозаготівлі споживчої

⁸³⁸ Дулин Н. Перспективы экспортной работы потребительской кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 49.

⁸³⁹ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 17.

⁸⁴⁰ Лоладзе П. Заготівля с/г сировини / П. Лоладзе // Коопероване село. – 1928. – № 6. – С. 58.

кооперації суттєво зростали, відповідно вона не могла поступитися у справі заготівлі та експорту шкіри. Однак потрібно врахувати і те, що конкурентом у справі заготівлі шкір були й державні заготівельні структури, покликані забезпечувати сировиною державні шкірзаводи. Тому саме державні заготівельні організації всіляко намагалися перехопити монополію у цій справі й тим самим забезпечити найкоротший шлях для шкірсировини: від бойні на шкірзавод⁸⁴¹. За даними часопису «Коопероване село», (1927 р., № 17), питома вага основних заготівельників шкірсировини в Україні визначалася так: кооперація – 31 %, державні органи – 15 % і приватники – 54 %⁸⁴². Не підлягає сумніву, що одним з основних завдань кооперативних спілок та державних структур тоді було термінове витіснення зі шкірозаготівельного ринку приватного сектора. З початком 1930-х рр. у директивному порядку монополне право на заготівлю шкірсировини перехопили державні структури.

Щодо заготівлі щетини на експорт потрібно зазначити таке. Щетина мала попит за кордонних ринках. Перешкодою в цій справі для кооператорів було те, що державна структура «Шкірсиндикат» у жовтні 1929 р. видала розпорядження не приймати свинячі шкіри без щетини. Тому ВУКС вимагала від «Шкірсиндикату» скасування вказаного розпорядження, оскільки щетина, просолена зі шкірою, втрачала свою експортну цінність⁸⁴³.

Щодо експорту ганчір'я зазначимо, що обсяги його заготівлі кооператорами зменшилися, оскільки право на цю роботу було закріплено за державними заготівельниками. Проте, у 1925–1926 рр. Вукопсілка реалізувала за кордоном 29,5 т ганчір'я. У наступні роки заготівля споживчою кооперацією ганчір'я переважно здійснювалася для потреб вітчизняної промисловості⁸⁴⁴. Однак з огляду на необхідність посилення так званого другорядного

⁸⁴¹ Козырев Ф. Кожсырье. Практика кооперативных заготовок / Ф. Козырев. – М. : Город и деревня, 1926. – С. 41.

⁸⁴² Вільніт І. Заготівля с/г сировини (Підсумки за перше півріччя 1926–1927 рр.) / І. Вільніт // Коопероване село. – 1927. – № 17. – С. 34.

⁸⁴³ Мотовилов П. Обмінюємось досвідом / П. Мотовилов // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 5–6. – С. 50.

⁸⁴⁴ Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925–26. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – С. 32.

експорту в контексті політики індустріалізації країни наприкінці 1920-х рр. кооператори почали активно вивозити за кордон ганчір'я. До цього їх спонукали директиви центральних органів влади та управління. Це підтверджує наведена нижче постанова Наркомату фінансів СРСР від 6 червня 1928 р. З нижченаведеного документа можна зробити висновок, що кооператори отримували право на розширення заготівель ганчірок, а селяни – відповідно матеріальну вигоду.

**Постанова Народного Комісаріату
Фінансів Союзу РСР від 6 червня 1928 р. № 578
«Про пільги по продподатку збирачам сировини»⁸⁴⁵**

На виконання постанови РПО від 25 травня 1928 р. щодо посилення експорту ганчірок і текстильних відходів НК фінансів СРСР на доповнення до своєї постанови від 28 листопада 1925 р. за № 23 «Про надання податкових пільг особам, які займаються збиранням ганчір'я і кісток» ухвалює:

1. Встановити для осіб, які одноособово або ж за допомогою членів сім'ї займаються збиранням ганчірок і які обслуговують безпосередньо і виключно державні і кооперативні підприємства і акціонерні товариства, в тих випадках, коли збирання ганчірок відбувається шляхом обміну на нього дрібного галантерейного товару – вибірку на вказані товарно-обмінні операції, взамін патентів на торговельне підприємство, патентів на особові промислові заняття 1 розряду.

2. Вказана пільга діє при умові, коли особи передають ганчірки державним чи кооперативним підприємствам.

Наприкінці 1920-х рр. найбільші обсяги заготівель ганчір'я для експорту споживча кооперація здійснювала на Правобережжі, зокрема на Київщині, Волині, Бердичівщині, Шепетівщині, Проскурівщині, Могилів-Подільщині, Кам'янець-Подільщині, Вінничині, Гуманщині, Тульчинщині, Шевченківщині, Білоцерківщині. Відповідно споживспілки вказаних районів надсилали ганчір'я в несортованому вигляді в спеціально створену для

⁸⁴⁵ Інструкція по заготовке животного сырья. – Самара : Средне-Волжский областной «Животноводсоюз», Типография Сельредсоюза, 1928. – С. 19.

сортуння центральну базу в Козятині, де сходилися чотири залізничні шляхи. Для клоччя й паклі подібну заготівельно-сортунвальну базу також було відкрито на станції Бровки Південної залізниці⁸⁴⁶.

Упродовж другої половини 1920-х рр. споживча кооперація розширила заготівлі та збут за кордоном скотарської другорядної сировини, яка використовувалась у шкіряній, взуттєвій, сукняній, текстильній, повстяній і в інших галузях промисловості. Ідеться про щетину, кінський волос, коров'як, шерсть-линьку тощо. Відповідно завдання кооперативних організацій полягало в тому, щоб організувати у селян хороший збір указаної сировини, оперативно провести її первісну обробку та своєчасно вивезти за кордон. При цьому керівництво ВУКС кооператорам видавало спеціальні брошури методичного характеру, в яких роз'яснювалося значення подібних заготівель. Наприклад, брошура «Економіка шерстяної сировини. Організація кооперативних заготівель» акцентувала увагу кооператорів на необхідності посилення заготівель та збуту шерсті. При цьому потрібно було враховувати той факт, що споживчій кооперації доводилось у цій справі конкурувати із сільськогосподарською кооперацією. Іноді така конкуренція мала вкрай нездоровий характер і лише заважала заготівлям. Указана брошура закликала кооператорів бути новаторами в упорядкуванні й раціоналізації заготівель та збуту шерстяної сировини і стимулювання селян до розширення вівчарства. Відтак брошура була своєрідним методичним посібником для заготівельників шерсті в особі споживчої та сільськогосподарської кооперації⁸⁴⁷.

Щодо експортних заготівель кишок потрібно зазначити, що порядок урегулювання ринку кишок був затверджений постановою Колегії НКВТ УСРР від 4 травня 1927 р. Серед основних заготівельних організацій, які допускалися до заготівлі та реалізації вказаної сировини, були передусім державні структури, зокрема М'ясотрест. Споживча кооперація значилася як допо-

⁸⁴⁶ Мотовилов П. Обмінюємось досвідом / П. Мотовилов // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 5–6. – С. 50.

⁸⁴⁷ Гусев Н. Шерсть. Экономика шерстяного сырья. Организация кооперативных заготовок / Н. Гусев. – М. : Город и деревня, 1927. – 138 с.

міжна заготівельна структура, відповідно й обсяги її заготівель були меншими⁸⁴⁸. У цілому, у 1928 р., за даними наркома торгівлі М. Чернова, експорт кишок з УСРР збільшився проти 1927 р. майже на 60%⁸⁴⁹.

Кооператори-заготівельники повинні були знати, що українська щетина завжди мала великий попит не тільки на європейському, але й на американському ринку⁸⁵⁰. Коров'як (воловка) – це хвості рогатої худоби (так звана китиця на кінці хвоста), які також мали великий попит на світовому ринку і використовувались у багатьох галузях промисловості⁸⁵¹. Певне місце серед експортної сировини споживчої кооперації займала шерсть-линька, котру купували закордонні ринки з метою використання в сукняній, повстяній та інших галузях промисловості. З неї виготовляли пітники для кінської збруї, сукно, повстяники. Тож кооператори, які здійснювали заготівлю цієї сировини, мали знати, що вона собою являла, а саме – шерсть великої рогатої худоби й коней, котру збирали шляхом вичісування тварин під час їх линьки навесні. Відповідно саме у весняний період кооперативні організації активізували діяльність щодо експортних заготівель шерсті-линьки⁸⁵². Від середини 1920-х рр. українська споживча кооперація розгорнула активні заготівлі та збут за кордоном кінського волосу. Потрібно зазначити, що до Першої світової війни Російська імперія була світовим постачальником кінського волосу. Однак заготівельниками і реалізаторами цієї сировини були переважно приватники, які продавали кінський волос на ярмарках іноземним покупцям. З посиленням експорту кінського волосу протягом другої половини 1920-х рр. ВУКС та її місцевим організаціям доводилося враховувати низку факторів.

⁸⁴⁸ Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Х. : Народный комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 525.

⁸⁴⁹ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 10.

⁸⁵⁰ Тофоров А. С. Щетина, кінволос, коров'як, шерсть-линька / А. С. Тофоров. – Х. : Вид-во Наркомпостачання УСРР, 1932. – С. 3.

⁸⁵¹ Там само. – С. 34.

⁸⁵² Тофоров А. С. Щетина, кінволос, коров'як, шерсть-линька / А. С. Тофоров. – Х. : Вид-во Наркомпостачання УСРР, 1932. – С. 39.

По-перше, експортом кінського волосу з прибутком для себе користувалися закупівельні структури Великобританії, США, Німеччини та Китаю. Справа в тому, що названі країни закупували в УСРР, Аргентині й Австралії великі партії кінського волосу, а потім, провівши його сортування, продавали за вищими цінами. Отже, кооператорам доводилось урахувувати той факт, що експорт кінського волосу в сирому, нерозібраному вигляді, непридатному для його подальшого промислового використання, необхідних країні коштів не дасть. Тому розв'язання питання щодо сортування кінського волосу було на часі.

По-друге, кооператори мали брати до уваги ті країни, ринки яких у край потребували кінського волосу, необхідного для виготовлення щіток, волосяних сіток⁸⁵³. На закордонних ринках його купували для виробництва волосяної тканини, одягу, тканини для меблів, матраців, подушок, млинарських і домашніх сит, смичків для музичних інструментів, рибальської лески, малярських пензлів. З кінського волосу за кордоном також виготовляли мішки для вигнічування олії. Передусім ідеться про Великобританію та Німеччину⁸⁵⁴. Однак закупівельні структури цих країн висували певні вимоги до кондиції кінського волосу. Відтак кооператори мали зорієнтувати селян приносити на пункти збору сировини кінський волос в чистому і розібраному вигляді, до того ж кожна партія мала бути певного кольору.

По-третє, для того, щоб успішно конкурувати на світовому ринку, кооператорам належало провести роз'яснювальну роботу та практичні заняття серед селян щодо ретельної обробки кінського волосу, включаючи його розчісування гребенем і перев'язування у пучки. При цьому потрібно було навчити селян формувати окремі пучки кінського волосу з гриви й хвостів, не допускаючи їх змішування. Також бралася до уваги довжина кінського волосу⁸⁵⁵. Таким чином, навіть така, здавалось би, проста

⁸⁵³ Девис Э. В. Конский волос / Э. В. Девис. – М. : Изд-ние Центросоюза (Инглед) «Лимитед» в Лондоне, 1925. – С. 5.

⁸⁵⁴ Торофов А. С. Щетина, кін волос, коров'як, шерсть-линька / А. С. Торофов. – Х. : Вид-во Наркомпосчтачання УСРР, 1932. – С. 4.

⁸⁵⁵ Девис Э. В. Конский волос / Э. В. Девис. – М. : Изд-ние Центросоюза (Инглед) «Лимитед» в Лондоне, 1925. – С. 10.

сировина, як кінський волос потребувала від кооператорів ретельної підготовки для збуту за кордоном.

Помітне місце серед кооперативного експорту технічної сировини займали лікарські рослини. Потрібно зазначити, що під лікарськими рослинами тоді розуміли і ті рослини, які використовувалися у медицині, і ті, які вживали у вигляді смакових та ароматичних засобів, і ті, які призначалися для технічних цілей (квітки, листя, коріння, ягоди). Постійно в Європі існував попит на трави, квіти, корені, жолуді, ягоди, котрі використовували з метою приготування чаю, кави та інших напоїв. Традиційно на європейському ринку був попит на таку лікарську сировину з України: золототисячник, блекота, підбіл, анютині очки, горицвіт, ромашка, дивина, дурман, м'ята тощо⁸⁵⁶. Принагідно зазначимо, що лікарські рослини за кордоном використовували для приготування парфумів та іншої косметичної продукції. Наприклад, Німеччина традиційно експортувала з України насіння кропу, коріння фіалки, тмину, траву м'яти перечної, пелюстки троянди тощо⁸⁵⁷.

Воснні й революційні події призвели до певного скорочення експорту лікарської сировини з України. У результаті від нестачі лікарських рослин постраждала, наприклад, хіміко-фармацевтична промисловість Німеччини, яка базувалася виключно на українській лікарській сировині. Відтак протягом 1920-х рр. на світовому ринку, зокрема у Європі, вона коштувала дорого. Важливо зазначити, що з початком непу до збору лікарських рослин державні та кооперативні структури активно залучали жінок, людей похилого віку та дітей, тим самим це було для них одне із джерел поповнення родинного бюджету. Із цього приводу часопис «Кооперативне будівництво» писав: «Збираючи лікрослини, що їх дає сама природа, селянин має підсобний заробіток, не відриваючись від своєї повсякденної роботи. Крім того, ця робота доступна не лише дорослій людині, але й дітям, підліткам та людям похилого віку. Лікрослини мають величезне значення

⁸⁵⁶ Бродський. Заготівля та збирання лікрослин / Бродський // Кооперативне будівництво. – 1931. – № 7–8. – С. 64.

⁸⁵⁷ Паркинсон И. И. Сбор и вывоз лекарственных растений / И. И. Паркинсон. – М. : Издание РИО НКВД, 1923. – С. 7.

для нашого експорту, тому що експорт ліктехсиrowини дає державі можливість одержувати з-за кордону трактори та сільгосп-машини. Отож, допомагаючи державі, селяни тим самим допомагають усьому селянському господарству та самим собі»⁸⁵⁸.

Протягом 1920-х рр. споживча кооперація стала основним заготівельником та експортером лікарської сировини в Україні. Практично всі сільські споживчі товариства приймали лікарські трави від населення. Наприклад, до заготівлі рицини були залучені південні округи: Маріупольська, Бердянська та Херсонська, а заготівлю м'яти здійснювали споживчі товариства Полтавської, Прилуцької, Лубенської, Сумської, Харківської та Золотоніської округ⁸⁵⁹.

Прикметно, що основним місцем заготівлі експортної лікарської сировини, як і в перші роки непу, залишалася Полтавщина. Саме тут була поширена заготівля м'яти й добування з неї м'ятної олії. Попри те, що переробка була технічно слабка, м'яти переробляли багато і до того ж вивозили за кордон. Українська м'ятна олія відрізнялася значним умістом ментолу, що давало їй великі переваги перед подібними продуктами інших країн⁸⁶⁰. Як зростали площі під м'ятою свідчать такі дані: якщо в 1925 р. в Прилуцькій окрузі було засіяно цією культурою 180 десятин і працювало п'ять переробних підприємств, то в 1927 р. засіяли 3 тис. 200 десятин і переробкою м'яти займалися 16 підприємств. Ще приклад по Лубенській окрузі. Якщо в 1925 р. під м'ятою тут було 15 десятин і працювало одне переробне підприємство, то в 1927 р. відповідно 400 десятин і три переробні підприємства⁸⁶¹.

Головною перешкодою для успішного збуту лікарських рослин за кордоном тоді були слабкі знання кооператорами сортів лікарської сировини й методів її заготівлі. Для того щоб

⁸⁵⁸ Бродський. Заготівля та збирання лікарських рослин / Бродський // Кооперативне будівництво. – 1931. – № 7–8. – С. 64.

⁸⁵⁹ Джолів. Збуто-постачальницька робота з лікарськими рослинами / Джолів // Коопероване село. – 1927. – № 6. – С. 75.

⁸⁶⁰ Паркінсон І. І. Сбор и вывоз лекарственных растений / И. И. Паркинсон. – М. : Издательство РИО НКВД, 1923. – С. 9.

⁸⁶¹ Львов Н. Заводська переробка м'яти на Полтавщині та її перспективи / Н. Львов // Коопероване село. – 1927. – № 24. – С. 77.

заготівля лікарської сировини та її експорт відбувався успішно, спеціально для кооперативних і державних заготівельників випускали брошури методичного характеру, які містили інструктивні матеріали щодо збору, приймання, зберігання та сушіння тих чи інших лікарських рослин⁸⁶². Відтак кооператори приділяли значну увагу поліпшенню якості лікарської сировини з тим, щоб вона цілком відповідала вимогам закордонного ринку. Наприкінці 1920-х рр. експорт лікарської сировини з України досяг значних розмірів. За даними наркома торгівлі УСРР М. Чернова, у 1928 р. вивіз лікарської сировини за кордон збільшився в 7–8 разів порівняно з попереднім роком⁸⁶³.

У другій половині 1920-х рр. українські кооператори посилили пропагандистську роботу з метою активізації експортних заготівель у селян лишків промислової сировини. Часопис «Кооперативне будівництво» (1928 р., № 7) наголошував на тому, що українське село потрібно зацікавити експортними заготівлями. Для цього вкрай важливі наполеглива робота всієї системи споживчої кооперації, з одного боку і здача всіх лишків сільгоспсировини в споживчі товариства селянами – з іншого⁸⁶⁴.

Кооперативні активісти на селі розвішували плакати з гаслом «Усі лишки твого господарства до кооперації!». У результаті наприкінці 1920-х рр. організації вітчизняної споживчої кооперації змогли зібрати для подальшої реалізації за кордоном значні обсяги промислової сільськогосподарської сировини та утильсировини⁸⁶⁵. Загалом експортний план ВУКС щодо заготівлі експортної технічної сировини в 1927–1928 рр. у сім разів перевищував її експорт за попередній рік, що свідчило про тенденцію до суттєвого зростання заготівель і збуту технічної сировини кооперативними організаціями⁸⁶⁶.

⁸⁶² Паркинсон И. И. Сбор и вывоз лекарственных растений / И. И. Паркинсон. – М. : Издание РИО НКВД, 1923. – С. 11.

⁸⁶³ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 10.

⁸⁶⁴ Дулин Н. Перспективи експортної роботи потребительской кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 50.

⁸⁶⁵ Головки Б. На нових шляхах / Б. Головки // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 5–6. – С. 47.

⁸⁶⁶ Дулин Н. Перспективи експортної роботи потребительской кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 50.

Щоб мати тісні контакти безпосередньо із сільським населенням часопис «Кооперативне будівництво» ініціював інформування читачів з досвіду заготівель промислової сировини. Зокрема, у цьому часописі (1929 р., № 3) у рубриці «Питання експорту» було надруковано відкритий лист до жителів села з приводу заготівель та експорту так званої другорядної сировини.

Відкритий лист до сільських кооператорів, активістів та пайовиків, до сільських вчителів та агрономів (1929 р.)⁸⁶⁷

У розвитку експорту продуктів сільського господарства ми всі однаково зацікавлені. Багатства України величезні. Що більше ми вивеземо за кордон та продамо, то більше ми зможемо привезти звідтіля потрібних нашому господарству машин та технічного обладнання. Що більше буде в нас машин, фабрик, заводів, то швидше ми перебудуємо наше відстале господарство, індустріалізуємо його і не тільки доженемо, але й переженемо господарство країн Західної Європи. Від цього залежить добробут людності як робітничої (міської), так і селянства.

Поки що ми відчуваємо свою відсталість на кожному кроці; в нас земля краща, ніж у багатьох державах Західної Європи, а родить у нас менше. Наші продукти сільського господарства могли б бути найкращими, але через неухвалене ставлення до перероблювання, сортування тощо ми одержуємо меншу ціну, ніж інші держави за свої продукти. Взагалі ми дуже мало експортуємо і якість нашої продукції не задовольняє закордонні ринки. Ми мало одержуємо за них і мало привозимо тракторів, верстатів, машин і т. д.

Піднести справу експорту продукції сільського господарства, збільшити кількість продуктів та різної сировини для вивозу за кордон, поліпшити якість продукції – чергове завдання для кожного свідомого громадянина, де б він не був і де б не працював. Кожна людина, коли вона тільки щиро цього бажає, може зробити свій внесок суспільству, може допомогти справі піднесення, поліпшення та збільшення експорту. Передусім треба

⁸⁶⁷ Відкритий лист до сільських кооператорів, активістів та пайовиків, до сільських вчителів та агрономів // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 3. – С. 38.

виявити наші природні скарби або ресурси, потім подбати й допомогти збільшити ці ресурси й, нарешті, навчатися взяти участь у нашій колективній праці.

Пишіть, що перешкоджає справі експорту, пишiть, що, на Вашу думку, доцiльно зробити, пишiть з свого та колективного досвiду, пишiть про досягнення в справах експорту, про хиби, пишiть, а ми будемо друкувати все, що буде заслуговувати громадської уваги, що буде корисно. За дописи (статтi) редакцiя платитиме за загальними тарифними ставками, а найкращi дописи будуть премiюватися. На кожному дописi (статтi), крiм пiдпису автора, мусить бути i його адреса, на яку будуть висланi грошi в разi опублiкування.

Редакцiя часопису пропонувала кооператорам надсилати iнформацiю про досвiд експортних заготiвель промислової сировини та утилю, данi про спецiалiзацiю заготiвель тiєї чи iншої промислової продукцiї й особливостi її збуту за кордоном. У свою чергу ВУКС збiльшила видавництво спецiальних плакатiв i листiвок, у яких селянам розкривалося значення експортних заготiвель так званих вiдходiв їх господарств⁸⁶⁸.

У часописi «Кооперативне будiвництво» (1930 р., № 5–6) була надрукована чергова стаття про значення експортних заготiвель так званої другорядної сировини. Наголошувалося на тому, що вкрай потрiбна «широка популяризацiя серед селянства значення другорядного експорту й використання вiдходiв». Автор статтi пропонував якомога ширше залучати «нашу громадськiсть до заготiвлi другорядного експорту»⁸⁶⁹. Як приклад у цiй справi радили звернути увагу на досвiд Волинської окреспоживспiлки, яка зумiла завдяки пiдтримцi членiв комсомолу, колгоспного та кооперативного активу «оголосити культпохiд по всiй мережi, в кожному селi i в кожнiй хатi, роз'яснюючи справу»⁸⁷⁰.

На якостi та темпах експортних заготiвель споживчою кооперацiєю промисловини позначався брак пiдготовлених кадрiв. Це

⁸⁶⁸ Продуктово-сировинний вiддiл Вукопспiлки // Кооперативне будiвництво. – 1930. – № 5–6. – С. 51.

⁸⁶⁹ Мотовилов П. Обмiнiюємось досвiдом / П. Мотовилов // Кооперативне будiвництво /. – 1930. – № 5–6. – С. 49.

⁸⁷⁰ Там само. – С. 50.

приводило до того, що охопити лишки сільгосппродукції у селян споживчим товариствам і їх спілкам не вдавалося. Деякі споживчі товариства взагалі не заготовляли експортну сировину, бо не мали відповідних фахівців-заготівельників, які знали б на міжнародних стандартах. У результаті в експортних заготівлях брало участь лише 40–55 % споживчих товариств⁸⁷¹. Тому завдання вітчизняної споживчої кооперації полягало у тому, щоб максимально форсувати підготовку кадрів для заготівельної діяльності. Разом з тим велике значення мало підвищення кваліфікації кооперативних заготівельників. Наприклад, у березні 1930 р. були влаштовані спеціальні півторамісячні курси в Одесі, Дніпропетровську та Києві, які підготували 200 осіб оперативних робітників для промислово-сировинних заготівель⁸⁷².

Наприкінці 1920-х рр. однією з нових перспективних статей експортних заготівель так званої другорядної сировини стала утильсировина. На цьому, зокрема, акцентував часопис «Кооперативне будівництво» у 1929 р., зазначаючи, що кооперативний експорт утильсировини значно перевищив довоєнний. До номенклатури заготівель утильсировини входили: ганчір'я, дрантя, кістки, лом-залізо, скло бите, папір-брак тощо. Та попри зростання обсягів експорту утильсировини його можливості необмежені, тим паче, що за утильсировину Вукопспілка отримувала на закордонних ринках устаткування для промислових підприємств. Разом з тим акцентувалося на тому, що, розширюючи експортні заготівлі утильсировини, кооператори зможуть забезпечити заробіток тисячам безробітних у місті й селянам-біднякам⁸⁷³.

Однак не всі на селі розуміли значення заготівель утильсировини і тому часто селян, які здавали утильсировину до споживчого кооперативу, висміювали, називаючи «ганчірниками». З огляду на це вказаний вище часопис закликав кооператорів розгорнути роз'яснювальну діяльність на селі щодо залучення

⁸⁷¹ Грінштейн. Рапорт комсомольської бригади / Грінштейн // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 13–14. – С. 28.

⁸⁷² Продуктово-сировинний відділ Вукопспілки // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 5–6. – С. 52.

⁸⁷³ Кузьминський О. Непочата ділянка важливої роботи / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 21. – С. 29–30.

членів споживчих товариств та некооперованої частини населення до збору утильсировини. Показовими у цьому плані є такі рядки із цього періодичного видання: «Яке задоволення повинно дати кожному комсомольцю, кожному незаможнику, кожному кооператору і взагалі кожному громадському робітнику лише одна думка про те, що за його активної участі за покидьки, за «барахло» країна Рад зможе одержати десятки мільйонів непередбачених карбованців для поширення промисловості!»⁸⁷⁴.

Потрібно зазначити, що у процесі заготівель утильсировини кооперативні організації виділяли своїх працівників, які ходили по дворах і збирали цю продукцію у селян, взамін видаючи дрібні товари домашнього вжитку. Щоб заохотити кооператорів до активізації збору утильсировини, для них була встановлена комісійна винагорода. Відтак систематично мав поповнюватися асортимент товарів, котрі кооператори пропонували селянам за здану утильсировину⁸⁷⁵.

Правління ВУКС акцентувало увагу місцевих кооперативних організацій на необхідності їх зв'язку з місцевими громадськими організаціями, необхідному для розширення експортних заготівель. Керівництво ВУКС дорікало місцевим споживспілкам з приводу того, що вони не все зробили для популяризації серед селян значення здачі ними утильсировини. Тому кооператорам належало активніше популяризуватися на засіданнях усіх громадських організацій, у тому числі комітетів незаможних селян, сільських та шкільних радах значення експортних заготівель, створювати комісії сприяння експортним кооперативним заготівлям. Тобто йшлося про те, щоб якомога оперативніше залучити сільське населення до практичної участі в експортних заготівлях. Керівництво ВУКС наголошувало на тому, що кооператорам належить пропагувати «культурне ставлення до утилю як до певної цінності». Для цього пропонувалося працівникам споживчих товариств та їх спілок використовувати на селі кіносеанси, а також пересувну кіноапаратуру, під час яких

⁸⁷⁴ Кузьминський О. Непочата ділянка важливої роботи / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 21. – С. 30.

⁸⁷⁵ Там само. – С. 31.

демонструвати селянам кіноролики про утильсировину та її переробку, включаючи ганчірки, кістки, вовну тощо, й остаточний вигляд після переробки. З метою заохочення школярів до експортних заготівель кооператорам пропонувалось організувати соцзмагання між школами, загонами піонерів і відповідно нагородження переможців шкільним приладдям та спортивними предметами тощо⁸⁷⁶.

У результаті активізації експортно-збутової діяльності споживчої кооперації у 1929–1930 господарському році відповідні показники заготівель промсировини помітно зросли. У цьому переконають дані нижченаведеної табл. 6.3.1, у якій наведено показники Одеського агентства ВУКС. Отже, можна твердити, що плани щодо заготівель окремих статей технічної сировини були перевиконані значною мірою (у 2–7 разів). Найкращі показники засвідчує заготівля прядива коноплі, кінського волосу і свинячих шкір, що підтверджувало великий попит на цю продукцію за кордоном.

Таблиця 6.3.1 – Виконання плану заготівель утильсировині за II квартал 1929–1930 господарського року Одеським агентством Вукопспілки⁸⁷⁷

Назва сировини	Завдання на квартал	Виконання за квартал	Відсотки виконання
Кінволос	17 т	69 т	410
Пух-перо	29 т	108 т	373
Шкіри великі	25 100 шт.	40 674 шт.	162
Шкіри-виростки	4 200 шт.	17 281 шт.	411
Шкіри овечі	2 400 шт.	6 218 шт.	259
Шкіри свинячі	790 шт.	4 890 шт.	619
Ганчіря	310 т	366 т	118
Кістки	370 т	443 т	120
Роги	28 000 пар	33 280 пар	119
Копита	4,5 т	11,5 т	254
Прядиво	11,5 т	83,8 т	728
Клоччя	15 т	45 т	300

⁸⁷⁶ Грінштейн. Рапорт комсомольської бригади / Грінштейн // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 13–14. – С. 30.

⁸⁷⁷ Там само. – С. 29.

Попри великі досягнення в заготівлі та експорті промислової сировини існував ряд проблем і недоліків, які заважали і гальмували цей вид діяльності споживчої кооперації. По-перше, навіть на кінець 1920-х рр., коли експортні заготівлі промислової сировини набрали великих обертів, значна кількість її лишків залишалася не реалізованою, що, без сумніву, ослаблювало зацікавленість селян.

По-друге, бракувало підготовлених кадрів заготівельників, які добре знали б на експортній сировині. Це негативно позначалося на заготівлях, бо від невміння розрізнити той чи інший ґатунок чи кондицію другорядної сировини виникали збитки.

По-третє, не вистачало або ж взагалі не було складів для зберігання заготовленої промисловини. Зокрема, подібна ситуація склалася в м. Овручі на Коростенщині⁸⁷⁸.

По-четверте, кооператори мали конкурентів в особі Держторгу та приватних осіб, які в ряді випадків були більш оперативними в налагодженні контактів із селянами.

По-п'яте, бракувало спеціальної методичної літератури з питань експортних заготівель різних видів продукції. Тому вкрай потрібно було збільшити виготовлення експортних зразків промисловини, котрі знаходилися б не тільки на базах, але й у споживчих товариствах. Разом з тим часопис «Кооперативне будівництво» закликав кооператорів та пайовиків обмінюватися досвідом роботи по експорту з тим, щоб усі споживчі товариства й окреспоживспілки могли обмінюватися досвідом експортних заготівель і запроваджувати у себе ті чи інші досягнення⁸⁷⁹.

По-шосте, слабо була налагоджена справа стандартизації експортної сільськогосподарської продукції, тому проблема ґрунтового вивчення світових стандартів залишалася актуальною на той час⁸⁸⁰.

⁸⁷⁸ Головка Б. На нових шляхах / Б. Головка // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 5–6. – С. 48.

⁸⁷⁹ Мотовилов П. Обмінюйтесь досвідом / П. Мотовилов // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 5–6. – С. 50.

⁸⁸⁰ Кузьминський О. Питання стандартизації експортної продукції сільського господарства / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 5. – С. 37.

По-сьоме, невирішеним залишалось питання відвантаження заготовленої сировини. Попри вимоги Наркомату торгівлі УСРР, споживчі товариства й окреспоживспілки тривалий час не відвантажували заготовлену сировину, а по деяких видах промсировини взагалі не виконували експортних планів. З огляду на це пропонувалося запровадити на приймальних пунктах ударні форми роботи та соцзмагання між пунктами з тим, щоб прискорити темпи відвантаження технічної сировини⁸⁸¹.

Принагідно зазначимо, що плани експортних заготівель для кооперативних організацій з боку держави наприкінці 1920-х рр. систематично зростали. Цікавими вважаємо дані за 1929–1930 господарський рік. Порівняймо показники заготівель вітчизняної споживчої кооперації за II і III квартали цього року. За низкою видів заготівлі промислової техсировини у II кварталі споживча кооперація значною мірою перевиконала державні плани, а саме: по прядиву – на 183,5 %, відповідно льону – на 285,7 %, шкірсировині – на 226 %, пуху і перу – на 250 %, кінському волосу – на 146 %, утильсировині й ганчірках – на 137 %, кістках – на 129 %, рогах – на 131 %⁸⁸². Без сумніву, наведені показники вражають. Серед кращих були такі райспоживспілки: у заготівлі прядива – Верхньообузька і Глухівська; відповідно у заготівлі ганчірок – Глухівська і Могилів-Подільська; паклі – Верхньообузька; пуху та пера – Могилів-Подільська; шкірсировини – Кам'янець-Подільська і Дніпропетровська; вовни – Волинська; кінського волосу – Верхньообузька, Коростенська, Одеська, Куп'янська й Роменська; щетини – Ніжинська і Дніпропетровська; рогів – Верхньообузька, Ніжинська, Куп'янська і Дніпропетровська⁸⁸³. Високі темпи заготівель організацій споживчої кооперації у II кварталі 1929–1930 господарського року дали підстави державним регламентуючим структурам, у тому числі НКВТ УСРР, збільшити плани заготівель, зокрема

⁸⁸¹ Грінштейн. Рапорт комсомольської бригади / Грінштейн // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 13–14. – С. 30.

⁸⁸² Русаков. Підсумки заготівлі сировини споживчою кооперацією у II кварталі / Русаков // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 7–8. – С. 30.

⁸⁸³ Там само. – С. 31.

експортних. У результаті, як зазначав часопис «Кооперативне будівництво» (1930 р., № 7–8), «утворився дуже напружений стан із постачанням сировини промисловості і по другорядному експорту»⁸⁸⁴.

Вищевказаний факт підтверджують матеріали Першої експортної наради УСРР, яка проходила навесні 1930 р. за участю представників ВУКС, місцевих кооперативних організацій та профспілок. Ішлося про суттєве невиконання низкою організацій споживчої кооперації експортних планів заготівель промислової сировини. Тоді до розряду відстаючих спілок потрапили навіть ті, які ще декілька місяців тому перевиконували плани експортних заготівель. Незадовільні результати експортних планових заготівель на той час, як засвідчила нарада, були характерні для Одеської, Київської, Бердичівської, Кам'янець-Подільської, Могилів-Подільської та Західно-Подільської, Ізюмської, Старобільської і Криворізької споживспілок. На цьому зібранні ухвалили рішення терміново направити в зазначені спілки спеціально уповноважених з тим, що не допустити зриву виконання планів експортних заготівель⁸⁸⁵.

Споживчим товариствам та їх спілкам на нараді дорікали за те, що державні заготівельні структури, як-от: Держторг та Утильзбір – виявили більше оперативності щодо виконання планів експортних заготівель промислових сировини. Наприклад, щодо експортних заготівель ганчір'я, щетини і кісток Держторг протягом березня – травня 1930 р. удвічі перевершив Вукопспілку⁸⁸⁶. У результаті в рішеннях наради було зафіксовано, що протягом літніх місяців того ж року, попри хлібозаготівлі, споживча кооперація зобов'язана «взятися до роботи енергійно й уперто» і тим самим забезпечити річні плани експортних заготівель технічної сировини»⁸⁸⁷.

⁸⁸⁴ Русаков. Підсумки заготівлі сировини споживчою кооперацією в II кварталі / Русаков // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 7–8. – С. 30.

⁸⁸⁵ Русаков. Сировинні заготівлі споживкооперації в III кварталі / Русаков // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 13–14. – С. 27.

⁸⁸⁶ Там само. – С. 26.

⁸⁸⁷ Там само. – С. 28.

Висновки до розділу

У цілому, у середині та в другій половині 20-х рр. ХХ ст. питома вага споживчої кооперації у загальному експорті УСРР була значною⁸⁸⁸. За даними наркома торгівлі УСРР М. Чернова, Вукопспілка наприкінці 1920-х рр. експортувала понад 30 назв овочевої, фруктової та технічної сировини⁸⁸⁹ (*додаток Д*). Наприклад, експорт вітчизняною споживчою кооперацією прядива коноплі зріс у 1928 р. на 34 % порівняно з довоєнним часом⁸⁹⁰. Кооператори значно збільшили вивіз за кордон фруктів та ганчір'я, тобто продукції тих статей, які раніше ними не розглядалися як такі, що можуть принести значні валютні надходження. До того ж наприкінці 1920-х рр. ВУКС активно розпочала експорт квашених овочів та фруктів⁸⁹¹.

Підтвердженням темпів зростання експорту споживчою кооперацією так званих другорядних продуктів є те, що у часописі «Кооперативне будівництво» була введена спеціальна рубрика «Заготовки та збут». Помітне місце в експорті споживчої кооперації УСРР посіла рослинна сировина: овочі, фрукти й технічна сировина. Характерною ознакою було збільшення обсягів вивозу овочів і фруктів, експорт яких після подолання наслідків голоду перших років непу активізувався. Споживча кооперація здійснювала широкомасштабні експортні заготівлі продуктів рослинництва, натомість експорт промислової сировини значно зменшився з огляду на падіння світових цін на неї, а також на зростання потреби внутрішнього ринку та державної промисловості. Якщо в 1927–1928 рр. на городину й садовину припадало 11,1 % загальної суми експорту ВУКС, то в 1928–1929 рр. – 18,9 %. Якщо в 1923 р. на промислову сировину

⁸⁸⁸ Дулин Н. Перспективы экспортной работы потребительской кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 49.

⁸⁸⁹ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 17.

⁸⁹⁰ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 12.

⁸⁹¹ Русаков. Заготівлі споживкооперації майбутньої кампанії / Русаков // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 3. – С. 44.

припадало 33,4 % суми загального експорту сільгосппродукції ВУКС, то в 1927–1928 рр. лише 4 %⁸⁹².

Характерною особливістю експортних заготівель споживчої кооперації УСРР в останні роки непу була розширена практика контрактації із селянами на певний вид рослинної сировини (овочів та фруктів), що давало можливість безперерійно вивозити за кордон і продавати за вищу ціну ту продукцію, яка приносила дохід її виробникам та давала можливість кооператорам не лише закуповувати за кордоном необхідні товари, але й розширяти їх асортимент, що підтверджує *додаток Е*. Зокрема, у 1927–1928 рр. на бакалійні товари, закуплені ВУКС, припадало 43,6 % від загальної суми закупок за кордоном, відповідно на галантерею та трикотаж – 26 % і на шкіряне взуття – 12,8 %⁸⁹³.

Разом з тим у кооперативному експорті існувала низка проблем, які не було розв'язано. По-перше, рослинна та технічна сировина була розпорошена, відтак вона вимагала тривалого збирання й підготовки до експорту. По-друге, існувала конкуренція між державними, кооперативними структурами та приватними заготівельниками, зокрема між Держторгом, Промекспортом, «Сільським господарем» і Вукопспілкою. Не завжди споживчій кооперації в особі ВУКС удавалося витримувати цю конкуренцію⁸⁹⁴. По-третє, не вистачало підготовлених кадрів, а це в свою чергу негативно впливало на якість заготівель експортної сировини. По-четверте, зростання планових показників призводило до того, що кооперативні організації або не виконували експортні плани, або заготовляли неякісну сировину, або ж заготовляли таку кількість рослинної та технічної сировини, яку надалі не було можливості експортувати⁸⁹⁵.

⁸⁹² Десять років споживчої кооперації УСРР (1920–1930). – Х. : Вукопспілка, 1930. – С. 65.

⁸⁹³ Десять років споживчої кооперації УСРР (1920–1930). – Х. : Вукопспілка, 1930. – С. 64.

⁸⁹⁴ Чернов М. Шляхи розвитку нехлібного експорту УСРР / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18. – С. 18.

⁸⁹⁵ Мотовилов П. Обмінюємось досвідом / П. Мотовилов // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 5–6. – С. 50.

По-п'яте, не було розв'язано проблему збуту напівфабрикатів фруктової сировини й овочів у переробленому вигляді. Наприклад, фрукти замість того, щоб вивозитися в переробленому вигляді, експортувалися у вигляді сировини і вже за кордоном їх переробляли⁸⁹⁶.

Загалом експорт продуктів рослинництва й технічної сировини впродовж другої половини 1920-х років виявився економічно вигідним для українського селянства та споживчої кооперації як заготівельно-збутового посередника, водночас він був важливим джерелом фінансування індустріалізації країни, а відтак поповнення державного бюджету.

⁸⁹⁶ Дулин Н. Перспективы экспортной работы потребительской кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7. – С. 49.

ВИСНОВКИ

З переходом до нової економічної політики вітчизняна споживча кооперація завдяки розгалуженому апарату, наближеному до джерел сировини, змогла забезпечити відродження заготівельних операцій і тим самим не лише наситити внутрішній ринок продуктами харчування, але й водночас відродити експортно-збутову діяльність. У ринкових умовах непу споживча кооперація одержала значно більше самостійності щодо заготівель та збуту продукції сільського господарства, ніж в роки «воєнного комунізму». Безперечно, заготівельні підприємства споживчої кооперації виступили посередниками на продовольчому ринку між виробниками та споживачами сільськогосподарської продукції, що сприяло розвитку вітчизняного аграрного сектора і поліпшенню якості життя сільського населення. Разом з тим споживча кооперація УСРР упродовж 1920-х рр., розгорнувши експортно-збутову діяльність, зуміла зайняти достойну нішу на світовому ринку.

Посилаючись на історіографічний аналіз досліджуваної проблеми, можна констатувати, що від 1920-х років і донині досвід експортно-збутової діяльності споживчої кооперації УСРР певною мірою перебував у сфері наукових інтересів вітчизняних та зарубіжних дослідників кооперативного руху. Однак цю проблему висвітлювали в ракурсі боротьби режиму з приватним посередництвом у справі заготівель і збуту, обминаючи гострі моменти суперництва кооператорів з державними структурами та іншими кооперативними центрами в ринковій економіці 1920-х років. У цілому, аналіз опрацьованої літератури засвідчує, що донині глибокого комплексного дослідження залучення української споживчої кооперації до експортних заготівель у роки непу бракує.

Джерельна база, яка охоплює відомі, маловідомі або практично не відомі в наукових колах документи, висвітлює широкомасштабну експортно-заготівельну діяльність споживчої кооперації за доби непу. Опрацювання різнопланової джерельної бази,

з одного боку, сприяло підтвердженню висвітленої в історіографії означеної проблеми, з другого – виявленню досі мало-досліджених фактів, які допомогли скласти об'єктивну картину внеску заготівельної галузі споживчої кооперації у визнання радянської України та налагодження зовнішньоторговельних контактів з Європою й загалом світовим ринком.

Відновивши в складних економічних умовах 1921–1922 рр. експортно-збутову діяльність, споживча кооперація посіла помітне місце в експорті республіки, тим самим здійснюючи помітний внесок не лише у відродження економіки України, але й посилення її авторитету на світовому ринку. До кінця періоду непу експортно-збутова діяльність споживчої кооперації УСРР, як і всієї країни, стала ефективним джерелом поповнення державного бюджету.

Споживча кооперація УСРР у 20-ті рр. ХХ ст. стала потужним експортером хліба у масштабі всього СРСР. Однак запровадження урядовими структурами низьких заготівельних цін на зерно, встановлення державних хлібозаготівельних планів, а також слабкість стимулювання регулюючими органами селян-виробників зашкодили максимальному використанню Вукопспілкою та її місцевими організаціями внутрішнього потенціалу системи щодо збуту збіжжя за кордоном. Оскільки виконати завищені хлібозаготівельні плани в останні роки непу споживча кооперація була не спроможна, вона зазнала навіть репресивних заходів з боку влади.

У 1920-ті рр. вітчизняна споживча кооперація активно здійснювала експорт так званих другорядних сільськогосподарських продуктів, включаючи продукти тваринництва: м'ясо, вершкове масло, яйця. М'ясоекспортна діяльність споживчої кооперації сприяла нарощуванню темпів розвитку скотарства та птахівництва, гарантувала отримання як кооператорами, так і селянами необхідних коштів для закупівлі за кордоном промтоварів. Та водночас зиск від цієї справи мала й держава, яка шляхом посилення регулювання кооперативного м'ясо-молочного експорту

направляла частину отриманої валюти з метою придбання устаткування для промислових новобудов.

Упродовж 1920-х років значне місце в експорті споживчої кооперації УСРР посіла рослинна сировина. Споживча кооперація здійснювала широкомасштабні експортні заготівлі овочевої та фруктової продукції, промислової технічної сировини, лікарських рослин.

Загалом, збільшивши обсяги заготівель зерна, м'яса, вершкового масла, яєць, овочів, фруктів, насіння, промислової сировини упродовж 1920-х років, споживча кооперація, попри жорстке регламентування її господарської ініціативи з боку центральних та місцевих органів радянської влади, конкуренцію з рядом державних заготівельних структур і приватних посередників, зробила значний внесок у забезпечення внутрішнього ринку, підтримку індустріалізації та посилення позицій України на світовому ринку.

Виявлений досвід експортної діяльності споживчої кооперації УСРР у конкурентній боротьбі за споживача в роки непу дозволяє стверджувати, що результати цієї діяльності вітчизняної споживчої кооперації в 1920-ті рр. могли б бути вагоміші, проте система була одержавлена і змушена діяти в межах планових директив більшовиків.

Нині споживча кооперація України, з огляду на жорстку конкуренцію, без сприяння центральної та місцевої влади не зможе прогресивно розвиватися. Необхідність забезпечення продовольчої безпеки країни спонукає до оптимізації заготівельної діяльності споживчої кооперації.

Для оптимізації кооперативних заготівель потрібна законодавча підтримка. Слід провести зміни в державній податковій політиці з тим, щоб підтримати сільгоспвиробника та кооперацію як заготівельно-збутового посередника. Урядові відомства з метою підтримки селян мають ліквідувати податок на додану вартість. Водночас керівництву споживчої кооперації доцільно добиватися від влади вирішення питання про врегулювання порядку нарахування податку на додану вартість за проведені заготівлі.

Є сенс у тому, щоб на державному рівні провести спрощення механізму документального оформлення закупівель сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах.

Спільними зусиллями кооперативних організацій і сільських рад доцільно активізувати заготівлі на селі, що сприятиме забезпеченню селян роботою та доходами, які в свою чергу можуть вплинути на осілість сільського населення, зменшення міграційних процесів.

Потребує поглиблення інформаційно-роз'яснювальна робота серед населення щодо активізації заготівель основних видів сільськогосподарської продукції, лікарської сировини, дикорослих плодів, ягід для внутрішнього споживання, подальшої переробки і реалізації цієї продукції через торговельні мережі та на зовнішніх ринках.

Споживча кооперація потребує сприяння держави у пошуку нових каналів заготівель сільськогосподарської продукції та сировини, адже крім забезпечення власних потреб, заготівельна галузь системи має можливості формувати ресурси аграрної продукції для вітчизняної переробної промисловості, а також міжрегіональних і експортних заготівель.

Активізація переробних галузей споживчої кооперації сприятиме створенню нових робочих місць як у містах, так і в селах.

Держава має сприяти споживчій кооперації у виході на закордонні ринки. За наявності гарантованого збуту й економічної доцільності кооперативним структурам доцільно нарощувати обсяги заготівель конкурентоспроможної продукції, враховувати регіональні особливості сільгосппродукції для проведення експортних заготівель. Є сенс у тому, щоб держава ширше залучала споживчу кооперацію до заготівель продукції тих статей експорту, зокрема маку, чорниці, ожини, суниці, горіхів, грибів, інших дикорослих плодів та рослин, а також річкових равліків, які нині користуються підвищеним попитом на Заході.

Для запобігання фальсифікації молочних продуктів кооператорам доцільно було б розширити закупівлі у селян молочної

сировини з метою її подальшої переробки на власних підприємствах. Сухе й згущене молоко традиційно користується попитом на європейських ринках.

Кооперативним організаціям доцільно приділити увагу збільшенню обсягів закупівель у сільських виробників овочів і фруктів. Кооператорам потрібно вдосконалювати та створювати підприємства з упровадженням сучасних технологій для забезпечення тривалого зберігання сільгосппродукції. Відповідно місцева влада має допомогти кооператорам відновити овочесховища й переробні підприємства.

Кооператорам варто активніше практикувати заготівлю лікарської технічної сировини. Із цією метою слід розширити мережу заготпунктів для закупівель листя берези та брусниці, триколірної фіалки, звіробою, пижми, безсмертника, подорожника, соснових і березових бруньок тощо, які нині мають великий попит серед працівників фармацевтичної галузі за кордоном. До заготівель лікарських трав та інших дикорослих рослин місцевим органам самоврядування і споживчій кооперації доцільно залучати учнів загальноосвітніх шкіл та пенсіонерів шляхом їх матеріального заохочення.

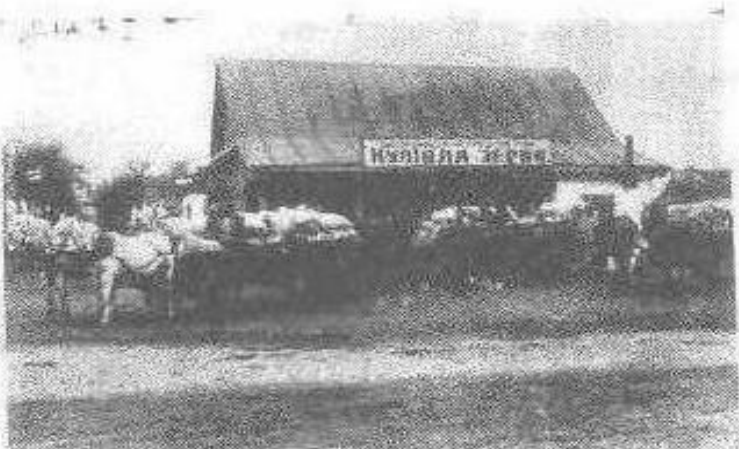
СВІТЛИНИ

Світлина № 1

**Горіхова кооперативна фабрика в Каліфорнії (США),
на якій 400 працівниць виготовляли горіхову крупу. 1927 р.**

Світлина № 2

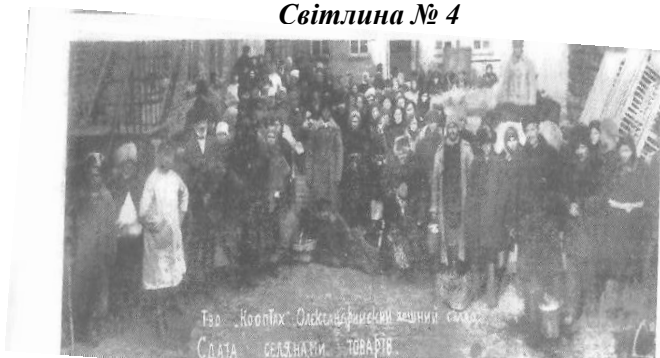
Зсипний пункт. Закупівля зерна кооператорами. 1927 р.

Світлина № 3

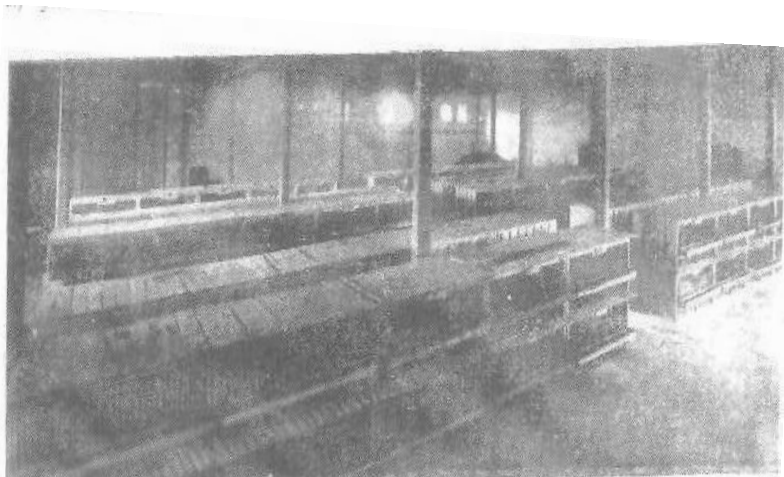
**Всеукраїнський кооперативний музей у Києві.
Куточок «Кооптаху». 1928 р.**

Світлина № 4

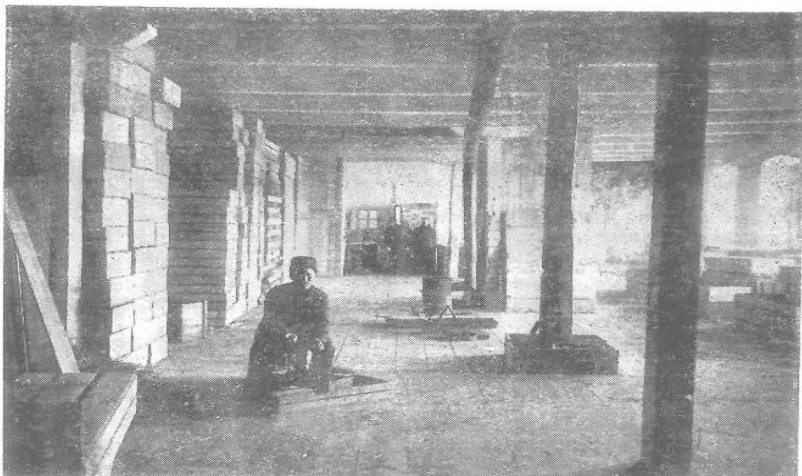
**Олександрійський яєчний склад «Кооптаху».
Селяни здають яйця. 1927 р.**

Світлина № 5

Одеський ячний склад «Кооптаху». 1927 р.

Світлина № 6

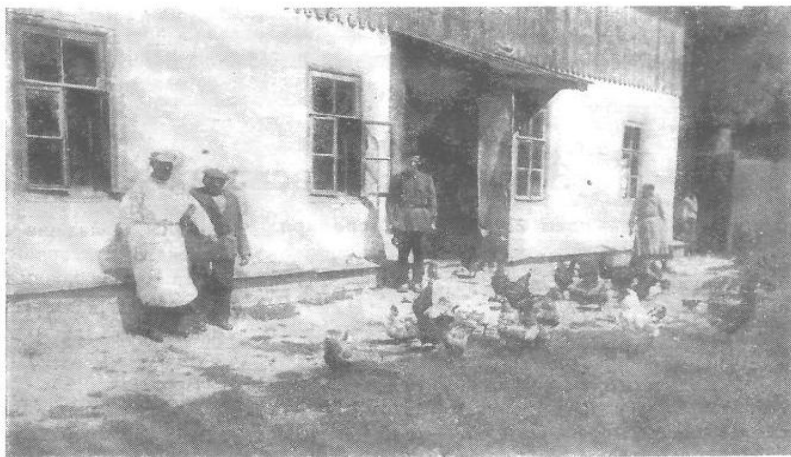
Кам'янецький ячний склад «Кооптаху». 1927 р.

Світлина № 7

Відвантаження яєць «Кооптаху» до Німеччини. 1927 р.

Світлина № 8

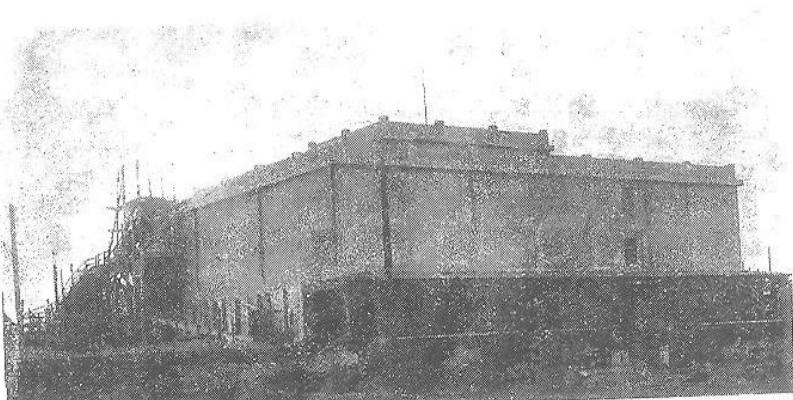
**Куп'янське птахівниче товариство «Кооптаху».
Племрозплідник. 1928 р.**

Світлина № 9

**Куп'янське птахівниче товариство «Кооптаху».
Приймання та сортування яєць. 1928 р.**

Світлина № 10

**Козятинський холодильник «Кооптаху»
під час спорудження. 1928. р.**

Світлина № 11

**Кооперативні курси перепідготовки майстрів-маслоробів
у с. Акимівці на Мелітопольщині. 1928 р.**

Світлина № 12

**Молочарські курси для кооператорів у Павлограді.
Лабораторні роботи. 1928 р.**

Світлина № 13

**Молочарські курси для кооператорів у Павлограді.
Процес масловиробництва. 1928 р.**

Світлина № 14

**Молочарські курси для кооператорів у Павлограді.
Процес виробництва сиру. 1928 р.**

ДОДАТКИ

Додаток А

Товари, закуплені Вукопспілкою за кордоном у 1922 р.⁸⁹⁷

Назва товару	Вартість (крб та коп за тодішнім курсом)
Рибацькі сітки	2 328 крб
Неводи	140 крб
Квебрахо-екстракт (дубильна речовина)	16 940 крб 45 коп
Голки	6 крб
Пилки	3 906 крб 60 коп
Терпуги	2 386 крб 50 коп
Шкіряні товари	1 957 крб
Камені точильні	74 крб
Шкіри	2 704 крб
Коси	1 476 крб
Вила	1 643 крб
Електричні проводи	512 крб
Серпи	1 643 крб
Хлор-магnezій	820 крб
Електричні лампи	628 крб 93 коп
Усього	39 тис. 808 крб 58 коп

⁸⁹⁷ Складено на підставі: Потребительская кооперация на Украине за пять лет. 1928 – 1922. – Харьков : Издание Вукопспилки, 1923. – С. 180.

Додаток Б

Контори, представництва та агентства Вукопспілки станом на 1 жовтня 1929 р.⁸⁹⁸

Контори та представництва Вукопспілки:

1. Центральна контора
Дніпропетровське	6. Агентство – закупівельне:
2. Контори і бази – збутові:
– Харківська
– Київська
– Одеська	7. Агентства – заготівельні:
– Київське
– Одеське
– Миколаївське
– Запорізьке
– Полтавське
– Макіївське
– Лозово-Павлівське
3. Контори і бази –
закупівельно-збутові:
– Московська
– Закавказька
– Перська	
1. Контори і бази –
закупівельні:
– Ростовська	8. Представництва за
кордоном:
– Лондонське
– Берлінське
2. Представництва
закупівельно-збутові:
– Астраханське
– Далекосхідне	

Контори та представництва Уцербсекції знаходились у:

- Харкові
- Києві
- Москві

Контори та представництва Утранспосекції знаходились у:

- Харкові
- Москві

⁸⁹⁸ Складено на підставі: Десять років споживчої кооперації УСРР (1920–1930). – Х. : Вукопспілка, 1930. – 144 с. (Частина 2. Додатки – Таблиця № 11. – С. 11).

Список утворених і у різний час ліквідованих контор (агентств, представництв) Вукопспілки за період з червня 1920 до 1 жовтня 1929 рр.

- Ленінградська та Сумська торговельні контори
- Мелітопольська та Сумська сільськогосподарські контори
- Чорноморське Рибууправління з Миколаївською конторою й агентствами в Херсоні і Очакові, Бердянська рибна контора з Маріупільською конторою і Генічеським агентством
- закордонне представництво в Праз

Додаток В

Експорт хлібних продуктів в УСРР з липня 1923 по липень 1925 рр. (у тоннах)⁸⁹⁹

Продукти	1923 р.		1924 р.				1925 р.	
	липень – вересень	жовтень – грудень	січень – березень	квітень – червень	липень – вересень	жовтень – грудень	січень – березень	квітень – червень
Пшениця	17 811	145 855	55 410	23 713	7 115	–	–	145
Жито	66 615	394 340	210 181	156 050	23 174	–	–	65
Ячмінь	22 170	59 893	13210	63 785	24 132	8 876	1 956	32
Овес	–	1 176	–	101	–	–	–	–
Просо	4 588	–	–	289	–	–	–	–
Гречка	5 711	–	–	851	–	–	–	–
Кукурудза	–	95	24 255	39 547	2 913	7 997	33 422	–
Крупи всякі	–	–	–	–	–	–	514	–
Борошно пшеничне	–	629	–	–	–	–	–	–
Разом	11 6897	601 989	303 057	284 340	57 335	16 874	35 894	243

⁸⁹⁹ Україна. Статистичний щорічник. – Х. : Центральне статистичне управління УСРР, 1926: Укрогловліт, урядова друкарня імені Фрунзе. – С. 299.

Додаток Г

**Сільськогосподарська продукція, реалізована
Вукопспілкою за кордоном упродовж
1923–1924–1928–1929 рр. (у % до загальної суми експорту)⁹⁰⁰**

Назва товару	1923 р. календар- ний рік	1923–1924 рр.	1924–1925 рр.	1925–1926 рр.	1926–1927 рр.	1927–1928 рр.	1928–1929 рр.
Пшениця		19,4	–	39,4	37,7	39,1	0,0
Жито		74,4	5,7	20,1	33,4	18,2	0,1
Ячмінь та овес		3,3	6,7	17,8	11,5	1,6	0,1
Гречка та просо		–	–	0,8	–	–	–
Кукурудза	40,6	1,3	16,2	8,6	5,3	–	–
Бобові		0,2	12,5	–	1,9	2,2	14,2
Насіння олійне		–	50,6	1,1	–	–	–
Інші хлібопродукти та різне насіння				11,0	2,9	3,2	1,0
Масло вершкове	–			0,7	3,3	10,0	20,1
М'ясні продукти	–			–	–	10,6	44,1
Яйця	26,0	1,4	8,3	–	–	–	–
Городина та садовина	–			–	–	11,1	18,9
Сировина	33,4			0,5	4,0	4,0	–
Різні товари	–			–	–	–	1,6
Разом	100	100	100	100	100	100	100

⁹⁰⁰ Складено на підставі: Десять років споживчої кооперації УСРР (1920–1930). – Х. : Вукопспілка, 1930. – С. 65.

Додаток Д

**Перелік сільськогосподарських продуктів, дозволених
Наркоматом торгівлі УСРР до заготівлі державними та
кооперативними організаціями, станом на 1 лютого 1928 р.⁹⁰¹**

1. Махорка	21. Худоба
2. Прядиво та льон	22. М'ясо та м'ясні продукти
3. Ганчір'я	23. Сало
4. Охлопок	24. Яйця
5. Різні прядивяні покиди	25. Птахи
6. Жовті цигаркові тютюни	26. Шкірсировина
7. Бакун	27. Овчина
8. Сигарні тютюни	28. Вовна
9. Мятний лист	29. Смушки
10. М'ятна олія	30. Кишки
11. Клещовина	31. Хутрина
12. Лікарська сировина	32. Пух-пір'я
13. Бурак цукровий	33. Щетина
14. Городина	34. Кінволос
15. Садовина	35. Міхова сировина
16. Виноград	36. Жеребок
17. Вино (сировина)	37. Кров та альбумін
18. Хміль	38. Роги, копита
19. Картопля	39. Кістки
20. Молочні продукти (молоко,
сир, масло)	40. Олія

⁹⁰¹ Правила реєстрації та конвенціонування заготовачів на ринках сільгоспсировини та продуктів. – Х. : Держдрукарня «Харків-Друк», 1928. – С. 3–4.

Додаток Е

Асортимент закуплених Вукопспілкою імпортованих товарів у 1923–1928 рр. (у % до загальної суми закупівель)⁹⁰²

Назва товару	1923 р.	1923–1924 рр.	1924–1925 рр.	1925–1926 рр.	1926–1927 рр.	1927–1928 рр.
Бакалійні товари	32,1	58,8	59,3	7,1	41,6	43,6
Мануфактура	–	–	–	62,5	–	–
Галантерея, трикотаж	–	8,1	14,9	10,4	0,4	26,0
Шкіряне взуття	–	3,8	17,8	7,0	–	12,8
Інструменти, металовироби, господарські речі, устаткування	54,4	20,3	7,9	13,0	58,0	2,8
Інші товари	13,5	9,0	–	–	–	14,8
Разом	100	100	100	100	100	100

⁹⁰² Складено на підставі : Десять років споживчої кооперації УСРР (1920–1930). – Х. : Вукопспілка, 1930. – С. 64.

Наукове видання

ОНПКО Тетяна Володимирівна

**ЕКСПОРТНО-ЗБУТОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ:
ДОСВІД 1920-Х РОКІВ**

**З нагоди 150-річного ювілею
споживчої кооперації України (1866–2016)**

МОНОГРАФІЯ

Головний редактор *М. П. Гречук*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 19,3.
Тираж 300 пр. Зам. № 147/524.

*Видавець і виготовлювач Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»,
к. 115, вул. Коваля, 3, м. Полтава, 36014; ☎ (0532) 50-24-81*

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3827 від 08.07.2010 р.*